

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

География факультети

Ижтимоий география ва демография кафедраси

**ДЕМОГРАФИЯ
ФАНИДАН
ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУА**

Тошкент

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ

Руйхатга олинди
№ _____
201__ йил “ ____ ” _____

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва Ўрта махсус таълим
вазирининг 201__ йил “ ____ ” _____ даги “ ____ ”-
сонли буйруғи билан тасдиқланган

ДЕМОГРАФИЯ
фанининг
ЎҚУВ ДАСТУРИ

Билим соҳаси:	1000000 – Гуманитар соҳа
Таълим соҳаси:	140000 – Табиий фанлар
Таълим йўналиши:	5120100 –филология ва тилларни ўқитиш (тиллар бўйича), 5120300-тарих (мамлакатлар ва минтақалар бўйича), 5120400- археология, 5120500-фалсафа, 5210100-социология, 5220100-журналистика (фаолият турлари)

Тошкент – 201__

Фаннинг ўқув дастури Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими ўқув-методик бирлашмалари фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгашнинг 201__ йил “__” _____даги ____.-сон мажлис баёни билан маъқулланган.

Фаннинг ўқув дастури Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида ишлаб чиқилди.

Тузувчи: Тожиева З.Н. - ЎзМУ Ижтимоий география, минтақавий иқтисодиёт ва демография кафедраси доценти, г.ф.н. Н.Мажидова – ЎзМУ Ижтимоий география, минтақавий иқтисодиёт ва демография кафедраси ўқитувчиси

Такризчилар:

А. Қаюмов– ЎзМУ иқтисодиёт факультети профессори, г.ф.д.

М. Назаров- ЎзМУ Ижтимоий география, минтақавий иқтисодиёт ва демография кафедраси мудири. Доц.г.ф.н.

Фаннинг ўқув дастури Ўзбекистон Миллий университети Илмий-методик кенгашида тавсия қилинган (201__ йил “__” _____даги ____ -сонли баённома).

Кириш

Мазкур фан аҳолининг ривожланиш қонунлари ва қонуниятларини, такрор барпо бўлиши, демографик жараёнларни таҳлил қилиш метод ва кўрсаткичлари бўйича тушунчалар билан таништиради. Мазкур курс 5120100 –филология ва тилларни ўқитиш (тиллар бўйича), 5120300-тарих(мамлакатлар ва минтақалар бўйича), 5120400-археология, 5120500-фалсафа, 5210100-социология, 5220100-журналистика (фаолият турлари) ўқийдиган бакалаврият талабалари учун мўлжалланган. Фанни ўқитишда кўзда тутилган асосий мақсад бўлажак мутахассисларга асосий демографик жараёнлар (туғилиш, ўлим, никоҳ, ажралиш, миграция) бўйича жаҳонда ва мамлакатимизда рўй бераётган ўзгаришлар, уларнинг ҳақиқий ҳолати, ўз мамлакатадаги демографик муаммоларни илмий тушуниш, баҳолаш, истиқболни кўрсатиб бериш ҳамда ижтимоий оқибатлари табиий, ижтимоий, иқтисодий, тарихий ва бошқа омиллар билан боғлиқлиги ҳақидаги қонуниятларни ўргатишдан иборат.

Демография аҳоли ҳақидаги хусусий фан бўлиб, аҳолининг мавжудлик қонуниятларини, такрор барпо бўлишини ижтимоий-иқтисодий шароитларга боғлиқ ҳолда ўрганади. Мазкур фаннинг аҳолишунослик фанлар тизимида тутган ўрни, демография фанлари тизими, аҳоли сони ва таркиби, демографик ҳодисалар вақти ва ёши, аҳоли динамикаси ва таркибининг кўрсаткичлари, никоҳ ва ажралиш, туғилиш, ўлим ва ўртача умр кўриш, аҳолининг такрор барпо бўлиши ва унинг кўрсаткичлари, аҳоли миграцияси ва демографик жараёнлар ҳақида мукамал маълумот олиш мумкин.

Фанни ўзлаштириш натижасида бўлажак мутахассислар муайян мамлакат ёки алоҳида ҳудуднинг иқтисодий ривожланиши демографик жараёнларга, таркибга, омилларга боғлиқ эканини ва бу нарса қатъий қонуниятларга асосланганини англаб етиши, шунга боғлиқ ҳолда демографик кўрсаткичлар ёрдамида таҳлилларни бажариш тажрибасига эга бўлиши талаб этилади.

Ўқув фанининг мақсад ва вазифалари

Фанни ўқитишдан мақсад – талабаларда демография асослари бўйича назарий билим, кўникма ва малака шакллантиришдир.

Фаннинг вазифаси – талабаларга аҳоли такрор барпо бўлиш қонуниятлари ҳақида билимлар бериш, демографик жараёнлар, уларни ҳақиқий ҳолатини ёритувчи коэффициентлар, уларни ҳисоблаш, таҳлил қилиш ва бунинг асосида хулосалар чиқаришни ўргатишдан иборат.

Фан бўйича билим, малака ва кўникмага қўйиладиган талаблар

“Демография асослари” фанини ўзлаштириш жараёнида талаба:

- демографиянинг мустақил фан сифатида ривожланиш тарихи, мақсади, вазифалари, предмети, демографиянинг фанлар тизимида тутган ўрни, ижтимоий, иқтисодий ва табиий фанлар билан алоқалари ҳақида билиши;
- аҳоли таркиби ва демографик жараёнларни ўрганиш манбалари: аҳоли рўйхатлари ва уларнинг дастурлари, аҳоли табиий ҳаракатининг статистик кўрсаткичлари, аҳоли регистрлари, демографик жараёнларни рўйхатга олиб бориш, социологик-демографик тадқиқотлар ҳақида мукамал тасаввурга эга бўлиши;
- аҳолининг такрор барпо бўлиши, туғилиш, ўлим, никоҳ ва ажралиш каби демографик жараёнларни умумий ва махсус коэффициентларини, аҳоли такрор барпо бўлишининг брутто ва нетто коэффициентларини мустақил ҳисоблаши ва уларни халқаро миқёсида республикамиз ҳудудлари бўйича ўзига хос хусусиятларини замонавий ахборот технологиялари, махсус адабиётлар ёрдамида таҳлил этиши;
- демографик маълумотларни уларнинг бирламчи манбалари (ФХДЁ, ички ишлар органлари, статистика бўлимлари)дан тўплаш, саралаш, таҳлил қилиш; ижтимоий демографик сўровлар анкеталарини тузиш, бундай сўровлар ўтказишни ташкил қилиш ва бундай маълумотлардан фойдаланиш тажрибасига эга бўлиши;
- аҳоли сони, таркиби, такрор барпо бўлиши ва бошқа демографик жараёнларни ўрганишда, демографик прогнозлар ишлаб чиқишда статистик, математик, социологик ва тарихий таққослаш усулларида ўринли фойдаланиш имкониятига эга бўлиши керак.

Фаннинг ўқув режадаги бошқа фанлар билан ўзаро боғлиқлиги ва услубий жиҳатдан узвий кетма-кетлиги

“Демография” – асосий мутахассислик фани ҳисобланиб, 3-4 семестрда ўқитилади. Дастурни амалга ошириш ўқув режасида белгиланган фанлардан етарли билим ва кўникмаларга эга бўлишлик талаб этилади.

Фаннинг ишлаб чиқаришдаги ўрни

Демографик назарий билимлар иқтисодиётнинг турли соҳаларида муҳим амалий аҳамиятга эга. Жумладан, давлат бошқарув органлари (Меҳнат, статистика, иқтисодиёт, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизимлари), олий ўқув юртлари, илмий-тадқиқот муассасаларида ушбу соҳа мутахассисларига талаб катта. Демография бўйича олинган кўникмалардан турли йўналишдаги мутахассислар ўз соҳасида аҳоли, туғилиш, ўлим, никоҳ ва ажралиш, миграция, оила ҳақидаги билимлардан ўз ўрнида кенг фойдаланилади.

Фанни ўқитишда замонавий ахборот ва педагогик технологиялар

Талабаларнинг “Демография” фанини ўзлаштиришлари учун ўқитишнинг илғор ва замонавий усуллардан фойдаланиш, янги инфорацион-педагогик технологияларни тадбиқ қилиш муҳим аҳамиятга эгадир. Маърузада амалий машғулотлар чоғида мос равишдаги илғор педагогик технологиялардан фойдаланилади.

“Демография” фанини ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, педагогик ва ахборот-коммуникация технологиялари, хусусан:

- демографияга оид маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан;
- аҳоли сони ва таркибини, миграциясини ўрганишга оид ўтказилган машғулотларда ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш ва бошқа педагогик технологиялардан фойдаланиш назарда тутилган;
- аҳоли сони ва демографик жараёнлар прогнозини амалга оширишда Аксселс дастури асосида ҳисоб-китоб ишларини амалга ошириш.

Асосий қисм (маъруза)

Демография фанининг объекти, предмети, вазифалари, методлари. Демография фанлар тизими ва таркиби

Демография- луғавий маъноси. Фаннинг предмети ва вазифалари. Аҳоли ижтимоий ва табиий фанларнинг ўрганиш объекти сифатида. Демографиянинг алоҳида фан сифатида ривожланиши. Демографик таркиб ва жараёнлар. Демография ва бошқа фанлар. Демография фанлари тизими. Демографиянинг назарий фанлар билан алоқаси. Демографик статистика, тасвирий демография, математик демография, назарий демография ва бошқалар. Демография объект ва предмет босқичида қуйидаги фанлар билан узвий боғланган:

Амалиётдаги бошқа фанлар билан алоқаси: Демографик таҳлил, сиёсий демография, харбий демография, амалий демография, минтақавий демография, демографик башоратлаш, демографикс фанларида амалга ошади.

Демографиянинг ўзи қуйидаги фанлар тизимидан ташкил топади; Назарий демография, тарихий демография, тасвирий демография, иқтисодий демография, демография тарихи ва социал-демографик жараёнларни моделлаштириш.

Демографик жараёнлар ва аҳоли ҳақида маълумотларни ўрганиш манбалари

Аҳоли рўйхати. Аҳоли рўйхатида ҳисобга олинган аҳоли категориялари. Демографик жараёнларни рўйхатга олиш (туғилиш, ўлим, никоҳ ва ажралиш). Аҳоли регистрлари. Аҳоли табиий ҳаракати бўйича жорий ҳисобга олиш. Жорий регистрлар (рўйхат, картотекалар). Аҳолини ўрганишда махсус тадқиқотлар. танлама ва махсус тадқиқотлар

Аҳоли сони ва таркиби

Аҳоли сони, динамикаси, ўртача йиллик кўпайиши. Аҳолининг ёш ва жинсий таркиби. Ёш таркибининг туғилиш ва ўлим даражасига боғлиқлиги. Аҳоли қариши муаммолари. Аҳолининг оилавий таркиби, никоҳ таркиби, уй-хўжалиги ва оила.

Туғилиш ва аҳолининг репродуктив майли

Туғилиш- демографик жараён сифатида. Туғилиш ёш бўйича коэффициентлари, никоҳсиз ва никоҳдаги туғилиш. Туғилишнинг йиғинди коэффициенти. Туғилган фарзандлар сони бўйича оилаларни типологиялаштириш, дунёда туғилиш даражаси динамикаси, туғилишга таъсир этувчи омиллар. Туғилиш ва фертильность. Демографик ўтиш назарияси. Туғилиш коэффициентлари. Аҳолининг репродуктив майли ва уни ўрганиш. Аҳолининг репродуктив майли ва уни ўрганиш бўйича Ўзбекистонда ўтказилган махсус тадқиқотлар. *Ҳомиладорлик*. Ҳомиладорлик махсус коэффициенти. Никоҳ ва никоҳсиз ҳомиладорлик. Никоҳ асосидаги ҳомиладорликнинг махсус тавсифи. Ҳомиладорлик жадвали.

Ўлим ва аҳолининг ўртача умр кўриши

Ўлимнинг демографик жараён сифатида ўрганилиши. Ўлимнинг умумий ва махсус коэффициентлари. Ўлим коэффициентларини стандартлаштириш. Ўлим жадвали ва уни тузиш. Аҳолининг ўртача умр кўриши ва географияси. Ўлим сабаблари. Эпидемиологик ўтиш. Аҳоли ўртача умр кўриш ва ўлим дарааси омиллари. Гўдаклар ўлими. Ўзини-ўзи асраш майли.

Никоҳ ва ажралиш

Никоҳ социологик ва демографик категория сифатида. Никоҳ ва унинг кўрсаткичлари, ҳудудий хусусиятлари. Никоҳнинг бекор этилиши-ажралиш. Ажралиш коэффициентлари ва омиллари, ҳудудий хусусиятлари.

Никоҳ ва ажралиш ўртасидаги боғлиқлик. Никоҳнинг аҳоли ривожланишига таъсири. Демографик ҳолатни белгилашда никоҳ ва ажралиш.

Аҳолининг такрор барпо бўлиши

Аҳоли такрор барпо бўлиши ва унинг брутто ва нетто коэффициентлари. Аҳоли табиий ўсишининг ҳақиқий (истинний) коэффициенти. Стационар аҳоли ва стабил аҳоли назарияси. Стационар аҳоли. Стабил аҳоли. Аҳоли стабилизация жараёни.

Аҳоли миграцияси

Миграция ҳақида тушунча. Миграция турлари: доимий, вақтинчалик ва маятниксимон (моқкисимон), уларнинг шакллари ва хусусиятлари.

Миграция турлари. Миграцияни ҳисобга олиш. Ички ва ташқи, ихтиёрий ва мажбурий миграциялар. Миграциянинг алоҳида ҳудудлар ва давлатларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига таъсири. Миграция омиллари: сиёсий, миллий-этник, диний, иқтисодий, ижтимоий, экологик ва бошқалар. Ташқи миграции. Эмиграция, Миграция тушунчаси ва классификацияси. Миграция ўлчами. Миграция самарадорлиги. Аҳолининг ёш бўйича ҳаракатини ўрганиш. Миграция ва аҳоли такрор барпо бўлиши. Миграцияни ҳисобга олиш усуллари ва кўрсаткичлари. Меҳнат миграцияси.

Аҳоли прогнози

Аҳоли прогнозининг вазифалари. Доимий такрор бўлиш режимида аҳоли келажагини ҳисоблаш. Ўлим сабаблари бўйича ўлимни прогноз қилиш. Аҳоли ва миграциянинг келгусидаги сонини ҳисоблаш. Когорт бўйича туғилганларни келгусидаги сонини аниқлаш. Прогноз турлари тўғрисида. Ёш силжитиш методи асосида демографик жараёнларни прогноз қилиш.

Демографик сиёсат

Демографик сиёсат моҳияти, мақсади ва вазифалари. Демографик сиёсат ўтказиш усуллари. Иқтисодий усул орқали аҳолини бошқариш. Оилани режалаштириш. Дунё мамлакатлари аҳолиси ўртасида ўтказиладиган аҳоли сиёсати турлари.

Амалий машғулотларни ташкил этиш бўйича кўрсатма ва тавсиялар:

Амалий машғулотларда талабалар турли жадваллар устида ишлаш, демографик кўрсаткичларни бевосита ҳисоблаш, олинган натижаларни таҳлил қилиш асосларини ўрганадилар.

Амалий машғулотларнинг тахминий тавсия этиладиган мавзулари:

- Аҳоли ўртача йиллик сонини ҳисоблаш, ўсиш ва кўпайиш суръатларини аниқлаш
- Демографик коэффициентлар бўйича ҳисоб-китобли амалий иш.
- Дунё ва минтақалар бўйича аҳоли динамикасидаги ўзгаришларни аниқлаш.
- Аҳоли умумий, механик ва табиий кўпайишини ҳисоблаш.

- Дунё мамлакатлари аҳолиси такрор барпо бўлиш хусусиятларини очиб бериш.
- Демографик инкироз ва демографик портлаш босқичидаги давлатларни ажратиб тадқиқ этиш.
- Аҳоли репродуктив майлини ўрганиш мақсадида анкета-сўров саволлари тузиш ва баҳолаш.
- Аҳоли ўлими жадвалини тузиш.
- Ўзбекистон вилоятлари бўйича демографик кўрсаткичлар жадвалини тузиш ва унинг асосида таҳлил ёзиш.
- Аҳоли сони прогнозини қилиш.

Амалий машғулотларни ташкил этиш бўйича кафедра профессор-ўқитувчилари томонидан кўрсатма ва тавсиялар ишлаб чиқилади. Унда талабалар асосий маъруза мавзулари бўйича олган билим ва кўникмаларини амалий масалалар ечиш орқали янада бойитадилар. Шунингдек, дарслик ва ўқув қўлланмалар асосида талабалар билимларини мустақамлашга эришиш, тарқатма материаллардан фойдаланиш, илмий мақолалар ва тезисларни чоп этиш орқали талабалар билимини ошириш, масалалар ечиш, мавзулар бўйича кўргазмали қуроллар (жадваллар, графиклар) тайёрлаш ва бошқалар тавсия этилади.

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Талаба мустақил ишни тайёрлашда “Демография асослари” фанининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиш тавсия этилади:

- Амалий машғулотларга тайёргарлик кўриш;
- дарслик ва ўқув қўлланмалар бўйича фан боблари ва мавзуларини ўрганиш;
- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;
- махсус адабиётлар бўйича фанлар бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- талабанинг ўқув-илмий-тадқиқот ишларини бажариш билан боғлиқ бўлган фанлар бўдимлари ва мавзуларини чуқур ўрганиш;
- фаол ва муаммоли ўқитиш услубидан фойдаланиладиган ўқув машғулотлари.

Тавсия этилаётган мустақил ишларнинг мавзулари:

1. Асосий демографик тушунчалар: коэффициентлар;
2. Аҳоли руйхати ва жорий ҳисоб, “демографик портлаш”, демографик прогноз, демографик сиёсат ва бошқалар.
3. Дунё аҳолисининг динамикаси ва таркиби.
4. Қашқадарё вилоятининг демографик ривожланиши.
5. Ўзбекистонда оила демографияси.
6. Жиззах вилоятида демографик вазиятнинг шаклланиши.
7. Мустақиллик йилларда Тошкент вилояти демографик жараёнларидаги ўзгаришлар.
8. Ёшлар ижтимоий-демографик гуруҳ сифатида.
9. Қарияларнинг ижтимоий-демографик ривожланиши
10. Орол буйи худудидаги демографик вазият
11. Нафақа ёшидаги аҳоли гуруҳи
12. Фарзанд кўриш (репродуктив)ёши аҳолисининг репродуктив майли.
13. Ўсмирлар ижтимоий-демографик гуруҳи
14. Ижтимоий –демографик гуруҳларни ўрганиш манбалари.
15. Аҳоли табиий ўсишида туғилишнинг ўрни.

Дастурнинг информацион-услубий таъминоти

Демография фанини ўзлаштиришда дарслик, ўқув ва услубий қўлланмалар, маъруза матнлари, даврий нашрлар, илмий-тадқиқот ишларининг натижалари (диссертациялар, илмий ҳисоботлар, монографиялар ва ҳ.к.), тарқатма материаллар, электрон материаллар, стендлар, статистик ва интернет маълумотларидан фойдаланилади. Дастурдаги барча

маъруза мавзуларини ўтишда таълимнинг замонавий усулларида кенг фойдаланиш, ўқув жараёнини янги педагогик технологиянинг “Бумеранг”, “Ақлий ҳужум”, “масофавий таълим”, “Занжир”, “Муаммоли таълим” технологиясининг “Мунозарали дарс” каби усуллари кўллаш ўринлидир.

Фойдаланиладиган асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар рўйхати:

Асосий дарслик ва ўқув қўлланмалар

1. Борисов В.А. Демография. Учебник для вузов.- М., 1999. 2001.
2. Бўриева М.Р. Демография асослари.- Тошкент, 2001.
3. Демография // Под ред. Д.И. Валентя. - М.1997.
4. Медков В.М. Демография.- М., 2003. 2004.
5. Q.X. Abdurahmonov, X.X. Abduramanov. Demografiya. O'quv qollanma.- T.: Ношир нашриёти. - 2011.
6. Умарова М. А., Артыкбаев Р.Д. Основы демографии.- Т., 2001.

Қўшимча дарсликлар ва ўқув қўлланмалар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида хавсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент, 1997.
2. Ўзбекистон Давлат Статистика Департаментининг 2001 йилга қадар чоп этилган республика аҳолисининг сони табиий ўсиши, миграцияси ва ижтимоий тараққиётига оид статистик йилномалар.
3. Ўзбекистонда 1987, 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, ва 1989 йилларда ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотлари.
4. Ата-Мирзаев О.Б, Гентшке В., Муртазаева Р., Салиев А. Историко-демографические очерки урбанизации Узбекистана. Т., 2002.
5. Ата-Мирзаев О.Б, Гентшке В., Муртазаева Р.Х. Узбекистан многонациональный: историко-демографический аспект. Т., 1998.
6. Ата-Мирзаев О.Б. Народонаселение Узбекистана:.-Т., 2009.
7. Ахмедов Э. Ўзбекистон шаҳарлари мустақиллик йилларида. Т., 2002.
8. Демографический энциклопедический словарь. М., 1985.
9. Народонаселение: энциклопедический словарь. — М., 1994.
10. Максакова Л.П. Миграция населения: проблемы регулирования. Т., 2001.
11. Народонаселение. Энциклопедический словарь. М., 1994.
12. Убайдуллаева Р.А., Ата-Мирзаев О.Б., Умарова Н.О. Ўзбекистон демографик жараёнлари ва аҳоли бандлиги (илмий-ўқув қўлланма). Т., 2006.
13. Солиев А., Назаров М. Ўзбекистон қишлоқлари (Қишлоқ жойлар географияси).-Т.: 2009.
14. Тожиева З.Н Ўзбекистон аҳолиси: ўсиши ва жойланиши. -Т.: 2010.
15. 2011 World Population Data Sheet of the Population Reference Bureau.
16. <http://demography.narod.ru>
17. Human geography: Landscapes of human activities. Sixth edition. Boston, 1999.
18. www.demoscope.ru
19. www.dmo.econ.msu.ru
20. www.undp.org/popin/popin.html
21. ЎзМУ ички тармоғи

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

**География факультети
Ижтимоий география ва демография кафедраси**

**ДЕМОГРАФИЯ
ФАНИДАН**

**И Ш Ч И Ў Қ У В
Д А С Т У Р И**

Билим соҳаси:	1000000 – Гуманитар соҳа
Таълим соҳаси:	140000 – Табиий фанлар
Таълим йўналиши:	5120100 –филология ва тилларни ўқитиш (тиллар бўйича), 5120300-тарих (мамлакатлар ва минтақалар бўйича), 5120400- археология, 5120500-фалсафа, 5210100-социология, 5220100-журналистика (фаолият турлари)

Тошкент-2012

“Тасдиқлайман”
География факультет декани
_____ доц. Р. Махамдалиев
2012 йил “29” август

“Демография ” фани бўйича

ИШЧИ ЎҚУВ ДАСТУРИ

Умумий ўқув соати - 40

Шу жумладан:

- Маъруза – 34
- Семинар – 22
- Мустақил таълим –

Фаннинг ишчи ўқув дастури Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети География факультети “Ижтимоий география ва демография” кафедрасининг 2012 йил “28” августдаги № 1 - сон мажлисида муҳокама этилди ва маъқулланди.

Тузувчилар:

г.ф.н., доц. З.Н Тожиева
кат. ўқит. Н.М. Мажидова

Такризчилар:

г.ф.н. доц. М.Назаров
г.ф.н. доц. З.Абдалова

Фаннинг ишчи ўқув дастури География факультети Илмий кенгашининг 2012 йил «29» августдаги № 1-сон қарори билан тасдиқланди.

Мундарижа

1. Кириш.
2. Фаннинг мақсади ва вазифалари.
3. Фанни ўзлаштиришга қўйиладиган талаблар.
4. Фаннинг бошқа фанлар билан ўзаро боғлиқлиги.
5. Фаннинг соатлар тақсимооти.
6. Фаннинг мазмуни.
7. Амалий машғулотлар мавзуси ва режаси.
9. Мустақил таълим мавзулари.
10. Фойдаланиш учун тавсия этиладиган адабиётлар.

Кириш

Мазкур фан аҳолининг ривожланиш қонунлари ва қонуниятларини, такрор барпо бўлиши, демографик жараёнларни таҳлил қилиш метод ва кўрсаткичлари бўйича тушунчалар билан таништиради. Мазкур курс 5120100 –филология ва тилларни ўқитиш (тиллар бўйича), 5120300-тарих(мамлакатлар ва минтақалар бўйича), 5120400-археология, 5120500-фалсафа, 5210100-социология, 5220100-журналистика (фаолият турлари) ўқийдиган бакалаврият талабалари учун мўлжалланган. Фанни ўқитишда кўзда тутилган асосий мақсад бўлажак мутахассисларга асосий демографик жараёнлар (туғилиш, ўлим, никоҳ, ажралиш, миграция) бўйича жаҳонда ва мамлакатимизда рўй бераётган ўзгаришлар, уларнинг ҳақиқий ҳолати, ўз мамлакатадаги демографик муаммоларни илмий тушуниш, баҳолаш, истиқболини кўрсатиб бериш ҳамда ижтимоий оқибатлари табиий, ижтимоий, иқтисодий, тарихий ва бошқа омиллар билан боғлиқлиги ҳақидаги қонуниятларни ўргатишдан иборат.

Демография аҳоли ҳақидаги хусусий фан бўлиб, аҳолининг мавжудлик қонуниятларини, такрор барпо бўлишини ижтимоий-иқтисодий шароитларга боғлиқ ҳолда ўрганади. Мазкур фаннинг аҳолишунослик фанлар тизимида тутган ўрни, демография фанлари тизими, аҳоли сони ва таркиби, демографик ҳодисалар вақти ва ёши, аҳоли динамикаси ва таркибининг кўрсаткичлари, никоҳ ва ажралиш, туғилиш, ўлим ва ўртача умр кўриш, аҳолининг такрор барпо бўлиши ва унинг кўрсаткичлари, аҳоли миграцияси ва демографик жараёнлар ҳақида мукамал маълумот олиш мумкин.

Фанни ўзлаштириш натижасида бўлажак мутахассислар муайян мамлакат ёки алоҳида ҳудуднинг иқтисодий ривожланиши демографик жараёнларга, таркибга, омилларга боғлиқ эканини ва бу нарса қатъий қонуниятларга асосланганини англаб етиши, шунга боғлиқ ҳолда демографик кўрсаткичлар ёрдамида таҳлилларни бажариш тажрибасига эга бўлиши талаб этилади.

Ўқув фанининг мақсади ва вазифалари

Фанни ўқитишдан мақсад – талабаларда демография асослари бўйича назарий билим, кўникма ва малака шакллантиришдир.

Фаннинг вазифаси – талабаларга аҳоли такрор барпо бўлиш қонуниятлари ҳақида билимлар бериш, демографик жараёнлар, уларни ҳақиқий ҳолатини ёритувчи коэффициентлар, уларни ҳисоблаш, таҳлил қилиш ва бунинг асосида ҳулосалар чиқаришни ўргатишдан иборат.

Фан бўйича билим, малака ва кўникмага қўйиладиган талаблар

“Демография асослари” фанини ўзлаштириш жараёнида талаба:

- демографиянинг мустақил фан сифатида ривожланиш тарихи, мақсади, вазифалари, предмети, демографиянинг фанлар тизимида тутган ўрни, ижтимоий, иқтисодий ва табиий фанлар билан алоқалари ҳақида билиши;
- аҳоли таркиби ва демографик жараёнларни ўрганиш манбалари: аҳоли рўйхатлари ва уларнинг дастурлари, аҳоли табиий ҳаракатининг статистик кўрсаткичлари, аҳоли регистрлари, демографик жараёнларни рўйхатга олиб бориш, социологик-демографик тадқиқотлар ҳақида мукамал тасаввурга эга бўлиши;
- аҳолининг такрор барпо бўлиши, туғилиш, ўлим, никоҳ ва ажралиш каби демографик жараёнларни умумий ва махсус коэффициентларини, аҳоли такрор барпо бўлишининг брутто ва нетто коэффициентларини мустақил ҳисоблаши ва уларни халқаро миқёсида республикамиз ҳудудлари бўйича ўзига хос хусусиятларини замонавий ахборот технологиялари, махсус адабиётлар ёрдамида таҳлил этиши;
- демографик маълумотларни уларнинг бирламчи манбалари (ФХДЁ, ички ишлар органлари, статистика бўлимлари)дан тўплаш, саралаш, таҳлил қилиш; ижтимоий демографик сўровлар анкеталарини тузиш, бундай сўровлар ўтказишни ташкил қилиш ва бундай маълумотлардан фойдаланиш тажрибасига эга бўлиши;

- аҳоли сони, таркиби, такрор барпо бўлиши ва бошқа демографик жараёнларни ўрганишда, демографик прогнозлар ишлаб чиқишда статистик, математик, социологик ва тарихий таққослаш усулларидан ўринли фойдаланиш имкониятига эга бўлиши керак.

Фаннинг ўқув режадаги бошқа фанлар билан ўзаро боғлиқлиги ва услубий жиҳатдан узвий кетма-кетлиги

“Демография” – асосий мутахассислик фани ҳисобланиб, 3-4 семестрда ўқитилади. Дастурни амалга ошириш ўқув режасида белгиланган фанлардан етарли билим ва кўникмаларга эга бўлишлик талаб этилади.

Фаннинг ишлаб чиқаришдаги ўрни

Демографик назарий билимлар иқтисодиётнинг турли соҳаларида муҳим амалий аҳамиятга эга. Жумладан, давлат бошқарув органлари (Меҳнат, статистика, иқтисодиёт, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизимлари), олий ўқув юртли, илмий-тадқиқот муассасаларида ушбу соҳа мутахассисларига талаб катта. Демография бўйича олинган кўникмалардан турли йўналишдаги мутахассислар ўз соҳасида аҳоли, туғилиш, ўлим, никоҳ ва ажралиш, миграция, оила ҳақидаги билимлардан ўз ўрнида кенг фойдаланилади.

Фанни ўқитишда замонавий ахборот ва педагогик технологиялар

Талабаларнинг “Демография” фанини ўзлаштиришлари учун ўқитишнинг илғор ва замонавий усуллардан фойдаланиш, янги инфорацион-педагогик технологияларни тадбиқ қилиш муҳим аҳамиятга эгадир. Маърузада амалий машғулотлар чоғида мос равишдаги илғор педагогик технологиялардан фойдаланилади.

“Демография” фанини ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, педагогик ва ахборот-коммуникация технологиялари, хусусан:

- демографияга оид маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан;
- аҳоли сони ва таркибини, миграциясини ўрганишга оид ўтказилган машғулотларда ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш ва бошқа педагогик технологиялардан фойдаланиш назарда тутилган;
- аҳоли сони ва демографик жараёнлар прогнозини амалга оширишда Аксселс дастури асосида ҳисоб-китоб ишларини амалга ошириш.

Асосий қисм (маъруза)

Демография мустақил фан сифатида

Демографиянинг луғавий маъноси. Фаннинг предмети ва вазифалари. Аҳоли ижтимоий ва табиий фанларнинг ўрганиш объекти сифатида. Демографиянинг алоҳида фан сифатида ривожланиши. Аҳоли – демографиянинг объекти сифатида. Демографик таркиб ва жараёнлар. Демография ва бошқа фанлар. Демография фанлари тизими.

Демография асослари сиёсати ва унинг асосий элементлари. Демографик сиёсат усуллари ва унинг уч гуруҳи. Демография асослари қонунлари. Аҳоли ва иқтисод. Жамиятнинг турли босқичларида демография асослари қонуни. Аҳоли умумий кўрсаткичлари ва унинг такрор барпо бўлиши. Аҳоли сони ва тузилиши. Аҳоли зичлиги. Ёш-жинсий пирамидаси. Урбанизация ва аҳоли. Аҳолининг маълумотлилик даражаси. Этник таркиби. Оилавий ҳолати. Аҳолининг ўртача сони. Аҳоли табиий кўпайиши умумий коэффицентлари. Хусусий ва худудий коэффицентлар. Гўдақлар ўлими коэффицентлари. Ҳомиладорлик умумий коэффицентлари. Демографик ҳодисаорда ёш ва вақт. Узоқ таъсир этувчи ва ўткинчи омиллар. Когортлар. Демографик жадваллар ҳақида умумий тушунча. Ҳомиладорлик. Ҳомиладорлик махсус коэффицентлари. Никоҳ ва никоҳсиз ҳомиладорлик. Никоҳ асосидаги ҳомиладорликнинг махсус тавсифи. Ҳомиладорлик жадвали.

Демография фанлар тизими ва таркиби

Демографиянинг назарий фанлар билан алоқаси. Демографик статистика, тасвирий демография, математик демография, назарий демография ва бошқалар. Амалиётдаги бошқа фанлар билан алоқаси: Демографик таҳлил, сиёсий демография, ҳарбий демография, амалий демография, минтақавий демография, демографик башоратлаш, демографикс фанларида амалга ошади. Демографиянинг ўзи қуйидаги фанлар тизимидан ташкил топган: Назарий демография, тарихий демография, тасвирий демография, иқтисодий демография, демография тарихи ва социал- демографик жараёнларни моделлаштириш.

Аҳоли таркиби ва демографик жараёнларни ўрганиш манбалари

Аҳоли рўйхати. Аҳоли рўйхатида ҳисобга олинмаган аҳоли категориялари. Демографик жараёнларни рўйхатга олиш (туғилиш, ўлим, никоҳ ва ажралиш). Аҳоли регистрлари. Аҳолини ўрганишда махсус тадқиқотлар.

Аҳолининг ёш-жинсий таркиби

Аҳолининг ёш ва жинсий таркиблари хусусиятлари. Аҳоли жинсий таркибининг ёшга нисбатан ўзгариб бориши, ундаги бирламчи (болалик ва ўсмирлик), иккиламчи (балоғат ёшлик) ва учламчи (етуклик ва қарилик) ёшдагилар ўртасидаги жинсий нисбатлар. Аҳолининг ёш таркиби, унинг шаклланиш омиллари ва ёш гуруҳлари бўйича тақсимланиши. Аҳолининг ёш-жинсий таркибининг демографик ва ҳудудий хусусиятлари.

Туғилиш

Туғилиш- демографик жараён сифатида. Туғилиш ва фертильность. Туғилиш коэффицентлари. Аҳолининг репродуктив майли ва уни ўрганиш. Аҳолининг репродуктив майли ва уни ўрганиш бўйича Ўзбекистонда ўтказилган махсус тадқиқотлар.

Ўлим ва аҳолининг ўртача умр кўриши

Ўлимнинг демографик жараён сифатида ўрганилиши. Ўлимнинг умумий ва махсус коэффицентлари. Ўлимнинг коэффицентларини стандартлаштириш. Ўлим жадвали ва уни тузиш. Аҳолининг ўртача умр кўриши ва географияси. Ўлим сабаблари. Эпидемиологик ўтиш.

Никоҳ ва ажралиш

Никоҳ социологик ва демографик категория сифатида. Никоҳ ва унинг кўрсаткичлари, ҳудудий хусусиятлари. Никоҳнинг бекор этилиши – ажралиш. Ажралиш коэффицентлари ва омиллари, ҳудудий хусусиятлари. Никоҳ ва ажралиш ўртасидаги боғлиқлик. Никоҳнинг аҳоли ривожланишига таъсири. Демографик ҳолатни белгилашда никоҳ ва ажралиш.

Аҳолининг такрор барпо бўлиши

Аҳолининг такрор барпо бўлиши ва унинг брутто ва нетто коэффицентлари. Аҳоли табиий ўсишининг ҳақиқий коэффиенти. Стационар аҳоли ва стабил аҳоли назарияси. Стационар аҳоли. Стабил аҳоли. Аҳоли стабилизация жараёни.

Аҳоли миграцияси

Миграция ҳақида тушунча. Миграция турлари: доимий, вақтинчалик ва маятниксимон (моқкисимон), уларнинг шакллари ва хусусиятлари.

Миграция турлари. Миграцияни ҳисобга олиш. Ички ва ташқи, ихтиёрий ва мажбурий миграциялар. Миграциянинг алоҳида ҳудудлар ва давлатларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига таъсири. Миграция омиллари: сиёсий, миллий-этник, диний, иқтисодий, ижтимоий, экологик ва бошқалар. Халқаро миграцион ҳаракатлар тарихи, уларнинг алоҳида материклар, ўлкалар ёки ҳудудларнинг иқтисодий ўзлаштиришдаги роли. Ташқи миграции. Эмиграция,

Демографик сиёсат

Демографик сиёсат моҳияти, мақсади ва вазифалари. Демографик сиёсат ўтказиш усуллари. Иқтисодий усул орқали аҳолини бошқариш. Оилани режалаштириш. Дунё мамлакатлари аҳолиси ўртасида ўтказиладиган аҳоли сиёсати турлари

Аҳолини таркиби ва такрор барпо бўлиши ўртасидаги ўзаро боғлиқлик Аҳоли ёш таркибининг туғилиш ва ўлим даражасига боғлиқлиги. Демографик параметрларнинг ёш тузилишига боғлиқлиги. Аҳоли қариши муаммолари. Ўлим ва туғилиш ўртасидаги боғлиқлик. Аҳоли жинсий таркибининг туғилишга таъсири. Аҳоли ўлимининг унинг жинсий ва ёш таркиби билан чамбарчас боғлиқлиги. Этно – демографик таркиб ва аҳоли такрор барпо бўлиши.

Амалий машғулотларни ташкил этиш бўйича кўрсатма ва тавсиялар

Амалий машғулотларда талабалар турли жадваллар ва карталар тузиш, демографик кўрсаткичларни бевосита ҳисоблаш, олинган натижаларни таҳлил қилиш асосларини ўрганадилар.

Амалий машғулотларнинг тахминий тавсия этиладиган мавзулари:

1. Демографик коэффициентлар бўйича ҳисоб-китобли амалий иш.
2. Дунё ва минтақалар бўйича аҳоли динамикаси жадвалини тузиш.
3. Дунё аҳоли зичлиги ва йирик шаҳарлари картасини тузиш.
4. Аҳоли бандлигидаги замонавий ўзгаришларни баҳолаш
5. Дунё аҳолиси зичлиги ва жойланишини таҳлил этиш.
6. Шаҳарларни аҳоли сони, зичлиги, функциялари бўйича гуруҳлаш
7. Дунё мамлакатлари аҳолиси такрор барпо бўлиш хусусиятларини очиб бериш.
8. Демографик инқироз ва демографик портлаш босқичидаги давлатларни ажратиш тадқиқ этиш.
9. Жануб ва шимол ҳудудларидаги мамлакатлар аҳолиси такрор барпо бўлиши босқичларини баҳолаш.
10. Ўзбекистон аҳолиси зичлиги ва йирик шаҳарлари картасини тузиш.
11. Ўзбекистон вилоятлари бўйича демографик кўрсаткичлар жадвалини тузиш ва унинг асосида таҳлил ёзиш. Амалий машғулотларни ташкил этиш бўйича кафедра профессор-ўқитувчилари томонидан кўрсатма ва тавсиялар ишлаб чиқилади. Унда талабалар асосий маъруза мавзулари бўйича олган билим ва кўникмаларини амалий масалалар ечиш орқали янада бойитадилар. Шунингдек, дарслик ва ўқув қўлланмалар асосида талабалар билимларини мустақамлашга эришиш, тарқатма материаллардан фойдаланиш, илмий мақолалар ва тезисларни чоп этиш орқали талабалар билимини ошириш, масалалар ечиш, мавзулар бўйича кўргазмали қуроллар (карталар, жадваллар, графиклар) тайёрлаш ва бошқалар тавсия этилади.

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Талаба мустақил ишни тайёрлашда “Демография асослари” фанининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиш тавсия этилади:

- дарслик ва ўқув қўлланмалар бўйича фан боблари ва мавзуларини ўрганиш;
- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;
- махсус адабиётлар бўйича фанлар бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- талабанинг ўқув-илмий-тадқиқот ишларини бажариш билан боғлиқ бўлган фанлар бўдимлари ва мавзуларини чуқур ўрганиш;
- фаол ва муаммоли ўқитиш услубидан фойдаланиладиган ўқув машғулотлари.

Тавсия этилаётган мустақил ишларнинг мавзулари:

1. Аҳолининг социал таркиби, меҳнат ресурслари.
2. Аҳоли манзилгоҳлари жойланиши: шаҳар ва қишлоқ
3. Иқтисодий фаол аҳоли ва бандлик.
4. Урбанизация ва унинг шакллари: шаҳар, мағалополис ва бошқалар.
5. Қишлоқ аҳоли манзилгоҳлари географияси. агломерацияси: таркиби, географияси, ривожланиш имкониятлари.
6. Турли мамлакатларда меҳнат ёши чегараси.
7. Ирқлар таркиби, белгилари.
8. Ўзбекистон аҳолиси миллий таркиби.

9. Дунё динлари географияси, маҳаллий ва қабила динлари географияси.
10. Асосий демографик тушунчалар: коэффициентлар, аҳоли руйхати ва жорий ҳисоб, “демографик портлаш”, демографик башорат, демографик сиёсат ва бошқалар.
11. Дунё аҳолисининг динамикаси ва таркиби.
12. Дунё аҳолисининг жойлашиши. Урбанизация. Шаҳар ва қишлоқ аҳоли манзилгоҳлари.
13. Меҳнат ресурслари, аҳоли миграцияси ва аҳоли бандлиги.
14. Ҳозирги замон демографик муаммолари
15. Аҳолининг қариши ва унинг оқибатлари
16. Демографик башорат ва демографик сиёсат
17. Демография фанининг тарихи
18. Оиланинг демографик турлари
19. Аҳолининг репродуктив майли
20. Аҳолининг ирқий, миллий ва диний таркиби

Дастурнинг инфор­мацион-услубий таъминоти

Демография асослари фанини ўзлаштиришда дарслик, ўқув ва услубий қўлланмалар, маъруза матнлари, даврий нашрлар, илмий-тадқиқот ишларининг натижалари (диссертациялар, илмий ҳисоботлар, монографиялар ва ҳ.к.), таркатма материаллар, электрон материаллар, стендлар, статистик ва интернет маълумотлари ҳамда хариталардан фойдаланилади.

«Демография» фанининг амалий машғулотлар мавзуси ва режаси

№	Мавзуларнинг номи	Ажратилган вақт
1.	Демографияда асосий термин ва тушунчалар таҳлили	2
2.	Аҳоли сони ўсиши ва динамикасини аниқлаш	2
3.	Аҳоли репродуктив майлини ўрганиш бўйича анкета саволларини тузиш. А) туғилиш жараёнига бўлган фикрини ўрганиш. Б) ўлим ҳодисасига бўлган фикри. В) миграция жараёнларининг оқибатлари	2
4.	Аҳоли табиий ҳаракат кўрсаткичларини аниқлаш .Аҳоли такрор барпо бўлиш фазаларини ажратиш Ўзбекистонда жанубий ҳудудлар демографик вазиятига баҳо бериш Фарғона водийси аҳоли сони ўзгаришлари Марказ аҳолисининг демографик жараёнлари	4
5.	Дунё аҳолиси зичлиги ва жойланишини таҳлил этиш.	2
6.	Анкета сўров варақаларини таҳлил этиш ва ҳисобот ёзиш	2
7.	Шаҳарларни аҳоли сони, зичлиги, функциялари бўйича гуруҳлаш	4

«Демография» фанининг мустақил таълим мавзулари

№	Мавзуларнинг номи	Топширик ва тавсиялар	Бажариш муддати	Ҳажми соат
1.	Аҳолининг социал таркиби, меҳнат ресурслари.	Конспект,	жн-4	2

		семинар у-н		
2.	Аҳоли манзилгоҳлари жойланиши: шаҳар ва қишлоқ	Конспект, семинар у-н	жн-4	4
3.	Иқтисодий фаол аҳоли ва бандлик.	Конспект	жн-4	2
4.	Аҳолининг ёш-жинсий таркиби	Конспект, семинар у-н	жн-4	4
5.	Ўзбекистон аҳолиси миллий таркиби.	Конспект, семинар у-н	жн-4	2
6.	Ҳозирги замон демографик муаммолари	Конспект	жн-4	2
7.	Демографик башорат ва демографик сиёсат	Конспект, семинар у-н	жн-4	2
8.	Турли мамлакатларда меҳнат ёши чегараси.	Конспект	жн-4	2
9.	Дунё аҳолисининг жойлашиши.	Конспект	жн-4	2
10.	Демография фанининг ривожланиш тарихи	Конспект	жн-4	2
11	Дунё динлари географияси	Конспект, семинар у-н	жн-4	4
12.	Никоҳнинг аҳоли ривожланишига таъсири.	Конспект	жн-4	2
				30

Деканат билан
келишилган

«ТАСДИҚЛАЙМАН»
каф.мудир
доц. Назаров М.И.

КАЛЕНДАР ИШ РЕЖАСИ

Ижтимоий география ва демография кафедраси
«Демография асослари» фани

2012-2013 ўқув йили.

ўқитувчи

Эгамбердиева М.

маъруза

34соат

амалий машғулот

22 соат

Дарс соатларини ўтиш	Дарс тури	Ажратилган вақт	Мавзуларнинг номи	Ж.Н	О.Н
3.09.2012	М	2	Мустақиллик дарси. Кириш. Демография мустақил фан сифатида. Демография фанлар тизими ва таркиби		
5.09.2012	М	2	Аҳоли таркиби ва демографик жараёнларни ўрганиш манбалари		
10.09.2012	А	2	Демографияда асосий термин ва тушунчалар таҳлили	10	
12.09.2012	М	2	Аҳоли сони динамикаси		
17.09.2012.	А	2	Семинар. Аҳоли рўйхати		
19.09.2012	М	2	Аҳоли такрор барпо бўлиши		
24.09.2012	А	2	Аҳоли сони ўсиши ва динамикасини аниқлаш		
26.09.2012	М	2	Аҳоли ёш ва жинсий таркиби		
1.10.2012	А	2	Анкета саволлари тузиш	10	
3.10.2012 8.10.2012	М	4	Аҳолининг оилавий таркиби		
10.10.2012	М	2	Аҳолининг қариши		
15.10.2012 17.10.2012	А	4	Аҳоли табиий ҳаракат кўрсаткичларини аниқлаш		15
22.10.2012	М	2	Туғилиш ва аҳолининг репродуктив майли		
24.10.2012 29.10.2012	М	4	Дунё аҳолисининг кўпайиши ва худудий хусусиятлари	10	
31.10.2012	М	2	Ўлим ва аҳолининг ўртача умр кўриши		
5.11.2012	А	2	Дунё аҳолиси зичлиги ва жойланишини таҳлил этиш.		15
7.11.2012	М	2	Никоҳ ва ажралиш		
12.11.2012	М	2	Ўзбекистонда аҳолининг такрор барпо бўлиши		
14.11.2012	А	2	Анкета сўров варақаларини таҳлил этиш ва ҳисобот ёзиш		

19.11.2012	М	2	Аҳоли миграцияси		
21.11.2012	А	2	Семинар. Аҳоли саломатлиги ва экология		
26.11.2012	М	2	Демографик сиёсат		
28.11.2012	М	2	Ўзбекистоннинг демографик вазияти		
3.12.2012 5.12.2012	А	4	Шаҳарларни аҳоли сони, зичлиги, функциялари бўйича гуруҳлаш. Мустақил таълим	10	

Фойдаланиладиган асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар рўйхати:

Асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар

1. Борисов В.А. Демография. Учебник для вузов. М., 1999.
2. Бўриева М.Р., Тожиева З.Н. Аҳоли географияси. Т., 2000.
3. Медков В.М. Демография. Учебник. М., 2004.
4. Симагин Ю.А. Территориальная организация населения. М., 2004.
5. Бўриева М.Р., Эгамова Д.Н. Дунё аҳолиси: Ривожланиш жараёнлари.Т.: 2008..
6. Q.X.Abdurahmonov, X.X. Abduramanov. Demografiya. O'quv qollanma.- Т.: 2010.
7. Тожиева З.Н. Ўзбекистон аҳолиси: ўсиши ва жойланиши. -Т.: 2010.

Кўшимча дарсликлар ва ўқув қўлланмалар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида.-Т.:Ўзбекистон, 2012
2. Ата-Мирзаев О.Б, Гентшке В., Муртазаева Р., Салиев А. Историко-демографические очерки урбанизации Узбекистана. Т., 2002.
3. Ата-Мирзаев О.Б, Гентшке В., Муртазаева Р.Х. Узбекистан многонациональный: историко-демографический аспект. Т., 1998.
4. Ата-Мирзаев О.Б. Народонаселение Узбекистана:.-Т., 2009
5. Ахмедов Э. Ўзбекистон шаҳарлари мустақиллик йилларида. Т., 2002.
6. Демографический энциклопедический словарь. М., 1985.
7. Максакова Л.П. Миграция населения: проблемы регулирования. Т., 2001.
8. Народонаселение. Энциклопедический словарь. М., 1994.
9. Убайдуллаева Р.А., Ата-Мирзаев О.Б., Умарова Н.О. Ўзбекистон демографик жараёнлари ва аҳоли бандлиги (илмий-ўқув қўлланма). Т., 2006.
10. Солиев А., Назаров М. Ўзбекистон қишлоқлари (Қишлоқ жойлар географияси).-Т.: 2009.
11. 2010 World Population Data Sheet of the Population Reference Bureau.
12. <http://demography.narod.ru>
13. Human geography: Landscapes of human activities. Sixth edition. Boston, 1999.
14. www.demoscope.ru
15. www.dmo.econ.msu.ru
16. www.undp.org/popin/popin.html

«Тасдиқлайман»
География факультети декани доц.
Маҳмадалиев Р.Й. _____
29 август 2012 йил

"Демография асослари" фанидан 2012-2013 ўқув йили учун баллар тақсимоти ва баҳолаш мезонлари

№	Машғулотлар	Аудитория соати	Умумий вақт сарфи
1	Маъруза	34	34
2	Амалий машғулотлар	22	22
	рейтинг		
3	ЖАМИ	40	40

ЖН = 40 балл;   ОН = 30 балл;   ЯН = 30 балл;   Жами: 100 балл

БАҲОЛАШ ТУРЛАРИ БЎЙИЧА
БАЛЛАР ТАҚСИМОТИ ВА УНИ БАҲОЛАШ ШАКЛЛАРИ
I. Семинар машғулотлар бўйича

№	Баҳолаш тури	Ўтказилиш шакли	Бажариш механизми	Талаба тўплаши мумкин бўлган балл	Бажариш вақти	Изоҳ
1	2	3	4	5	6	7
	1ЖБ	оғзаки	Кириш. Демография асослари фаннинг объекти, предмети ва вазифалари. Демография асослари, оила ва демография асослари мавзуси бўйича семинар	2 савол · 5 = 10 балл	Дарс жараёни да	ЖБ бўйича саралаш бали (55%, яъни 5.7 балл) йиғил маган ҳолда талабалар учун мустақил иш соати ҳисобидан дарс жадвалидан ташқари (куннинг 2-ярмида) вақтда қўшимча баллар тўплаш имкони берилди.
	2ЖБ	ёзма	Аҳоли ижтимоий фикрини ўрганиш бўйича анкета саволлари тузиш	20 савол · 0,5 = 10 балл	Дарс жараёни да	
	3 ЖБ	оғзаки	Аҳолининг оилавий ҳолати ва таркиби. Туғилиш ва уни назорат этиш унга таъсир этувчи омиллар	2 савол · 5 = 10 балл	Дарс жараёни да	

«Аъло» баҳога	(86-100)	8,6-10
«Яхши» баҳога	(71-85)	7,1-8,6
«Ўрта» баҳога	(55-70)	5,5-7,1
«Қоникарсиз» баҳога	(55)	5,5 баллдан кам

	4 ЖБ	оғзаки	Аҳоли табиий кўпайиш коэффициентларини ҳисоблаш	2 савол · 5 = 10 балл	Дарс жараёни да	
--	-------------	--------	---	-----------------------	-----------------	--

II Маърузалар бўйича

№	Баҳолаш тури	Ўтказилиш шакли	Бажариш механизми	Талаба тўплаши мумкин бўлган максимал балл	Бажариш вақти	Изоҳ
1	2	3	4	5	6	7
2.	1 ОБ	ёзма	Тегишли мавзулар (1,2,3,4,5,6,7,8,9) бўйича 3 та саволдан иборат вариантлар асосида ёзма иш	3 та савол: 3 x 5 = 15 балл	Дарс жараёнида	ОБларни ўтказиш ёзма, оғзаки суҳбат ёки бошқа кўринишда амалга оширилиши мумкин.
	2 ОБ	ёзма	Тегишли мавзулар (9-18) бўйича 3 та саволдан иборат вариантлар асосида ёзма иш	3 та савол: 3 x 5 = 15 балл	Дарс жараёнида	

ОБ семестр давомида 2 марта олинади. ОБ саволлари 3 тадан бўлиб, ҳар бир савол максимал 15 балл, деб белгиланган.

«Аъло» баҳога	(86-100) қ	12.9-15.0
«Яхши» баҳога	(71-85) қ	10.6-12.8
«Ўрта» баҳога	(55-70) қ	8.3-10.5
«Қоникарсиз» баҳога	(55)	8.2 дан кам балл

3. Маъруза ва семинар машғулоти учун

№	Баҳолаш тури	Ўтказилиш шакли	Бажариш механизми	Талаба тўплаши мумкин бўлган максимал балл	Бажариш вақти	Изоҳ
1	2	3	4	5	6	7
3.	ЯБ	ёзма	Фан дастури бўйича ўтилган мавзуларни барчасини қамраб олувчи 3 та саволдан иборат вариантлар асосида ёзма иш	3 та савол 3 x 10 - 30 балл	Охириги дарс жараёнида	ЯБларни ўтказиш, саволларга жавоб ёзиш орқали амалга оширилиши мумкин.

ЯБ 30 бал белгиланган.

«Аъло» баҳога	(86-100) қ	25,9-30,0
«Яхши» баҳога	(71-85) қ	21,5-25,8
«Ўрта» баҳога	(55-70) қ	16,6- 21,4
«Қоникарсиз» баҳога	(55)	16,5 дан кам балл

“Демография” фанидан курс ишлари мавзулари РЎЙХАТИ

- 1) Қашқадарё вилоятининг демографик ривожланиши.
- 2) Ўзбекистонда оила демографияси.
- 3) Жиззах вилоятида демографик вазиятнинг шаклланиши.
- 4) Мустақиллик йилларда Тошкент вилояти демографик жараёнларидаги ўзгаришлар.
- 5) Хоразм вилоятида никоҳ ва ажралиш жараёнлари.
- 6) Нидерландия аҳолиси
- 7) Орол буйи худудидаги демографик вазият
- 8) Тошкент шаҳрида никоҳ ва оила муносабатлари.
- 9) Ўзбекистонда оила тараққиёти
- 10) Тошкент шаҳри аҳолисининг миграцион характери
- 11) Оила тараққиётида аҳоли миграциясининг роли
- 12) Нафақа ёшидаги аҳоли гуруҳи
- 13) Фарзанд кўриш (репродуктив)ёши.
- 14) Ўсмирлар ижтимоий-демографик гуруҳи
- 15) Ижтимоий –демографик гуруҳларни ўрганиш манбалари.
- 16) Ўзбекистон худудида демографик жараёнларнинг урбанизацияга таъсири.
- 17) Ўзбекистон шаҳарларида аёлларининг репродуктив майли.
- 18) Ўзбекистон қишлоқ худудларида аёлларининг репродуктив майли.
- 19) Аҳоли табиий ўсишида туғилишнинг ўрни.
- 20) Худуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида демографик жараёнларининг роли.
(Андижон вилояти мисолида)
- 21) _____ аҳолиси ва унинг худудий жойлашиши .
- 22) XIX аср охири XX аср бошларида Ўзбекистоннинг ижтимоий иқтисодий ҳолати ва демографик вазияти..
- 23) Андижон вилояти аҳолиси ва меҳнат ресурслари
- 24) Покистон аҳолиси
- 25) Хитой аҳоли сони.
- 26) Қозоғистон республикаси аҳолисининг шаклланиш тарихи динамикаси ва жойлашуви
- 27) Ўзбекистон аҳолисининг ташқи миграцияси.
- 28) Марказий Осиё аҳолиси муаммоалри.
- 29) Қашқадарё вилоятининг демографик ривожланиш ва меҳнат ресурслари.
- 30) Фарғона вилоятининг демографик ривожланиши ва меҳнат ресурслари.
- 31) Ўзбекистон шаҳарларида никоҳ жараёни кўрсаткичларининг тадрижий ўзгариши.
- 32) Ўзбекистон шаҳарларида ажралиш жараёни кўрсаткичларининг тадрижий ўзгариши
- 33) Бразилия аҳолиси
- 34) Ўзбекистонда никоҳ жараёнлари
- 35) Ўзбекистон шаҳарларининг демографик таркиби ва уни ўрганиш манбалари.
- 36) Ўзбекистон худудида демографик ўзгаришларнинг урбанизацияга таъсири.
- 37) _____ шаҳри аҳолиси.
- 38) Демографик муаммоларини тадқиқ қилиш масалалари.
- 39) _____ аҳолисининг такрор барпо булиши
- 40) Аҳолининг ижтимоий таъминоти
- 41) Тошкент вилоятида таълим тизим географияси
- 42) Ўзбекистон аҳолисининг миллий таркиби
- 43) Буюк Британия демографик сиесати
- 44) Ўзбекистонда ёшлар муаммоси
- 45) Тошкент шаҳрида аҳоли ўлими ва унинг сабаблари
- 46) Никоҳ, оила ва ажралиш (Андижон вилояти мисолида)
- 47) Тошкент шаҳри аҳолисини худудий таркиби

48) _____ демографик вазияти хусусиятлари

49) Самарканд вилояти кишлок аҳолисининг такрор барпо булиш хусусиятлари

“Демография” фанидан РЕФЕРАТ мавзулари РЎЙХАТИ

- Одатда демографик башоратлар неча вариантда ишлаб чиқилади?
- Депопуляция жараёни нима ва унинг олдини олиш учун қандай чора-тадбирларни амалга ошириш керак деб ҳисоблайсиз?
- Бирламчи демографик маълумотларнинг қайси манбаларини биласиз?
- Аҳолини қариши деганда нимани тушунасиз ва бу жараён қандай оқибатларга олиб келади?
- Қайси мамлакатларда илк бор аҳоли қариши жараёни кузатилган?
- Аҳолининг табиий ҳаракати қандай маънони англатади?
- Демографик статистика қандай белгиларга кўра оилани гуруҳларга ажратади?
- Миграцион когорта нима?
- Демографик жараёнларни ўрганишда когорт усули ва унинг аҳамияти?
- Интергенетик интервал нима?
- Оиланинг ҳаёт цикли ҳақида маълумот беринг.
- “Инцест” тушунчасига таъриф беринг.
- Концептратив майлни амалга оширишда қандай воситалардан фойдаланилади?
- Жинсларнинг иккиламчи нисбати нимани билдиради?
- Қайси мамлакатда илк бор аҳоли регистри қўлланилди?
- М.Қ.Қорахоновнинг Ўзбекистон демография мактабининг шаклланишидаги роли?
- Ўзбекистон демография мактабининг йирик намоёдаларидан кимларни биласиз?
- Ҳозирги кунда Ўзбекистонда фаолият олиб бораётган демограф олимлардан кимларни биласиз?
- Миграция жараёнининг демографик жараёнларга бўладиган таъсири нималарда намоён бўлади?
- Демографик жараёнларнинг миграция жараёнларига таъсири нималарда намоён бўлади.
- Демографик жараёнларни шаҳар ва кишлок кесимида ўрганишнинг аҳамияти?
- Репродуктив саломатлик деганда нимани тушунасиз? **Ж:** Репродукция-лот. яратаман, яратмоқ маъноларини билдиради. Кўпайиш, ёшидаги аҳолининг саломатлиги. Бунда масалан, аёллар саломатлиги ҳақида гапирилганда аввало, тғиш ёшида ёки туғриқ билан бевосита боғлиқ бўлган жараёнлар, аёллар кўпайиш аъзоларидаги онкологик касалликлар билан бевосита боғлиқ. Бугунги кунда аёллар ўлимининг аксарият қисми айнан репродуктив ёшда эканлиги сир эмас. Аҳоли такрор барпо бўлишининг нетто коэффиенти нима? **Ж:** Авлодлар алмашинув даражасини аниқ ифодалайди, ўлим эҳтимоли ҳисобга олиниб, онасини ёшига етгунга қадар яшаб борганлари ҳисобга олинади.
- Аҳоли такрор бўлишининг брутто коэффиенти нима? **Ж:** Ҳар 1 аёлнинг репродуктив даврида (ўрганган даврнинг туғиш даражаси сақланган ҳолда) нечта қиз бола кўриш мумкинлигини аниқлаб беради.
- Г.Сундберег аҳолининг ёш-жинси таркибини неча турга бўлади? **Жавоб:** 3 турга: 1) Прогрессив; 2) Стационар 3) Регрессив.
- Демографик ўтишнинг 3-босқичи қандай кечади? **Ж:** Аҳолининг ўртача умр кўриш муддати узаяди.
- Деметрия тушунчаси қачон ва қайси олим томонидан фанга киритилган?
- Демографик ўтишнинг 4 босқичида қандай бўлади? **Ж:** Ўлим ва туғилиш коэффицентлари тенглашади.

- Протогенетик интервал деганда нима тушунилади?
- Б.Ц.Урланиснинг демография фани ривожланишидаги хизматлари қандай?
- М.Қ.Қорахоновнинг демография фани ривожланишидаги хизматлари қандай ва унинг қандай асарларини биласиз?
- Туғилишнинг интергенетик интервали тушунчасининг моҳияти ва мазмуни?
- “Депопуляция бомбаси” деган атама қайси олим томонидан таклиф қилинган?

“Демография” фанидан ЖН, ОН, ЯН учун тайёрланган топшириқлар варианты
“Демография” фани бўйича саволлар

1. Демография терминининг замонавий изоҳини айтинг?
2. Аҳолининг ёш ва жинсий таркиби бўйича башоратлашнинг аҳамияти қандай?
3. Қисқа муддатли демографик башорат неча йилга мўлжалланган бўлади ва асосан қайси соҳаларда қўлланилади?
4. Ўрта муддатли демографик башоратлар неча йилга мўлжалланган бўлади ва асосан қайси соҳаларда қўлланилади?
5. Узоқ муддатли башоратлар неча йилга мўлжалланган бўлади ва асосан қайси соҳаларда қўлланилади?
6. Демографик башоратда меҳнат ёшдаги аҳолининг ёш-жинсий, маълумот, касб-малакаси бўйича келажак таркибини аниқлашдаги роли?
7. Демографик башоратларнинг ижтимоий-иқтисодий соҳаларни ривожлантиришдаги аҳамиятини баҳоланг.
8. Мактабгача, мактаб ва тиббиёт тармоқларини ривожлантиришда демографик башорат қандай аҳамиятга эга?
9. Ўзбекистонда демографик башорат билан шуғулланган олимлардан кимларни биласиз?
10. Норасмий никоҳ нима? Ж: Эр-хотин расман никоҳдан ўтмасдан яшаб келганлар тушунилади.
11. Аҳолининг такрор барпо бўлиши нима? Ж: туғилиш ва ўлим авлодларнинг алмашинувида
12. “Ўзбекистон оила демографияси” китобининг муаллифи ким? Ж: Бўриева М. Р.
13. Никоҳнинг ёш гуруҳлари коэффициенти нимани ифодалайди? Ж: Маълум ёшда никоҳга кирганлар сонини шу ёшдаги аҳоли сонига нисбатини ифодалайди.
14. Ажралишга таъриф беринг? Ж: Эр-хотиннинг ҳаётлилик даврида никоҳнинг бекор этилишидир.
15. Демографик билимлар тарихини нечта даврга бўлиб ўрганилади? Эта даврга: 1.XVI-аср, 2.XVI-XVIII-аср, 3.XIX-XX-аср.
16. Қариялар салмоғи энг кам бўлган қитъалар? Ж: Осиё ва Африка.
17. “Демография” атамасини фанда қайси олим биринчи бўлиб қўллаган?
18. Россия Федерацияси учун энг долзарб демографик муаммо қайси?
19. Социологик демография қандай муаммолар билан шуғулланади?
20. Иқтисодий демография қандай муаммолар билан шуғулланади?
21. БМТ усулларига мувофиқ, аҳоли қариши қандай мезонлар асосида аниқланади?
22. Аҳоли қариши жараёни дастлаб қайси мамлакатда кузатилган?
23. Ўрта ҳисобда ҳар 100 туғилган қиз болага нисбатан қанча ўғил бола туғилади?
24. М.Р.Бўриеванинг Ўзбекистон демографияси фанининг ривожланишидаги хизматлари қандай?
25. Демографик коэффицентлар қандай турларга бўлинади?
26. Оила ядроси сифатида ким эътироф этилади?

27. Ажралиш даражасининг ортиши қандай омиллар таъсир этади?
28. Пуштлиликнинг қандай турлари мавжуд?
29. Фарзандлилик коэффиценти (индекси) нима ва унинг моҳияти?
30. Туғилишнинг умумий коэффиценти нима ва у қандай ҳисобланилади?
31. Туғилишнинг хусусий коэффицентлари кўпроқ қандай мақсадларда қўлланилади?
32. Никоҳсиз туғилишнинг махсус коэффиценти нима ва у қандай ҳисобланилади?
33. Никоҳнинг биринчи жадвали қачон ва ким томонидан тузилган?
34. Туғилишнинг биринчи жадвали қачон ва ким томонидан тузилган?
35. Ҳомиладорлик даври қанча вақтни ўз ичига олади?
36. “Мавжуд аҳоли” ва “доимий аҳоли” тушунчаларининг фарқи нимада?
37. Демографик маълумотлар қандай манбалар асосида тўпланади?
38. Ўзбекистондаги илк демография кафедраси қачон ва ким томонидан ташкил этилган?
39. Демографик жараёнларни баҳолашнинг картографик усули ҳақида тушунча беринг.
40. Репродуктив давр қандай даврни билдиради?
41. Қариндошлик никоҳи ва унинг оқибатлари.
42. Репродуктив саломатлик деганда нимани тушунади? **Ж:** Репродукция-лот. яратаман, яратмоқ маъноларини билдиради. Кўпайиш, ёшидаги аҳолининг саломатлиги. Бунда масалан, аёллар саломатлиги ҳақида гапирилганда аввало, тғиш ёшида ёки туғриқ билан бевосита боғлиқ бўлган жараёнлар, аёллар кўпайиш аъзоларидаги онкологик касалликлар билан бевосита боғлиқ. Бугунги кунда аёллар ўлимнинг аксарият қисми айнан репродуктив ёшда эканлиги сир эмас. Аҳоли такрор барпо бўлишининг нетто коэффиценти нима? **Ж:** Авлодлар алмашинув даражасини аниқ ифодалайди, ўлим эҳтимоли ҳисобга олиниб, онасини ёшига етгунга қадар яшаб борганлари ҳисобга олинади.
43. Аҳоли такрор бўлишининг брутто коэффиценти нима? **Ж:** Ҳар 1 аёлнинг репродуктив даврида (ўрганган даврнинг туғиш даражаси сақланган ҳолда) нечта қиз бола кўриш мумкинлигини аниқлаб беради.
44. Г.Сундберег аҳолининг ёш-жинси тарқибини неча турга бўлади? **Жавоб:** 3 турга: 1) Прогрессив; 2) Стационар 3) Регрессив.
45. Демографик ўтишнинг 3-босқичи қандай кечади? **Ж:** Аҳолининг ўртача умр кўриш муддати узаяди.
46. Деметрия тушунчаси қачон ва қайси олим томонидан фанга киритилган?
47. Демографик ўтишнинг 4 босқичида қандай бўлади? **Ж:** Ўлим ва туғилиш коэффицентлари тенглашади.
48. Протогенетик интервал деганда нима тушунилади?
49. Б.Ц.Урланиснинг демография фани ривожланишидаги хизматлари қандай?
50. М.Қ.Қорахоновнинг демография фани ривожланишидаги хизматлари қандай ва унинг қандай асарларини биласиз?
51. Туғилишнинг интергенетик интервали тушунчасининг моҳияти ва мазмуни?
52. “Депопуляция бомбаси” деган атама қайси олим томонидан таклиф қилинган?
53. Демографик башоратлар ишлаб чиқишнинг қандай усулларини биласиз?
54. Нима учун узок муддатли демографик башоратда аҳоли миграциясини ҳисобга олиш бир мунча мураккаброқ кечади?
55. Демографик башорат услубларидан қайси бири оптимал ҳисобланади?
56. XX аср бошларида Россия аҳолисининг демографик истиқболи кимлар томонидан ишлаб чиқилган?
57. Аҳоли ҳақида фанни “Демология” деб аташни ким таклиф этган?
58. Бола туғдиришга доимий ва вақтинчалик қобилятсизлик деганда нима тушунилади?

59. Жинсларнинг иккиламчи нисбати таҳлили билан қайси олим шуғулланган?
60. Энергетик оралиқ нима? Биринчи ва ундан кейинги барча фарзандлар туғилиши оралиғи.
61. Интергенетик интервал нимани билдиради ?
62. Демографик районлаштиришнинг моҳияти ва аҳамияти?
63. Қайси олим фанга аҳоли ёш таркибининг прогрессив, стационар ва регрессив турларини киритди?
64. Демографик ёшариш тушунчасини изоҳланг.
65. “Медианна ёш” тушунчасига изоҳ беринг. (243-бет)
66. Менопауза даври аёлларда неча ёшдан бошланади?
67. Аҳолини туғилиши жараёни динамикасида содир бўлиши мумкин бўлган ўзгаришларни қайси башорат услуби орқали аниқлаш мумкин?
68. Биринчи демографик башорат қачон ва ким томондан илмий асосланган?
69. Аҳолини ўлим жараёни динамикасида содир бўлиши мумкин бўлган ўзгаришларни ҳисоблашда қайси башорат туридан фойдаланилади?
70. Демографик башоратнинг ҳар бир давлат ва унинг ҳудудларида келажакда меҳнат ресурслари балансининг ишлаб чиқаришдаги аҳамияти.
71. Ижтимоий-иқтисодий башоратларнинг ва демографик башоратлар билан боғлиқлиги нимада?
72. Аҳоли миграциясида содир бўлиши мумкин бўлган ўзгаришларни ҳисоблашда қайси башорат турини кўпроқ ишлатиш жоиз?
73. Демографик башоратнинг замонавий услубларини айтиб беринг.
74. БМТ Аҳолишунослик жамғармасининг 2006 йилги маълумотлари асосидаги башоратда 2025 йилда дунё аҳолисининг сони қанчага башорат қилинган?.
75. Ўзбекистонда илк демографик башоратларнинг ишлаб чиқилиши нечанчи йилларга тўғри келади?
76. Тошкент шаҳрида туғилишнинг умумий коэффиценти нечани ташкил этади (2005й.)?
77. Туғилишнинг умумий коэффицентлари республиканинг қайси вилоятларида энг юқори?
78. Туғилишнинг умумий коэффицентлари республиканинг қайси вилоятларида энг паст?
79. Туғилишнинг умумий коэффицентлари республиканинг қайси вилоятларида ўртача даражада?
80. Ўлимнинг умумий коэффицентлари республиканинг қайси вилоятларида энг юқори ва унинг сабаблари?
81. Аҳоли оилавий ҳолати бўйича нечта гуруҳга ажратилади? Ж: 3 гуруҳга: 1) Оила билан оила аъзолари бўлиб яшовчилар. 2) оиладан алоҳида, лекин оила билан алоқани сақлаб юрувчилар. 3) ёлғиз яшовчилар
82. Демографик жараёнларни таҳлил қилишда аҳоли миллий таркибини ҳисобга олишнинг аҳамияти?
83. Аҳоли диний таркибининг демографик жараёнларга таъсири?
84. Ўлимнинг умумий коэффицентлари республиканинг қайси вилоятларида энг паст ва унинг сабаблари?
85. Ўзбекистон аҳолисининг сони асосан қандай омиллар асосида кўпаймоқда?
86. А.Г.Харчев оиланинг вазифасини неча гуруҳга бўлади? 2 Гуруҳга: 1.Авлод яратиш. 2. Мулк тўплаш
87. Туғилиш суръати юқори ва паст мамлакатларда аҳолининг ёш пирамидаси ўзаро қандай фарқланади?

Демография » фанини ўзлаштираётганда мустақил таълимнинг мавзулари ва кўриладиган саволлар рўйхати:

- Шартли авлод учун туғилиш кўрсаткичлари қандай гуруҳларга бўлинади?
- Туғилишнинг умумий коэффициенти (CBR) нима ва у қандай ҳисобланади?
- Туғилишнинг махсус коэффициенти (GBR) нима ва у қандай ҳисобланади?
- Ёшлар бўйича туғилиш коэффициентлари (ASFR) нима ва у қандай ҳисобланади?
- Туғилишнинг йиғинди коэффициенти (TFR) нима ва у қандай ҳисобланади?
- Туғилиш тартиби бўйича туғилиш коэффициентлари (OSFR) нима ва у қандай ҳисобланади?
- Туғилишнинг никоҳ ёшлари бўйича коэффициентлари (ASFR¹) нима ва у қандай ҳисобланади?
- Никоҳли туғилишнинг махсус коэффициенти нимани англатади ва у қандай ҳисобланади?
- Аҳоли такрор барпо бўлишининг нетто-коэффициенти нима ва у қандай ҳисобланади?
- Аҳоли такрор барпо бўлишининг брутто-коэффициенти нима ва у қандай ҳисобланади?
- Интерполяция услубида ишлаб чиқилган демографик башоратларни моҳияти нимада ва у қандай ҳисобланади?
- Оиладаги фарзандлар сони ва даромадлар ўртасидаги тескари алоқадорлик тўғрисидаги қонун ким томонидан ишлаб чиқилган ва унинг моҳияти?
- Демографик башорат аҳолининг механик ҳаракатига қандай таъсир кўрсатади?
- Демографик ўтиш концепциясини ким ва қачон яратган? Ж: Француз демографи Л.Ландри 1903-1934 йиллар.
- Туғилишнинг умумий, махсус ва йиғинди коэффициентлари қандай фарқланади?
- Ёш аккумуляцияси миқдори қандай кўрсаткич орқали аниқланади?
- Никоҳнинг нетто-маҳсулдорлиги қандай ҳисобланади?
- Никоҳнинг брутто-маҳсулдорлиги қандай ҳисобланади?
- Туғилишнинг аккумулятив коэффициентлари орасида қайси бири кўп қўлланилади?
- “Инфертилик” тушунчасига таъриф беринг.
- К.Боздиров оила вазифаларини неча турга бўлади? Ж: 2турга: 1. Демографик вазифалар. 2. Ижтимоий вазифалар
- Демографик билимларни бизнесда ва маркетинг соҳасида қўллаш нима деб аталади?
- Конъюгал никоҳ нима?
- Серияли моногамия нима?
- Илк бор никоҳ жадвали қачон ва ким томонидан тузилган?
- Демографик коэффициентлар стандартизацияси чоғида энг кўп қўлланиладиган усул қайси?
- Фратерналь полиандрия нима?
- Серияли моногамия нима?
- Конъюгаль иттифоқ қандай маънони англатади?
- Ёш когортасининг кенг ва тор маънодаги изоҳи қандай?
- Туғилишлар орасидаги интервал қандай аталади? «тайминг»
- Бутун репродуктив даврдаги туғилишларнинг тақсимланиши қандай аталади? «спейсинг»
- Табиий туғилиш стандарти сифатида Э.Коул қайси кўрсаткични таклиф этди?
- Эпидемиологик ўтишнинг қайси босқичида кишилар соғлом ҳаёт кечирадilar, зарарли одатларда қутуладilar, спорт билан шуғулланadilar, тўғри овқатланadilar ва бошқа гигиеник қоидаларга риоя қилadilar?
- Бёк-Кучински коэффицентининг моҳияти ва қўлланилиши?

- Аҳоли ўсиши бўйича Мальтус назариясининг ғоясини тушунтиринг.
- “Конкубинат” тушунчасига изоҳ беринг. (199-бет)
- Доимий, мавжуд ва рўйхатда турган аҳоли тоифаларини статистик қайд этиш қайси олим томонидан фанга киритилган?
- Протегенетик оралиқ нима ? Ж: Никоҳга кирган даврдан то биринчи фарзанд туғилгунича ўтган давр.

"Демография" фанидан тест саволлари.

1. Демографик жараёнлар қандай ифодаланади?

A. Демографик коэффициентлар орқали.

B. Туғилиш коэффициенти орқали.

C. Ўлим коэффициенти орқали.

D. Табiiй ўсиш коэффициенти орқали

E. A, C жавоблар.

2. Жумлани тўлдилинг; Туғилиш - .....

A. Жамиятнинг давомийлигини таъминлайди,биологик жараён.

табiiй кўпайиш

B. Маълум авлодларни ташкил этувчи аҳоли гуруҳидаги бола кўриш жараёни.

C. A ва B жавоблар тўғри.

D. A, B, C жавоблар тўғри.

3. Ҳар бир аёлнинг фарзанд кўриш ёши даври қайси даврни ўз ичига олади ?

A. 15 – 49 ёш

B. 16 -50 ёш

C.
15 – 55 ёш

D. 16 – 49 ёш

E. A ва B жавоблар тўғри.

Репродуктив ёшдаги аёллар туғилиш даражаси паст давлатларда қайси ёшга нисбатан кўлланилади ?

A. 15 - 44

B. 14 - 49

C. 14 - 44

D. 15 - 49

E. 16 – 55

6. Оналар ўлими нисбатан қайси давлатларда юқорирок ?

A. Суст ривожланган

B. Ривожланаётган

C. Учинчи дунё давлатларида

D. Таянч мамлакатларда

E. Ривожланган

7. Мутахассислар аҳоли такрор барпо бўлишини аҳолининг қандай ҳаракатлари йиғиндиси сифатида таҳлил этади ?

A. Табиий, ижтимоий – иқтисодий

B. Худудий, иқтисодий

C. Худудий, социал

D. Табиий, худудий

E. Табиий, худудий, социал

8. Демография сўзининг луғавий маъноси:

A. Икки юнон сўзларининг қўшилишидан иборат бўлиб, “demos” – халқ, аҳоли, “grafo” – тасвирлаш, ўрганиш

B. Аҳоли ҳақидаги фан

C. Демография башоратларни ишлаб чиқиш

D. Аҳоли такрор барпо бўлишининг худудий таҳлили

E. Аҳолининг табиий ўсишини ўрганиб бориш

9. Демографик жараёнларни ўрганишдаги асосий мезон:

A. Юқоридаги барча жавоблар тўғри

B. аҳолининг жинсий таркиби

C. аҳолининг ёш таркиби

D. аҳоли табиий ўсиши

E. оила

10. Дастлабки демографик маълумотлар қайси даврлардан бошланади ?

A. Эрамиздан олдинги III – IV асрлардан бошлаб.

B. Эрамиздан кейинги II – асрдан

C. Эрамиздан кейинги V – асрдан

D. Эрамиздан кейинги XVI - асрдан

E. Эрамиздан олдинги I - асрдан бошлаб

11. Демографик жараёнлар ҳақидаги дастлабки маълумотлар қайси худудларга тегишладир ?

A. Рим ва Греция

В. Миср, Месопотамия, Ҳиндистон

С. Хитой ва Япония

Д. Осиё ва Африка давлатлар

Е. Юқоридаги барча жавоблар тўғри

12. Даствлабки демографик тадқиқотлар олиб борилган шаҳар;

А. Лондон

В. Париж

С. Вашингтон

Д. Москва

Е. Рим

13. Ўзбекистонда демография асослариқа оид даствлабки тадқиқотлар ким томонидан, қачон ўтказилган ?

А. М. Қ. Қорахонов томонидан, 1960 йилларда

В. О. Б. Отамирзаев томонидан, 1975 йилда

С. И. Р. Муллажонов томонидан, 1983 йилда

Д. И. Валентей томонидан, 1975 йилларда

Е. М. Р. Бўриева томонидан, 2000 йилларда.

14. Ўзбекистонда демография мактаби қачон, ким томонидан яратилди ?

А. М.Қ.Қорахонов томонидан, 1960 – 1980 йилларда

В. И. Р. Муллажонов томонидан, 1975 йилда

С. М. Р. Бўриева томонидан, 2000 йилда.

Д. Д. И. Валентей томонидан, 1985 йилда

Е. О. Б. Отамирзаев томонидан, 1975 йилда

15. Ўзбекистонда даствлабки демография кафедраси қачон ва қаерда ташкил этилди ?

А. ЎзМУ да, 2000 йилда

В. ЎзМУ да , 1970 йилда

С. “Оила” илмий – амалий марказида, 2000 йилда

Д. Молия институтида, 2001 йилда

Е. VЎз ФА да, 1995 йилда

16. Ўзбекистондаги аҳоли муаммолари билан шуғулланувчи ташкилотлар:

A. Юқоридагиларнинг барчаси тўғри.

B. ЎзФА нинг Иқтисодиёт институти

C. “ Ижтимоий фикр” жамоатчилик фикрини ўрганиш маркази

D. “ Оила” илмий – амалий маркази

E. М. Улуғбек номли Ўзбекистон Миллий Университети

17. Аҳолининг дастлабки рўйхатга олиш қандай мақсадларда ўтказилган ?

A. аҳолидан бож, солиқлар йиғиш.

B. аҳоли саломатлигини яхшилаш

C. эркаклар сонини билиш

D. аҳоли сонини билиш

E. аҳолининг бир худуддан бошқа худудга кўчириш.

18. Энг қадимги аҳоли рўйхатлари қачон ва қаерда ўтказилган ?

A. Эрамиздан олдинги VI асрда, Римда.

B. Эрамиздан олдинги II асрда, Италияда

C. XVIII асрда, Францияда.

D. XIX асрда, АҚШда

E. XVIII асрда, Россияда.

19. Мукамал аҳоли рўйхати биринчи маротаба қаерда ўтказилган ?

A. 1770 йили, АҚШ да.

B. 1500 йили, Англияда.

C. 1801 йили, Францияда.

D. 1900 йили, Россияда.

E. XIX асрнинг бошида, Норвегияда.

20. XX асрнинг бошларида дунё аҳолисининг неча фоизи рўйхатга олинган ?

A. 54 %

B. 21 %

C. 64%

D. 80 %

E. 50 %

21. Аҳоли рўйхати неча йил оралиғида ўтказилиб турилади ?

- A. 5 – 10 йил
- B. 5 йил
- C. 20 йил
- D. 25 йил
- E. ҳар йили

22. Ўзбекистонда Чор Россияси томонидан дастлабки аҳоли рўйхати қачон ўтказилган ?

- A. 1897 йилда
- B. 1900 йилда
- C. 1917 йилда
- D. 1861 йилда
- E. 1920 йилда

23. Ўзбекистонда XX – асрда ўтказилган аҳоли рўйхатлари кўрсатинг ?

- A. A, B, C.
- B. 1939, 1959 йилларда
- C. 1970, 1979, 1989 йилларда
- D. 1991 йилда
- E. 1926 йилда

24. Ўзбекистонда демографик жараёнларни социологик услубда ўрганиш қачондан бошланган ?

- A. V 1960 – 1965 йилдан.
- B. XIX – асрнинг иккинчи ярмидан.
- C. 1920 – 1930 йиллардан.
- D. 1897 йилдан
- E. 1970 йилдан.

26. Ўртача йиллик аҳоли сони қандай аниқланиди ?

- A. Календар йилининг бошидаги ва кейинги календар йилининг бошидаги аҳоли сони қўшилиб, иккига бўлинади.
- B. маълум календар йилининг бошидаги аҳоли сони
- C. маълум календар йилининг ўртасидаги аҳоли сони
- D. маълум календар йилининг бошидаги ва ўртасидаги сони
- E. барча жавоблар тўғри

29. Аҳоли географияси Россияда география фанларининг мустақил тармоғи сифатида қачондан ажралиб чиқа бошлаган ?

1940 йилларда

1930 йилларда

1950 йилларда

1960 йилларда

1970 йилларда

30. Жаҳонда дастлабки расмий аҳоли рўйхати қайси мамлакатларда ва қачон ўтказилган ?

АҚШ да, 1790 йилда

Ҳиндистонда, 1637 йилда

Хитойда, 1457 йилда

Швецияда, 1800 йилда

Россияда, 1897 йилда

31. Ўзбекистонда қачон дастлабки тўлиқ аҳоли рўйхати ўтказилган ?

1926 йилда

1920 йилда

1922 йилда

1897 йилда

1939 йилда

32. Аҳолининг такрор барпо бўлишида қандай омиллар қатнашади ?

Ҳаммаси

Иқтисодий

Ижтимоий

Табиий - биологик

Демографик

34. Аҳоли миграциясининг энг асосий омилини аниқланг ?

Иқтисодий - ижтимоий

Сиёсий

Диний

Экологик

Дам олиш - туризм

35. Ҳозирги вақтда Ўзбекистон аҳолиси йилига ўртача қанчага кўпаймоқда ?

250 – 300 минг кишига

450 – 500 минг кишига

500 – 600 минг кишига

100 – 200 минг кишига

1 – 1,2 млн. кишига

36. Қуйидаги ташкилотлардан қайси бири Демография асослари билан шуғулланади ?

UNFPA

NATO

MAGATE

UNESCO

NASA

38. Аҳолининг ўртача зичлиги энг паст бўлган давлатларни аниқланг?

Австралия, Россия, Канада

Миср, Уругвай, Покистон

АҚШ, Австрия, Аргентина

Муғилистон, Қозоғистон, Туркманистон

Бразилия, Эрон, Нигерия

39. Ўзбекистонда аҳолиси зичлиги энг юқори бўлган минтақаларни аниқланг?

Фарғона водийси

Тошкент воҳаси

Қуйи Амударё худудлари

Қашқадарё воҳаси

Сурхондарё воҳаси

40. Ўзбекистонда аҳоли энг сийрак бўлган вилоятлар гуруҳларини аниқланг?

Қуйи Амударё минтақаси

Фарғона водийси вилоятлари

Зарофшон бўйи вилоятлар

Жанубий вилоятлар

Тошкент вилояти

41. Ўзбекистоннинг урбанизация даражаси энг юқори бўлган вилоятларини аниқланг?

Тошкент, Навоий

Андижон, Тошкент

Навоий Хоразм

Хоразм, Жиззах

Жиззах, Бухоро

42. Ўзбекистоннинг урбанизация даражаси энг паст бўлган вилоятларни аниқланг?

Жиззах, Сурхондарё

Наманган, Фарғона, Тошкент

Фарғона Тошкент, Жиззах

Тошкент, Жиззах, Сурхондарё

Андижон, Наманган, Фарғона

43. Ўзбекистоннинг энг қадимий шаҳарларини аниқланг?

Самарқанд, Шахризабз, Бухоро

Тошкент, Самарқанд, Шахризабз

Шахризабз, Бухоро, Хива

Бухоро, Хива, Қувасой

Хива, Қувасой, Термиз

44. Аҳолининг қанча қисми қишлоқ хужалигидан бошқа соҳаларда фаолият кўрсатса, шаҳар мақоми берилади?

70-75 %

60-65 %

65-70 %

50 % дан юқори бўлса

75-80 %

45. Ўзбекистоннинг қайси вилоятида аҳолининг сони 100 мингдан ортиқ бўлган шаҳарлар сони энг кўп?

Тошкент

Наманган
Самарқанд
Андижон
Хоразм

46. Ўзбекистоннинг қайси вилоятларида аҳолининг табиий ўсиш кўрсаткичи энг юқори?

Қашқадарё, Сурхондарё
Бухоро, Самарқанд
Хоразм, Тошкент
Навоий, Хоразм
Наманган, Андижон

47. “Демографик портлаш” жараёни қайси йилларга хос?

1960 - 1970
1950 - 1960
1970 - 1980
1980 - 1990
1955 - 1990

48. Демографик ўсишнинг қайси босқичида ўлим энг кульминацион нуқтага етади?

4
2
3
1
5

50. Ўзбекистоннинг экологик вазияти энг мураккаб эга бўлган шаҳарларини аниқланг?

Тошкент, Олмалиқ, Навоий
Олмалиқ, Навоий, Фарғона
Навоий, Фарғона, Наманган
Фарғона, Наманган, Қарши
Намаган, Қарши, Урганч

51. Демографик ўтишнинг биринчи босқичи ривожланган мамлакатларда қачон кузатилди.

XX аср ўрталарида

XX асрнинг иккинчи ярмида

XX асрда

XX аср бошида

XV асрда

52. XX аср 20 - йилларида Оиланинг илмий таърифи

Оила инсонларнинг табиий биологик, никоҳ қариндошлик, иқтисодий, ҳуқуқий, маънавий муносабатларда асосланган, турмуш бирлиги ва ўзаро жавобгарлик ҳислари орқали боғланаган ижтимоий гуруҳидир

Оила жамиятнинг кичик бўлаги

Оила, жамият маҳсули

Оила эр хотин ва уларнинг фарзандларидан ташкил топган гуруҳ

Юқоридаги барча жавоблар тўғри

59. Аҳолининг бир жойдан иккинчи жойга кўчиб маълум муддат яшаб қайтиши .....

реэмиграция

доимий миграция

ташқи миграция

ички миграция

тебранма миграция

65. Мамлакатда, худудда ва жаҳонда шаҳарларнинг ўсиши ва шаҳар аҳолисининг салмоғининг ошишига мураккаб шаҳарлар тизимлари пайдо бўлиши ....

Урбанизация

Субурбанизация

Мегаполис

Агломерация

Конурбанизация

66. Агар давлатнинг аҳолиси 25 млн. киши, майдони 5млн км бўлса аҳолининг зичлиги қандай бўлади?

5 киши

2 киши

3 киши

4 киши

1 киши

67. Ўзбекистон аҳолиси неча фоизи шаҳарларда истиқомат қилади? (2002 й.)

38

50

60

20

30

68. Республикамизда дастлабки демографик башоратлар кимнинг раҳбарлигида ишлаб чиқилган?

М.К. Қорахонов

И.Р. Муллажонов

Р.Н. Убайдуллаева

Н.С. Али-Қориев

М.Р.Бўриева

69. Ўзбекистон аҳолиси таркибида ёшларнинг (16-29 ёшлар) салмоғи қанча?

26 %

10 %

30 %

40 %

50 %

70. Ўзбекистонда аҳолиси таркибида қариялар (54 ёшдан катта аёллар, 60 ёшдан катта эркеклар) салмоғи қанча?

7 %

10 %

15 %

5 %

20 %

71. Ўзбекистондаги аҳоли зичлиги энг юқори бўлган вилоят?

Андижон

Наманган
Хоразм
Фарғона
Тошкент

72. Ўзбекистонда аҳоли ўлимнинг умумий коэффициенти неча промиллени (2002) ташкил этади ?

5,4
8,5
12,3
4,1
9,6

73. Ўзбекистонда этник таркиби мураккаб бўлган вилоятлар

Тошкент, Навоий, Тошкент шаҳри
Андижон, Навоий, Сурхондарё.
Фарғона, Қашқадарё, Навоий.
Сирдарё, Хоразм, Бухора.
Тошкент, Жиззах, Сирдарё.

74. Ўзбекистон аҳолиснинг аксарият қисми қайси динга эътиқод қилади?

Ислон динига
Хиристиан динига
Конфуцианизм динига
Тотемизм динига
Фетишизм динига

Демография асосларининг предмети, вазифалари, таркиби, тадқиқот услублари ва бошқа фанлар билан алоқалари” мавзусидан тарқатма материаллар.

“Демография” икки юнон сўзининг қўшилишидан иборат бўлиб, “демос” – халқ, аҳоли, “графия” - тасвирлаш, шархлаш деган маъноларни билдиради.

Демографияда асосий кузатув бирлиги – **инсон**.

“Демография” тушунчаси **1855 йилда** француз **ОЛИМИ А.Гийярнинг** “*Инсон статистикаси элементлари ёки қиёсий демография*” китобида пайдо бўлди.

Демографияга фан сифатида **1882 йил** *Женевада* бўлиб ўтган халқаро гигиена ва демография конгрессида ном берилган.

Демография ўз тадқиқотлари-ни асосан аҳолининг ҳолати ва демографик жараёнлар ҳақидаги статистик маълумотларни таҳлил этиш *усули* билан олиб боради.

Аҳолининг ҳолати;

- аҳоли сони
- ёш – жинсий таркиби
- никоҳ таркиби
- оилавий таркиби

Демографик жараёнлар;

- туғилиш
- ўлим
- никоҳ
- ажралиш (никоҳнинг бекор этилиши)

Демография ўз тадқиқотлари-ни асосан аҳолининг ҳолати ва демографик жараёнлар ҳақидаги статистик маълумотларни таҳлил этиш *усули* билан олиб боради.

Демография – мустақил ижтимоий фан сифатида туғилиш, ўлим, никоҳ ва ажралиш, оилаларнинг такрор барпо бўлиши, умуман шу жараёнларнинг негизи сифатида аҳолининг такрор барпо бўлиши кабиларнинг қонуниятлари ва ижтимоий негизларини таҳлил этади.

Демографиянинг асосий предмети – аҳолининг такрор барпо бўлиши қонуниятларининг таҳлили ҳисобланади.

Демография аҳолининг такрор барпо бўлиш қонуниятлари ҳақидаги фан бўлиб, бу жараёнлар-ни ижтимоий – тарихий шарт – шароитларга боғлиқ ҳолда ўргана-ди, омилларини, муаммоларини аниқлаб, истиқболини белгилаб беради.

Демографиянинг фан сифатида вазифалари:

1. Демографик жараёнлар ва уларнинг омилларини ўрганиш.
2. Демографик башоратларни ишлаб чиқиш.
3. Демографик сиёсат чора – тадбирларини ишлаб чиқиш.

Демографиянинг тадқиқот услублари:

- Тарихий таққослаш
- Статистик
- Математик
- Картографик
- Мантикий фикрлаш
- Социологик

Демографик фанлар тизими:

- Назарий демография
- Демографик статистика
- Демография тарихи
- Тарихий демография
- Этник демография
- Иқтисодий демография
- Худудий демография (Демография асослари)
- Тавсифий демография

Демография тарихи – демографиянинг алоҳида фан сифатида ривожланиш шарт – шароитлари ва тарихини ўрганади.

Тарихий демография – аҳоли пайдо бўлганидан бошлаб унинг сони, таркиби, такрор барпо бўлиши хусусиятлари ва демографик жараёнларнинг социал – тарихий шарт – шароитлар билан боғлиқлигини алоҳида тарихий даврлар учун таққин этади

Этник демография – турли халқлар ва этник гуруҳлар аҳолисининг сони, таркиби, такрор барпо бўлиши ва демографик жараёнларини ўрганади.

Иқтисодий демография – аҳоли такрор барпо бўлишини иқтисодий ривожланиш билан боғлиқ ҳолда ўрганади; демографик жараёнлар хусусиятларини иқтисодий структурага ва мувозанатга таъсирини таҳлил этади.

Ҳудудий демография – маълум ҳудуд, мамлакат, давлатнинг ҳудудий бўлинмасидаги аҳоли сони, ёш – жинсий, оилавий таркиби демографик жараёнларининг хусусиятларини ўрганади.

Тавсифий демографик – демографик ходисалар ўртасидаги ўзаро боғлиқликни, уларни ижтимоий – иқтисодий омиллар билан боғлиқлигини махсус демографик ва математик услублар ёрдамида ўрганади.

Амалий демография – аҳоли ва демографик жараёнлар ҳақидаги маълумотларни шаҳарлар ва қишлоқларни, қурилишни, ишлаб чиқариш корхоналарини жойлаштиришда, умуман инсон ҳаёти учун зарур бўлган воситаларни

Демографиянинг бошқа фанлар билан алоқадорлиги:

- География
- Иқтисод
- Фалсафа
- Тарих
- Этнография
- Археология
- Психология
- Социология
- Ҳуқуқшунослик
- Тиббиёт
- Ижтимоий – гигиена
- Геронтология
- Аҳоли география

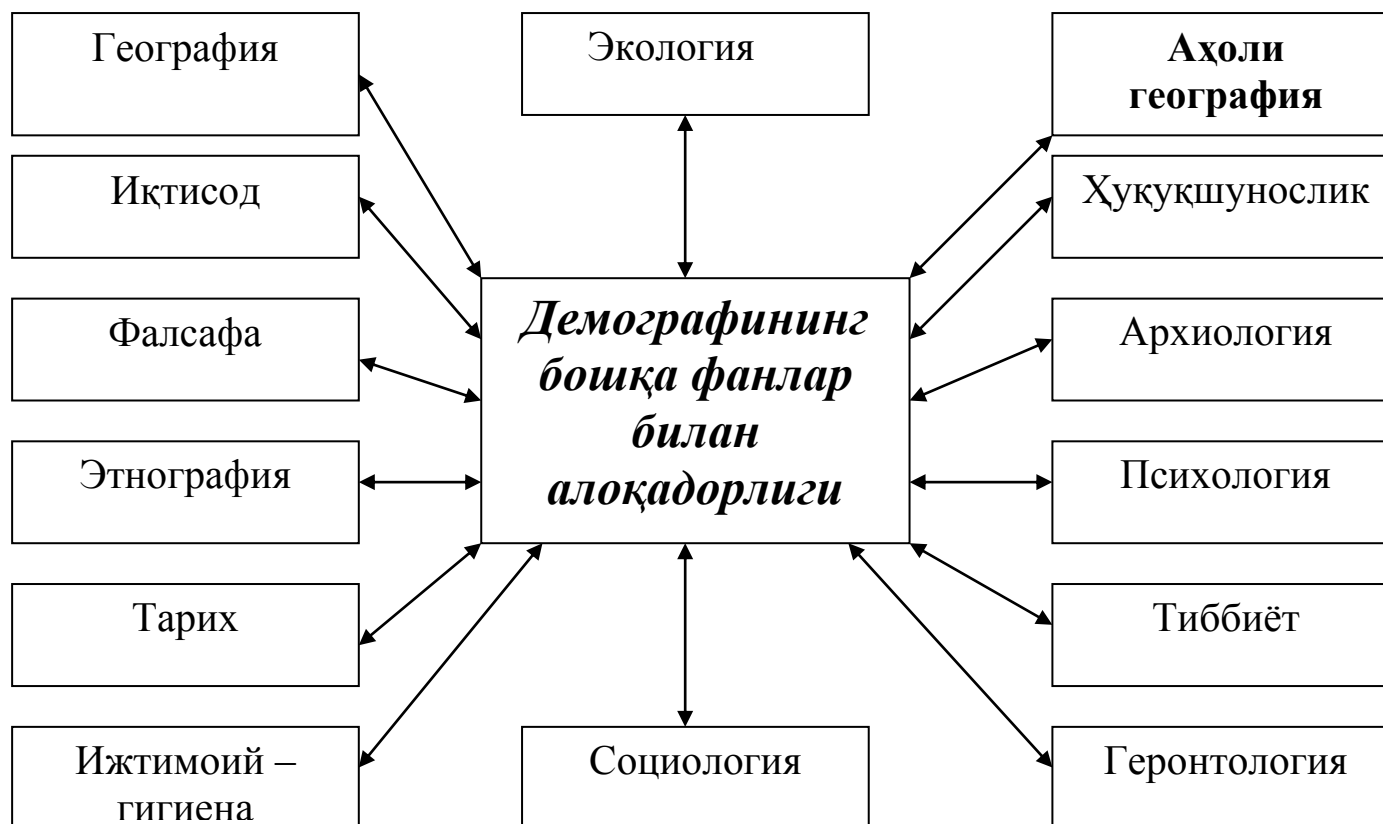

“Аҳоли, оила ва демографик жараёнларни ўрганиш манбалари” мавзусидан тарқатма материаллар.

Демографик билимлар- аҳоли сони, ёш, жинсий, ижтимоий ва оилавий таркиби, ҳамда демографик жараёнлар, миграцияга оид маълумотлардан ташкил топади.

Демографик билимлар тарихини ўз мазмуни ва моҳиятига кўра уч даврга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Биринчи давр- XVI асрга қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Ушбу даврда давлатчилик ривожланиши билан боғлиқ ҳолда аҳолининг сони, айниқса эркаклар ва хўжаликлар сонини билиш (асосан солиқ йиғиш, армия тўплаш) мақсадида баъзи давлатларда (Осиё, Африка, Миср, Япония, Рим, Хитой, Месопотамия) аҳоли рўйхатлари ўтказилиб турилган.

Англида Ж.Граунт томонидан ўтказилган тадқиқот “Ўлим ҳақидаги бюллетенлар асосида олиб борилган ва мундарижада илова этилган табиий ва сиёсий кузатишлар натижалари. Кўрсатилган шаҳарнинг бошқаруви, дини, савдоси, ҳавоси, ўсиши ва бошқа ўзгаришлари ҳусусида Лондон фуқароси Джон Граунтнинг асари” китобини ёзди. Китоб жуда узун номланган бўлиб, ўз олдига кенг қамровли ижтимоий ҳодисаларни ёритишни мақсад қилиб қўйган эди. Китобда муаллиф Лондонда ўлиш ҳолати ва ўлимнинг ёш гуруҳлари бўйича атрофлича ўрганган. Туғилишнинг шаҳар ва қишлоқдаги фарқини Ж.Граунт биринчи бўлиб ўрганган ва ўлимнинг математик жадвалини ишлаб чиққан. Ушбу асар ўз замонасида зиёлилар томонидан жуда ижобий баҳоланди. Уч йил мобайнида асар тўрт мартаба қайта чоп этилди. Китоб қирол Карл II га жуда маъқул келди ва муаллиф Ж.Граунтни қироллик жамиятига қабул қилди

XVIII-XIX асрларда жамият ҳаётидаги демографик жараёнларни ўрганишга қизиқиш кучайди. Таниқли иқтисодчилар, тарихчилар, сиёсатшунослар, астраномлар, шифокорлар, математиклар томонидан демографик жараёнларни ўрганишга доир катор тадқиқотлар олиб борилди. Ниҳоят XIX асрда А.Гийяр янги вужудга келган фанга ном берди. Унинг 1855 йилда Парижда “Инсон статистикаси элементлари ёки қиёсий демография” деб номланган китоби чоп этилди. Бу асарда демографиянинг мустақил фан сифатида мақсади ёритилган. А.Гийяр асарида демографияга кўзп жараёнларни ўз ичига олувчи инсонларнинг табиий ва ижтимоий тарихи ва уларнинг умумий ҳаракати, жисмоний, фуқаролик ва ахлоқий ҳолатини математик тарзда ўрганувчи фан деб таъриф берган

1851-1922 йилларда яшаб ижод этишган олим Жан Бертильон (А. Гийярнинг набираси) томонидан ҳам демографиянинг фан сифатидаги ўрганувчи предметиға баҳо берилади. Олим 1881 йилда ёзилган “Франция аҳолиси ҳаракатининг статистикаси” номли асарида демография жамоа ҳаётини ўрганиш билан шуғулланади. Унинг мақсади жамиятнинг ривожланиши, қайта барпо бўлиши ва ниҳоят инқирозга учраб барҳам топишларининг сабабларини ўрганиш. У халқнинг ҳам жисмоний, ҳам ахлоқий тузилишини кўриб чиқади, одамлар қандай ва нима учун никоҳ қурадилар, қай миқдорда кўпаядилар ва фарзандларини тарбиялайдилар ва ҳ.к. каби муаммоларни тадбиқ этади. Ва ниҳоят у инсонлар неча ёшда қандай вазиятда қайси сабабларга кўра ўлишларининг сабабларини ёритади, деб ёзади.

Демографиянинг предметиға оид А.Гийяр ва Ж.Бертильонларнинг хулосаларидан кўриниб турибдики, демография жуда кенг қамровли фан бўлиб, инсоннинг ҳаётини тегишли жуда кўп муаммоларни ўз ичига олади. Ана шундай қарашлар XX асрнинг 70- йилларига қадар мавжуд эди. Кейнчалик демографиянинг ўрганиш доираси бир оз торайиб, аниқлашиб борди. Ниҳоят демография аҳолининг табиий ҳаракатини, яъни унинг такрор барпо бўлишини атрофлича ўрганадиган фан, деган хулосага келинли

Ўзбекистонда ҳам демографик билимлар жуда қадимдан мавжуд бўлган. Булар ҳақида қадимий қўлёзмалар, археологик ёдгорликлар, қатор илмий манбалар гувоҳлик беради. Лекин ўлкада мақсадли демографик тадқиқотлар ўтказиш асосан 1960 йиллардан бошланади. Ана шу даврдан то ҳозирги кунга қадар Республикада жуда катта аҳамиятга эга бўлган демографик тадқиқотлар олиб борилган, ҳамда шу соҳада йирик мутахассислар тайёрланган. Демография соҳасида эришилган ютуқлар устоз олим М.Қ. Қорахонов номи билан боғлиқдир. Олим нафақат Ўзбекистонда, балки Марказий Осиёда йирик демографик тадқиқотлар олиб борди. Ушбу ҳудуднинг XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, демографик тарихини тиклади. Аҳоли ўсиши, туғилиши, ўлим, никоҳ ва ажралиш каби демографик жараёнлар хусусиятларини ўрганади.

Ўлкамиз демографик тарихини ва аҳоли муаммоларини ўрганишда Муллажонов Р.И., Убайдуллаева Р.А., Аҳмедов Э.А., Ота-Мирзаев О.Б., Максакова Л.П., Солиев А.С., Али-Қориев Н.С., Салимов Х., Бўриева М.Р., Қаюмов А.А., Эргашев О.Э., Сафаров И., Саидахмедов О., Муртазина Г., Райимжонов З. Х., Ортиқбоев Р.Ж. каби олимлар олиб борган тадқиқотлар ҳам устоз Қорахонов М.Қ. бошлаган илмий изланишларни давоми сифатида Ўзбекистонда олиб борилган демографик тадқиқотлар тарихида алоҳида аҳамиятлидир.

Аҳоли таркиби ва сони демографик жараёнларни ўрганишда ушбу жараёнларни акс эттирувчи **махсус маълумотлардан** фойдаланилади. Бу маълумотлар демографик маълумотлар деб аталиб, уларга аҳоли ва демографик жараёнларга оид нашр этилган рақамли маълумотлар, илмий манбалар, махсус тадқиқот натижалари киради.

Демографик маълумотлар **ҳудудлар** учун (дунё, қитъа, алоҳида давлат, шаҳар, қишлоқ, туман) жамият тараққиётидаги **турли тарихий даврлар** учун, аҳолининг турли **ижтимоий гуруҳлари** (миллатлар, ишчилар, хизматчилар, тадбиркорлар ва ҳ.к.) алоҳида тўпланади. Шунингдек демографик маълумотлар бирламчи ва иккиламчи характерга эгадир.

Бирламчи маълумотлар – демографик жараёнлар ҳақида тўпланган дастлабки статистик, жадваллар ва махсус кўрсаткичлар. **Иккиламчи маълумотлар** бирламчи маълумотлар асосида олиб борилган илмий таҳлил ва ҳисоб – китоблар.

БМТнинг Статистика комиссиясининг таърифича, **аҳолини рўйхатдан ўтказиш** – бу маълум вақт мобайнида мамлакат ёки унинг аниқ белгиланган бир ҳудудидаги барча шахсларга тегишли демографик, иқтисодий ва ижтимоий маълумотларни йиғиш, умумлаштириш, баҳолаш, таҳлил қилиш, чоп этиш ёки бошқа йўл билан тарғибот қилиш ишларидан иборат яхлит жараён.

Аҳолини рўйхатдан ўтказишнинг **мақсади** – аҳоли сони ва жойлашуви ҳақида маълумотга эга бўлиш, бу эса мамлакатнинг иқтисодий ҳаётини ташкил қилиш, қонунчилик муассасаларига кадрлар белгилаш ва аҳолини илмий ўрганиш учун зарур.

Аҳолини рўйхатдан ўтказиш ҳар бир хонаданга ташриф буюриш ва ҳар бир хонадон яшовчиси ҳақида сўров йўли билан маълумот тўплаш усулида олиб борилади. Баъзан бундай маълумотларни, ёки уларнинг бир қисмини почта орқали жўнатилган саволномага почта орқали келган жавоблардан оладилар.

Аҳоли рўйхати дастурида демографик жиҳатлар (жинси, туғилган санаси, ёши, ҳолати, фарзандлар сони), иқтисодий жиҳатлар (машғулоти, иқтисодий фаолиятининг тармоғи ёки тури, даромад манбаи, баъзан маоши, даромади, ишсизлар учун қатор саволлар), маълумотлилиги тавсифи (саводи, мактабга бориши, ўқиган йиллари, маълумот даражаси, касби, баъзан малакаси даражаси), этник жиҳатлар (у ёки бу халқ ёки этник гуруҳга мансублиги, она тили, муомила тили, бошқа тилларнинг билиши, баъзан диний эътиқоди), бошқа жиҳатлар (фуқоралиги, жинси ва руҳий камчиликлари, уришда иштирок этгани).

Аҳолини рўйхатдан ўтказишнинг дастури мамлакатдаги иқтисодий ва демографик вазият билан боғлиқ. Интенсив миграцияли давлатларда аҳолини рўйхатдан ўтказишда миграция батафсилроқ ўрганилади, аралаш этник таркибли давлатларда (мас. Ҳиндистон) – этник мансублик, нечта тил билиши аниқланади; аҳоли ўсишининг паст ёки баланд кўрсаткичли давлатларда туғилиш ўрганилади.

Кўп мамлакатларда аҳолини рўйхатдан ўтказишда оила истиқомат қилаётган хонадон, уй ҳақида маълумотлар тўплайдилар (уйнинг алоҳидалиги, хоналар сони, қозон ўчоқ мавжудлиги), ёки аҳоли рўйхатдан ўтказиш турар жойни рўйхатдан ўтказиш билан бирга олиб борилади. Баъзан рўйхатдан ўтказиш бошқа турдаги рўйхатдан ўтказишлар билан бирга олиб борилади (Италияда – саноат ва савдони рўйхатдан ўтказиш билан бирга); аҳоли регистларини олиб борувчи давлатларда аҳоли рўйхатдан ўтказиш шулар асосида олиб борилади.(мас. Дания).

Аҳоли рўйхати ўтказиш усуллари:

- ҳисобчи орқали савол жавоб ўтказиш.
- Фуқаролар томонидан керакли саволларга жавоб ёзиш.

Аҳоли рўйхати ўтказиш тамоиллари:

- умумийлик (барча аҳолини қамраб олиш)
- бир вақтlilik
- ҳар бир шахс учун алоҳида маълумот йиғиш
- ўз – ўзини намоён этиш ёки ўзи ҳақида маълумот бериш
- конфиденциальност – шахс ҳақидаги маълумотлар сир сақланиши
- бир хил дастурда ўтиш
- аҳоли рўйхати ўтказиш марказлашув принципида бўлиши

Аҳолини рўйхатдан ўтказиш оилалар, уй хўжаликлари бўйича ўтказилади, бунда оилалар таркиби ҳисобга олинади, шу боис сўралаётган одам оила бошлиғининг ёки рўйхат варақаси биринчи бўлиб ёзилганнинг кими бўлиши аниқланади. Мазкур савол бир оилани бошқасидан ажратиб олиш, шунингдек оила (уй хўжалиги) ҳақида умуман маълумот йиғиш имконини беради.

Аҳолини рўйхатдан ўтказиш чоғида ўзини – ўзи намоён қилиши тамоили қабул қилинган, яъни маълумотлар ҳар доимгидек ҳужжатлардан эмас балки одамларнинг сўзларидан олинади. Бу тадбир шу мақсадда қилинадик, баъзи жиҳатлар (хусусан этник муносиблик) умуман фақат сўралаётганнинг ўзи билан, унинг ўзлигини билишига асосланиб аниқланиши мумкин; ҳамма маълумотлар ҳам ҳужжатларда тасдиқланмайди (уларда, шунингдек хатолар ҳам бўлиши мумкин).

Аҳолини рўйхатдан ўтказиш XX аср 20 – йилларининг охирларидан, қисқа муддатда, бир неча кун ёки ҳафта давомида, одамлар камроқ ҳаракатда бўладиган вақтда (кўпинча қишда) олиб борилади. Барча ахборотларни аҳолининг бир кунлик рўйхатдан тамоилига кўра, аҳолини рўйхатдан ўтказишнинг критик даврида йиғилади.

Аҳолини рўйхатдан ўтказиш кунига ўтар кечаси аҳолининг асосий қисми ўз уйларида бўлади, шу вақтда ишда хизмат қилаётганлар уйдан ташқарида рўйхатга олинади. Сафардагилар поезд, автостанция, аэропорт, кемалар ва ҳ.к. ларда рўйхатга олинади. Ҳеч қаерда яшайдиганларни ўша вақтда учраган ерларида рўйхатга оладилар (уйсизлар, кўчманчилар).

Ҳеч ким қолиб кетмаслиги ёки икки маротаба рўйхатга олинмаслиги чоралари кўрилади. Рўйхатдан ўтказишдан тониш ёки рўйхатдан ўтказувчи томонидан йиғилган шахсий маълумотларни ошқора қилиш кўп давлатларда жазоланади.

Маълумот тўплаш, бу аҳолини рўйхатдан ўтказишнинг фақатгина дастлабки поғонаси. Шахсий варақалардаги ахборотни бир хил жавоб қилган кишилар гуруҳларига ажратиш лозим. Бу иш рўйхатдан ўтказиш материалларини ишлаб чиқариш йўли билан амалга оширилади.

Аҳолини рўйхатдан ўтказиш тарихида уч босқични ажратиш мумкин. **I босқичда** (XVIII аср охири – XIX аср биринчи ярми) рўйхатдан ўтказишнинг асослари шаклланиб, дастурлари белгиланган. Бу даврда ҳар 10 йилда АҚШ ва Англияда, ҳар 5 йилда Франция ва Швецияда, ҳар 3 – 4 йилда Австрияда мунтазам аҳолини рўйхатдан ўтказишлар олиб бориладиган бўлган. Мазкур аҳолини рўйхатдан ўтказишлар маълум жиҳатларини кўриб чиқиб, бутун аҳолини қамраб олмаган, тўпланган маълумотларини ишлаб чиқариш кўп йилларга чўзилган дейишимиз мумкин.

II босқичда (XIX аср иккинчи ярми – XX асрнинг биринчи ярми) аҳолини рўйхатдан ўтказиш барча Европа ва Америка, баъзи Осиё ва Африка давлатларида ўтказила бошлади. Назарий томони ривожланиб амалиёт такомиллашиб борди. Аҳолини рўйхатдан ўтказишдаги бўлимлар кўпайиб, дастурлари кенгайди.

Аҳолини рўйхатдан ўтказишнинг кейинги такомиллашуви учун 1846 йили Бельгияда А.Кетле раҳбарлигида олиб борилган аҳолини рўйхатдан ўтказиш бўлиб, бу унинг ҳозирги талқинига ўтишдаги тўнтариш саналади; илк бор бир кунлик аҳолини рўйхатдан ўтказиш олиб борилди ва аниқ мавжуд аҳоли қайд қилинди. Янги махсус рўйхатга олиш варақалари вужудга кела бошлади, ўзини – ўзи ҳисобга олдириш пайдо бўлди. Варақаларда жиҳатлар конкретлашади, айниқса ёш ва машғулотга тегишли.

Мукаммал аҳолини рўйхатдан ўтказиш ўз миллий қонун – қоидалари бордир. Унда аҳоли рўйхати аҳолининг жамиятини, яъни янги туғилган чақалоқдан бошлаб то энг кекса гуруҳгача камраб олиш керак. Биринчи ана шундай мукаммал аҳоли рўйхати 1790 йили АҚШда, 1801 йили Франция, Дания, Норвегия, Буюк Британияда ўтказилди. Лекин бу аҳоли рўйхатлари ҳам жуда оддий бўлган ва узоқ муддатга чўзилган. Масалан, биринчи АҚШ аҳоли рўйхати 18 ойга чўзилган.

XIX асрга келиб аҳолини ўрганиш жуда кенгайди. Статистика фан сифатида тараққий этди. Қатор Европа мамлакатларида статистик ташкилотлар тузилди. Аҳолини рўйхатга олиш илмий дастурлари асосида олиб борилди. 1870 – 1879 йилларда дунёда 48 та аҳоли рўйхати ўтказилди. XIX аср охирида дунё аҳолисининг 27 % ини рўйхатга олишган бўлса, XX аср бошида 54 % аҳоли рўйхатга олинди.

Шунингдек демографик жараёнларни мунтазам ўрганиб боришда, махсус ташкилотлар орқали тўпланиб бориладиган фуқаролик ҳолатини қайд этиш маълумотлари ҳам асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Иккинчи жаҳон уришидан кейин аҳолини ва унинг демографик гуруҳлари рўйхатга олиш яна ҳам ривожланиб кетди. 1945 – 1954 йилларда 151 давлатда, 1965 – 1974 йилларда 179 давлатда аҳоли рўйхати ўтказилди. Хозирги пайтда дунёдаги деярли барча давлатларда аҳоли рўйхати ўтказилади. Фақат баъзи бир ривожланаётган давлатларда иқтисодий, сиёсий сабабларга кўра аҳоли рўйхати ўтказилмаган.

Бугунги кунда барча давлатларда демографик гуруҳлар тараққиётини ўрганиш учун статистик маълумотлар мавжуддир. Аҳоли рўйхатлари илмий асосланган дастурлар орқали жуда кенг мавзуларни қамраб олган ҳолда ҳар 5 – 10 йилларда ўтказилиб турилади. Ҳозирги даврда ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотлари шу қадар кенг доирада тўпланганини улар асосида аҳолини ижтимоий – демографик гуруҳларни фақат миқдорини эмас, балки уларни сифатий кўрсаткичларини, яъни маълумоти, оилавий ҳолати, ижтимоий аҳоли ва бошқа хусусиятларини ҳам ўрганиш мумкин. Олинган маълумотлар ЭҲМ лар ёрдамида ҳар бир йўналишлар бўйича алоҳида ўрганилиб, статистик йилномалар тайёрланиб борилади.

Замонавий босқич XX аср ўрталаридан бошланган, бунга аҳоли тўғрисидаги маълумотларга талаб ошиб бориши сабаб бўлган. Осиё ва Африканинг қатор мамлакатларида аҳолини рўйхатдан ўтказишлар олиб борилиб, улар янги мустақил давлатларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ. 70 – йилларда илк бор аҳолини рўйхатдан ўтказишлар Уммон, Қатар, БАА, Саудия Арабистони, Афғонистонда ўтказилган (?). Аҳолини рўйхатдан ўтказиш дастурларини ўрганиш ва рўйхатдан ўтказиш усулларини, тамоил, кўрсатмаларини ишлаб чиқиш борасида, шунингдек бутунжаҳон аҳолини рўйхатдан ўтказиш учун тавсиялар ишлаб чиқишда БМТнинг хиссаси катта.

Дунёдаги барча давлатлар қатори Ўзбекистонда ҳам демографик жараёнларни ўрганиш ўз тарихига ва хусусиятига эгадир. Ўзбекистонда демографик жараёнларни ўрганиш XIX асрнинг иккинчи ярмида ташкил топган статистика

Ўзбекистонда оила ва демографик жараёнларни ўрганишда ўлка ҳудудида ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотлари ҳам катта аҳамият кас этади. Илмий манбаларда кўрсатилишича, республикамизда дастлабки аҳоли рўйхати 1987 йили ўтказилган бўлиб, бу аҳоли рўйхати ҳозирги Ўзбекистон чегарасидаги барча ҳудудларни қамраб ололмаган. Шундай бўлсада, ушбу рўйхат маълумотлари Ўзбекистонда XIX аср охирида истиқомат этган оилалар, аҳолининг сони, этник таркиби, туғилиш, ўлим каби демографик жараёнлар ҳақида тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради. Ўзбекистонда кейинчалик 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 йилларда аҳоли рўйхатлари ўтказилди. Бу аҳоли рўйхатларида ўлканинг демографик тарихини ўрганишда қимматли маълумотлар мавжуддир.

Демографик жараёнларни ўрганишда социолого – демографик тадқиқотлар ўтказиш ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Демографик жараёнларни социологик тадқиқотлар ёрдамида ўрганиш социолого – демографик тадқиқотлар дейилади. Бундай тадқиқотлар ўтказиш услуби билан асосан демографик жараёнларни авлодлар бўйича хусусиятларини, омилларини ва муаммоларини атрофлича ўрганиш мумкин. Социолого – демографик тадқиқотлар, айниқса мунтазам аҳоли рўйхатлари ўтказилмаган ҳудудлар демографик ҳолатини ўрганишда катта ёрдам беради. Бунинг учун демографик жараёнларни ўрганишга оид мутахассислар томонидан махсус сўровномалар тузилиб, ўрганилаётган ҳудуд аҳолисига ёки ижтимоий гуруҳларга тарқатилади. Шунингдек, аҳоли ўртасида мутахассислар сўровномага асосан суҳбатлар олиб борадилар ва керакли маълумотлар тўпланадилар.

1-мавзу. Демография мустақил фан сифатида. Демография фанлар тизими ва таркиби..

1. Кириш маърузасини ўқитиш технологияси

Вақти – 2 соат

Талабалар сони: 20-60 нафар

Ўқув машғулотивининг шакли

Маъруза.

Маъруза машғулотивининг режаси

1.Фаннинг предмети, мазмуни, вазифалари.

2.Фаннинг ривожланиш тарихи.

3.Фаннинг назарий-илмий асослари ва тушунчалари.

Ўқув машғулотивининг мақсади: Аҳоли географияси ва демография асослари фанининг географик фанлар тизимида тутган ўрни, унинг аҳамияти тўғрисида талабаларда аниқ тасаввур ҳосил қилиш.

Педагогик вазифалар:

- фаннинг объекти, предмети, тадқиқот методлари ва асосий вазифалари тўғрисида маълумот бериш;

- фаннинг ривожланиш тарихи, ривожланиш босқичлари ҳақида фикр юритиш;

- Ўзбекистонда фаннинг ривожланиши, бу соҳада илмий иш олиб борган олимлар ҳақида маълумотлар бериш;

- Фаннинг асосий тушунча ва қонуниятлари хусусида ахборот бериш.

Ўқув фаолиятининг натижалари:

Талаба:

- аҳоли, унинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида гапириб беради;

- бошқа фанлар билан алоқадорлик жиҳатлари, тадқиқот усулларини таҳлил қилади;

- фаннинг ривожланиш босқичлари ҳақида қиёсий маълумотлар беради;

- Ўзбекистонлик аҳолишунос олимларнинг илмий ишлари юзасидан фикрини беради;

- фаннинг асосий тушунча ва қонуниятларига таъриф беради.

Ўқитиш услуби ва техникаси

Кириш маърузаси, блиц-сўров.

Ўқитиш воситалари

Маъруза матни, доска, бўр.

Ўқитиш шакли

Фронтал, жамоа, гуруҳий.

Ўқитиш шароитлари

Жиҳозланган аудитория.

Маъруза машғулотивининг технологик харитаси

**Босқичлар,
вақти**

Фаолият мазмуни

ўқитувчи

талаба

1-босқич.

1.1. Ўқув машғулотивининг маълум қилади.

1.1. Эшитадилар ва

Кириш (10 мин)	Эришадиган натижалар билан таништиради. Мазкур машғулот анъанавий тарзда ўтишини эълон қилади.	ёзиб оладилар.
2-босқич. Асосий (60 мин)	<p>2.1. Талабалар эътиборини режадаги саволлар ва улардаги тушунчаларга қаратадилар. Блиц-сўров ўтказди (1-илова).</p> <p>2.2. Билимларни янада аниқлаштириш мақсадида маърузанинг асосий мазмунини дафтарга ёзишни таклиф этади (2-илова).</p> <p>2.3. Муаммоли саволларни ўртага ташлайди ва улани биргаликда ўқишга чорлайди:</p> <p>1. Демография асослари қайси жиҳатлари билан бошқа географик фанлардан ажралиб туради?</p> <p>2. Географик фанлар тизимида аҳолининг қай жиҳатларига катта эътибор қаратилади?</p> <p>2.4. Мавзуни ўрганиш асосида куйидаги саволларга аниқлик киритади:</p> <p>1. Аҳоли нима учун иқтисодий ижтимоий географик фанлари тадқиқоти жараёнида катта аҳамиятга эга?</p> <p>2. Табиий ресурс – аҳоли – хўжалик тизимини қандай тушунисиз?</p> <p>3. Аҳолининг миқдорий ва сифатий ривожланиши нима?</p> <p>4. Нега инсоният қадимги даврлардан бошлаб аҳолига хос жараёнларни ўрганишга эътибор қаратган?</p>	<p>2.1. Талабалар жавоб берадилар, дафтарларига ёзадилар.</p> <p>2.2. Маърузага эътиборни қаратадилар ва ёзиб оладилар.</p> <p>2.3. Ёзиб оладилар ва ўз билимлари билан солиштирадилар.</p> <p>2.4. Саволлар юзасидан ўз жавобларини таклиф қиладилар. Мунозара қиладилар. Жавоб берадилар.</p>
3-босқич Яқуний (10 мин)	<p>3.1. Мавзуга хулоса қилади.</p> <p>3.2. Режадаги натижага эришишда фаол иштирокчиларни рағбатлантиради.</p> <p>3.3. Мустақил иш учун вазифа беради: «Ўзбекистонда фаннинг ривожланишига катта хисса қўшган олимлар ва уларнинг илмий ишлари» мавзусида эссе ёзишни топширади.</p>	Эшитадилар, ўзларини тўғрилайдилар. Ёзиб оладилар.

-мавзу.

Аҳоли сони динамикаси

2. Маърузани ўқитиш технологияси

Вақти – 2 соат

Талабалар сони: 20-60 нафар

Ўқув машғулотивининг шакли

Маъруза, Б.Б.Б. жадвали.

Маъруза машғулотивининг
режаси

1. Аҳолини сони ва уни ҳисобга олиш.
2. Аҳолини сони ва динамика сини дунё мамлакатлари буйича тақсимланиши.
3. Аҳолини руйхатга олиш жараёни.

Ўқув машғулотивининг мақсади: Аҳоли сони, унинг тарихий даврлар давомида ўзгариб бориши, бу жараёнга таъсир этувчи омиллар ва аҳоли сонини руйхатга олиш жараёни тўғрисида талабаларда аниқ тасаввур ҳосил қилиш.

Педагогик вазифалар:

- Аҳоли сони, динамикаси, аҳолини руйхатга олиш тўғрисида маълумот бериш;
- аҳоли сонининг турли тарихий даврлар давомида ўзгариб бориши ҳақида фикр юритиш;
- Аҳолини руйхатга олиш жараёни ҳақида маълумотлар бериш;
- Ўзбекистонда аҳоли сонининг даврий ўзгариши хусусида ахборот бериш.

Ўқув фаолиятининг натижалари:

Талаба:

- аҳоли сони, даврий ўзгаришига таъсир этувчи омиллар ҳақида гапириб беради;
- жадвал асосида аҳоли сонининг ўзгаришини таҳлил қилади;
- турли тарихий даврлардаги аҳоли динамикаси ҳақида қиёсий маълумотлар беради;
- Ўзбекистон аҳолиси сони ва динамикаси юзасидан фикрини беради;
- аҳолини ҳисобга олиш жараёнига таъриф беради.

Ўқитиш услуби ва техникаси

Кириш маърузаси, блиц-сўров, Б.Б.Б. жадвали

Ўқитиш воситалари

Маъруза матни, проектор, доска, бўр.

Ўқитиш шакли

Фронтал, жамоа, гуруҳий.

Ўқитиш шароитлари

Жиҳозланган аудитория.

Маъруза машғулотивининг технологик харитаси

Босқичлар,
вақти

Фаолият мазмуни

1-босқич.

ўқитувчи

талаба

Кириш

(10 мин)

1.1. Ўқув машғулотивининг мавзу ва режасини маълум қилади. Эришадиган натижалар билан таништиради. Мазкур машғулотивининг мулоқот тарзда ўтишини эълон қилади.

1.1. Эшитадилар ва ёзиб оладилар.

<p>2-босқич. Асосий (60 мин)</p>	<p>қилади.</p> <p>2.1. Талабалар эътиборини режадаги саволлар ва улардаги тушунчаларга қаратадилар. Блиц-сўров ўтказди (1-илова).</p> <p>2.2. Билимларни янада аниқлаштириш мақсадида Б.Б.Б. жадвалини дафтарга чизишни таклиф этади (2-илова). Доскага чиқаради.</p> <p>2.3. Муаммоли саволларни ўртага ташлайди ва уларни биргаликда ўқишга чорлайди:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Нега ибтидоий жамоа, қулдорлик тузумларида аҳоли сони деярли ўзгармади? 2. Феодал тузумда аҳоли динамикасида қандай ўзгаришлар юз берди? 2.4. Мавзу юзасидан муҳокама қилинган масалалар умумлаштирилиб, қисқача маъруза ўқилади.(4-илова) 	<p>2.1. Талабалар жавоб берадилар, дафтарларига ёзадилар.</p> <p>2.2. Муаммога эътиборни қаратадилар ва ёзиб оладилар.</p> <p>2.3. Ёзиб оладилар ва ўз билимлари билан солиштирадилар.</p> <p>2.4. Маърузага эътиборни қаратадилар ва ёзиб оладилар.</p>
<p>3-босқич Яқуний (10 мин)</p>	<p>3.1. Мавзуга хулоса қилади.</p> <p>3.2. Режадаги натижага эришишда фаол иштирокчиларни рағбатлантиради.</p> <p>3.3. Мустақил иш учун вазифа беради: «Дунё аҳолиси сонининг даврий ўзгариши» мавзусида эссе ёзишни топширади(3-илова).</p>	<p>Эшитадилар, ўз жавобларини тўғрилайдилар. Ёзиб оладилар.</p>
<p>-мавзу.</p>	<p>Аҳоли такрор барпо бўлиши</p>	
<p>Вақти – 4 соат</p>	<p>3. Маъруза машғулотининг технологияси Талабалар сони: 20-60 нафар</p>	
<p>Ўқув машғулотининг шакли</p>	<p>Биргаликда ўқиш ва муаммоли масалаларни ечиш усулларидадан фойдаланган ҳолда визуал материаллар</p>	
<p>Маъруза режаси</p>	<p>машғулотининг</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Туғилиш – биологик жараён. 2. Ўлимга таъсир этувчи омиллар. 3. Табиий ўсиш жараёнининг ҳудудий тафоввутлари. 4. Такрор барпо бўлиш жараёни ҳақида умумий тушунча. 	

5. Аҳоли такрор барпо бўлишининг турлари.
6. Демографик ўтиш босқичлари.

Ўқув машғулотининг мақсади: Аҳолининг туғилиш, ўлим ва табиий ўсиш жараёни, уларнинг асосий хусусиятлари ҳамда аҳоли такрор барпо бўлиши ва демографик ўтиш босқичларининг дунёнинг геодемографик ҳолатига таъсири ҳақида тўлиқ билим ҳосил қилиш.

Педагогик вазифалар:

- Туғилиш, ўлим ва табиий ўсиш жараёнларини ёритиб бериш;
- мазкур жараёнга таъсир этувчи омилларни тушунтириш;
- демографик ўтиш босқичлари техникасини изоҳлаш;
- аҳолини такрор барпо қилиш турларига эътиборни қаратиш.

Ўқув фаолиятининг натижалари:

Талаба:

- Туғилиш, ўлим ва табиий ўсиш жараёнларини тушуниб етади;
- мазкур жараёнга таъсир этувчи омиллар ҳақида маълумот олади;
- демографик ўтиш босқичлари техникасини ёритиб бера олади;
- аҳолини такрор барпо қилиш турларига ҳақида тушунча ҳосил қилади.

Ўқитиш услуби ва техникаси

Визуал маъруза, инсерт, биргаликда ўқиш, аклий ҳужум, муаммоли топшириқлар усули, техникаси: блиц-сўров, график органайзер: Т-схема, жадвал.

Ўқитиш воситалари

Маъруза матни, проектор, доска, бўр.

Ўқитиш шакли

Фронтал, жуфтликда ишлаш, гуруҳий.

Ўқитиш шароитлари

Намунадаги аудитория.

Маъруза машғулотининг технологик харитаси

**Босқичлар,
вақти**

Фаолият мазмуни

1-босқич.

Кириш

(3 мин)

Ўқитувчи

1.1. Мавзу, мақсад ва ўқув дарсидан кутилаётган натижалар билан таништиради.

1.2. Мавзуни Инсерт усулида ўқиш бўйича берилган топшириқни эслатади, мавзунинг асосий тушунчаларини сўрайди. Блиц сўров ўтказади.(1-илова)

талаба

1.1. Эшитадилар.

1.2. Асосий тушунчаларни айтадилар.

2-босқич.

Билимларни

Фаоллаштириш

(7 мин)

2.1. Туғилиш, ўлим, табиий ўсиш жараёнлари ҳақида маълумот беришни сўрайди. Аклий ҳужумни амалга тоширади. Якуний вариантни конспект дафтарига ёзиб олишларини айтади.(2-илова)

Топшириқларни бажаради.

Саволларни айтадилар.

	<p>2.2. Талабалар мустақил тарзда маъруза матни билан танишиш жараёнида қандай саволлар пайдо бўлганини сўрайди ва доскага ёзади.</p>	
<p>3-босқич Асосий (65 мин)</p>	<p>3.1. Талабаларни 4 гуруҳга ажратади.</p> <p>3.2. Ҳар бир гуруҳ мавзунинг бита саволи бўйича «эксперт» бўлади.</p> <p>Ўқув топшириғини таркатади, кутилаётган натижа, гуруҳ фаолиятини баҳолаш кўрсаткич ва мезонлари билан таништиради. Гуруҳда ишлашнинг бошланганлигини эълон қилади.</p> <p>3.3. Мавзунинг кетма-кетликда ёритишни ташкил этади, схемадаги саволлар режасига мос ҳолда:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) кетма-кетликда муаммоли саволларни беради; 2) мазкур саволни ёритиш бўйича презентация ташкил қилади; 3) жавобларни тартиблайди, жамоа бўлиб муҳокама қилишни ташкил қилади; 4) якуний хулосани шакллантиради. <p>3.4. Жуфтликка бўлинишни, маъруза аввалида доскага ёзилган саволларга мустақил ўйлаб, жуфтликда жавобни ташкиллаштиришни таклиф қилади.</p>	<p>Ёзиб оладилар, муҳокама қилади, аниқлаштиради, саволлар беради.</p> <p>Гуруҳларда ишлайдилар, иш натижаларини презентация қиладилар.</p> <p>Муаммоли саволлар муҳокамасида иштирок этадилар, ўз фикрларини айтадилар, якуний хулосаларни шакллантирадилар. Дафтарларига ёзиб оладилар.</p> <p>Жуфтликка бўлинадилар, саволларга жавоб тайёрлайдилар, жавоб берадилар.</p>
<p>4-босқич Якуний (5 мин)</p>	<p>4.1. Якун ясайди, эришилган натижалар умумлаштирилади, баҳоланади, фаол иштирокчилар рағбатлантирилади.</p> <p>4.2. Олинган билимларнинг келажакда амалиётда ва ўқув жараёнидаги аҳамиятни айтади.</p> <p>4.3. Мустақил таълим учун топширик беради: мавзунинг асосий тушунчалари бўйича кластер тузиш.</p>	<p>4.1. Эшитадилар, аниқлаштирадилар.</p> <p>4.2. Мустақил таълим учун топшириқларни ёзиб оладилар.</p>

-мавзу.

Аҳоли миграцияси

4.Маъруза машғулотининг технологияси

Вақти – 2 соат	Талабалар сони: 20-60 нафар
Ўқув машғулотининг шакли	Ахборот, визуал маъруза, «Инсерт», «Венна» диаграммаси техникасини қўллаган ҳолда
Маъруза машғулотининг режаси	1. Миграция табиий ва тарихий жараён. 2. Ах,оли миграциясига таъсир этувчи омиллар. 3. Миграция типлари ва турлари.

Ўқув машғулотининг мақсади: Миграция жараёни, шаклланиш тарихи, унинг турлари ва типлари тўғрисида талабаларга чуқурроқ билим бериш.

Педагогик вазифалар:	Ўқув фаолиятининг натижалари:
- миграция жараёнининг асосий хусусиятларини ёритиб бериш;	Талаба:
- унга таъсир этувчи омилларни тушунтириш;	- миграция жараёнининг асосий хусусиятларини очиб беради;
- унинг тарихий даврлар давомида ўзгариб борганлигини асослаш;	- таъсир этувчи омилларни тушунтириб бера олади;
- асосий турларини ҳақида маълумот бериш;	- тарихий даврлар давомида ўзгариб бориши ҳақида маълумот беради;
- жаҳондаги замонавий миграцион жараёнларга эътиборни қаратиш.	- асосий турларини ажрата олади;
	- замонавий миграцион жараёнларни асослайди.

Ўқитиш услуби ва техникаси	Мунозарали маъруза, инсерт, ақлий ҳужум, блиц-сўров
Ўқитиш воситалари	Маъруза матни, проектор, доска, бўр.
Ўқитиш шакли	Фронтал, жуфтликда ишлаш, гуруҳий.
Ўқитиш шароитлари	Намунадаги аудитория.

Маъруза машғулотининг технологик харитаси

Босқичлар, вақти	Фаолият мазмуни	
	ўқитувчи	талаба
1-босқич. Кириш (5 мин)	1.1. Дарснинг аввалида талабаларга маърузалар матни ва ўқув топшириқларини тарқатади (1-илова). 1.2. Машғулот мавзусини эслатади ва кутилаётган натижани ва дарсни олиб бориш тартибини маълум қилади.	1.1. Эшитадилар ва маъруза матнини оладилар.
2-босқич.	2.1. Маъруза матни ва ўз нуқтаи	2.1. Топшириқларни

Билимларни Фаоллаштириш (10 мин)	назаридан ерни экишга тайёрлаш бўйича жуфтликларда муҳокама қилиш ва саволларга жавоб беришни таклиф этади. Блиц ўйин ўткази(2-илова).	бажаради, муаммоларни жуфтликда муҳокама қилади, саволларга жавоб беради.
3-босқич Асосий (55 мин)	<p>3.1. Маъруза матнидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги саволга ўз фикларини беришни сўрайди:</p> <p>- миграцион жараёнларни юзага келтирувчи қандай омиллари мавжуд?</p> <p>2 киши бўлиб саволни муҳокама қилишни тавсия этади.</p> <p>3.2. «Венн» диаграммаси асосида ички ва ташқи миграциянинг фарқларини аниқлаш вазифаларини беради:</p> <p>- миграция жараёни давлатларнинг геодемографик ҳолатига таъсир этадими ва қандай жараёнларга олиб келиши мумкин? саволига жавоб беришни таклиф этади.</p> <p>3.3. –Оқиллар миграцияси хусусияти ва келиб чиқиш сабабларини тушунтириб беринг? саволига жавоб беришни сўрайди.</p> <p>3.4. – Ўзбекистонда юз бераётган миграцион жараёнларга қандай омиллар сабаб бўлмоқда? саволига жавоб беришни таклиф этади.</p>	<p>3.1. Маъруза матнидаги белгиларга эътибор берадилар</p> <p>- Саволга жавоб берадилар.</p> <p>«Инсерт» жадвалини тўлдирадилар.</p> <p>3.2. Дафтарларига «Венна» диаграммасини чизадилар ва тўлдирадилар.</p> <p>3.3. Саволни муҳокама қиладилар ва жавоб берадилар.</p> <p>3.4. Мамлакатимизда юз бераётган миграцион жараёнларга мисоллар келтирадилар.</p>
4-босқич Якуний (10 мин)	<p>4.1. Мавзуга хулоса қилади ва фаол иштирок этган талабаларни рағбатлантиради.</p> <p>4.3. Уйга топшириқ беради.</p>	<p>Эшитадилар</p> <p>Ёзиб оладилар</p>

5-мавзу.

Аҳоли ёш ва жинсий таркиби

5. Маъруза машғулотининг технологияси

Вақти – 2 соат

Талабалар сони: 20-60 нафар

Ўқув машғулотининг шакли

Визуал маъруза, икки томонлама таҳлил.

Маъруза машғулотининг режаси

1.Аҳолининг ёш таркиби

2. Аҳолининг жинсий таркиби.

3. Аҳолининг ёш -жинс пирамидаси.

Ўқув машғулотининг мақсади: Аҳолини ёш ва жинсий таркибини ўрганишнинг демографик жиҳатлари ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш.

Педагогик вазифалар:

- Дунё аҳолисининг ёш таркиби ҳақида маълумот беради;
- , прогрессив, стационар, регрессив ёш гуруҳлари ҳақида фикр юритади;
- дунё аҳолиси ёш ва жинс таркибларининг ҳудудий фарқларини тушунтиради;
- дунё аҳолисининг жинсий таркиби ҳақида маълумот беради;
- аҳолининг ёш-жинс пирамидаси хусусида тушунча беради.

Ўқув фаолиятининг натижалари:

Талаба:

- дунё аҳолисининг ёш таркиби ҳақида гапириб беради;
- прогрессив, стационар, регрессив ёш гуруҳлари бўйича маълумотлар беради;
- дунё аҳолиси ёш ва жинс таркибларининг ҳудудий фарқлари тўғрисида ўз фикрини ифодалайди;
- дунё аҳолисининг жинсий таркиби ҳақида изоҳ беради;
- аҳолининг ёш-жинс пирамидаси тўғрисида тушунчаларга эга бўладилар

Ўқитиш услуби ва техникаси

Маъруза, ахборот.

Ўқитиш воситалари

Маъруза матни, проектор, доска, бўр.

Ўқитиш шакли

Гуруҳий, коллектив.

Ўқитиш шароитлари

Жиҳозланган аудитория.

Маъруза машғулотининг технологик харитаси

**Босқичлар,
вақти**

Фаолият мазмуни

1-босқич.

Кириш

(10 мин)

Ўқитувчи

1.1. Ўқув машғулотининг мавзу ва режасини маълум қилади. Эришадиган натижалар билан таништиради. Мазкур машғулот муаммоли тарзда ўтишини эълон қилади.

талаба

1.1. Эшитадилар ва ёзадилар, жавоб берадилар.

2-босқич.

Асосий

(60 мин)

2.1. Мавзуни ёритиш учун муаммоли саволларни таклиф этади.

2.2. Дарс аввалида ва сўнгида «биламан-билдим» жадвалини тўлдириш учун саволлар тарқатилади.

2.3. Муаммоли саволларни ўртага ташлайди ва уларни биргаликда ўқишга чорлайди:

2.1. Муаммоли саволларга эътибор берадилар: «биламан - билдим» жадвалининг 1-устунини тўлдирадилар.

2.2. Эшитадилар, ёзадилар.

1.Аҳолининг ёш ва жинсий таркибини

илмий жиҳатдан таҳлил қилиш нима учун керак?

2.Дунё аҳолиси ёш таркибига кўра қандай гуруҳларга ажратилади?

3.Ривожланаётган ва ривожланган давлатлар аҳолисини ёш таркибига кўра бир-биридан қандай жиҳатларига кўра фарқ қилади?

4.Дунё аҳолисининг жинсий таркиби шаклланишида қандай омиллар таъсир кўрсатади?

5.Аҳолининг ёш ва жинс таркиби шаклланишида дин қандай аҳамиятга эга?

6.Ўзбекистон аҳолисининг ёш ва жинсий таркиби ҳақида қандай маълумотларни биласиз?

7. Аҳолининг ёш-жинс пирамидаси деганда нимани тушунасиз?

8.Айтингчи, келажакда дунё аҳолисининг ёш ва жинсий таркибида қандай ўзгаришлар бўлиши мумкин?

2.3. Б.Б.Б. жадвалининг 2-устунини тўлдирадилар.

3-босқич
Яқуний
(10 мин)

3.1. Мавзуга хулоса чиқаради. Асосий масала устида тўхталади. Б.Б.Б. жадвалини тўлдиришдаги савол-жавобларни таҳлил қилади ва фаол талабаларни рағбатлантиради.

3.2. Мустақил иш учун топшириқлар беради:Мустақил тарзда ўрганаётган бирон давлатнинг ёш ва жинсий таркиби ҳақида маълумот тўплаш.

3.1. Эшитадилар, саволларини беради, ёзиб оладилар.
3.2. Топшириқларни ёзиб оладилар.

-мавзу.

Аҳолининг оилавий таркиби

6. Маъруза машғулотининг технологияси

Вақти – 2 соат

Талабалар сони: 20-60 нафар

Ўқув машғулотининг шакли

Ахборот, визуал маъруза, «Инсерт», «Венна» диаграммаси техникасини қўллаган ҳолда

Маъруза машғулотининг режаси

1. Оила ва никоҳ ҳақида умумий тушунча.
2. Оиланинг вазифа ва мезонлари.

3. Никоҳ ва ажралишлар коэффициентлари.

Ўқув машғулотининг мақсади: Дунё аҳолисининг никоҳ ва оилавий таркиби тўғрисида талабаларга чуқурроқ билим бериш.

Педагогик вазифалар:

- никоҳ ва оила тушунчаларини ёритиб бериш;
- никоҳ ва оила жараёни шаклланиши тарихини тушунтириш;
- оила турлари ва мезонларини асослаш;
- оила вазифаларини тушунтириш;
- оила мустақамлигида миллий кадриятларнинг таъсирига эътиборни қаратиш.

Ўқув фаолиятининг натижалари:

Талаба:

- никоҳ ва оила тушунчаларини ажрата олади;
- никоҳ ва оила жараёни шаклланиши тарихининг моҳиятини очиб беради;
- оила турлари ва мезонлари ҳақида маълумот беради;
- оила вазифалари бўйича маълумот беради;
- оила мустақамлигида миллий кадриятларнинг таъсирини асослайди.

Ўқитиш услуби ва техникаси

Мунозарали маъруза, инсерт, ақлий ҳужум, блиц-сўров

Ўқитиш воситалари

Маъруза матни, проектор, доска, бўр.

Ўқитиш шакли

Фронтал, жуфтликда ишлаш, гуруҳий.

Ўқитиш шароитлари

Намунадаги аудитория.

Маъруза машғулотининг технологик харитаси

**Босқичлар,
вақти**

Фаолият мазмуни

1-босқич.

Кириш

(5 мин)

Ўқитувчи

1.1. Дарснинг аввалида талабаларга маърузалар матни ва ўқув топшириқларини тарқатади (1-илова).

1.2. Машғулот мавзусини эслатади ва кутилаётган натижани ва дарсни олиб бориш тартибини маълум қилади.

талаба

1.1. Эшитадилар ва маъруза матнини оладилар.

2-босқич.

Билимларни

Фаоллаштириш

(10 мин)

2.1. Маъруза матни ва ўз нуқтаи назаридан ерни экишга тайёрлаш бўйича жуфтликларда муҳокама қилиш ва саволларга жавоб беришни таклиф этади. Блиц-сўров ўтказилади.(2-илова)

2.1. Топшириқларни бажаради, муаммоларни жуфтликда муҳокама қилади, саволларга жавоб беради.

3-босқич

3.1. Маъруза матнидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги саволга ўз фикларини беришни сўрайди:

3.1. Маъруза матнидаги белгиларга эътибор берадилар

Асосий (55 мин)	<p>- никоҳ ва оиланинг тарихий шаклланишида қандай омиллар аҳамиятли?</p> <p>2 киши бўлиб саволни муҳокама қилишни тавсия этади.</p> <p>3.2. –Нега капиталистик тузум шароитида моногам оилалар кўпая бошлади? саволига жавоб беришни сўрайди.</p> <p>3.3. – Ўзбекистонда никоҳ ва оилани муҳофазаси бўйича қандай ишлар қилинмоқда? саволига жавоб беришни таклиф этади.</p>	<p>- Саволга жавоб берадилар. «Инсерт» жадвалини тўлдирадилар.</p> <p>3.2. Саволни муҳокама қиладилар ва жавоб берадилар.</p> <p>3.3. Республикада қабул улинган қонун ва қарорларга мисоллар келтирадилар.</p>
4-босқич Якуний (10 мин)	<p>4.1. «?» белгиси қўйилган ноаниқ қолган саволларга жавоб беради.</p> <p>4.2. Мавзуга хулоса қилади ва фаол иштирок этган талабаларни рағбатлантиради.</p> <p>4.3. Уйга топшириқ беради.</p>	<p>Эшитадилар</p> <p>Ёзиб оладилар</p>

1-илова

1. Оила ва никоҳ турли тарихий даврлар давомида ўз ҳолати ва хусусиятларини ўзгартириб борган. Ибтидоий жамоа тузуми даврида гуруҳ никоҳлари мавжуд бўлиб, улар полигиник никоҳлар деб аталган. Бунда бир қабила аъзолари орасидаги никоҳлар таъқиқланган бўлиб, уларда кўп хотинлилик (полиандрик), кўп эрлилик (полигамик) турлари кенг тарқалган.

Қулдорлик даврида оила ва никоҳга бўлган қарашлар ўзгариб борди. Агар ўтган тарихий даврда матрилокал оилалар(она ҳукмрон) асосий оила тури бўлган бўлса, бу даврда патриолокал оилалар(ота ҳукмрон) пайдо бўла бошлади. Бунга овчилик соҳасининг ривожланиши, бу соҳа вакиллари асосан эркаклар эканлиги сабаб бўлди. Бу даврда озод фуқаро ва қул орасидаги никоҳ-конкубинат никоҳ жамият томонидан қораланган.

Феодализм даврида асосан полигам никоҳлар(бир никоҳлилик) кенг тарқала бошлади. Бу даврда ҳар бир ижтимоий қатлам орасидаги никоҳлар асосий ўринда турган.

Капитализм даврида аҳоли бандлигида янги соҳаларнинг пайдо бўлиши натижасида нуклеар оилалар(бир ядроли) кўпая борди. Бунда оила таркиби эр, хотин ва уларнинг турмуш қурмаган фарзандларидан иборат бўлади.

1. Оила ўз мезонлари ва вазифаларига эга. Оила мезонлари уч гуруҳга ажратилади:

А) демографик мезон-асосан оиланинг демографик ҳолати орқали ифодаланади. Бу мезоннинг турли кўринишлари мавжуд бўлиб, улар орасида оила аъзолари таркибига, эр ва хотиннинг оиладаги мавжудлик ҳолатига, фарзандлар сонига кўра гуруҳлаштириш кенг тарқалган.

Б) ижтимоий мезон-оила аъзоларининг ижтимоий ҳолати эътиборга олинган ҳолда гуруҳлаштирилади. Уларнинг ижтимоий келиб чиқиши, касб-кори, оилада тутган ўрни каби жиҳатлари мезоннинг асосий кўринишлари ҳисобланади.

В) иқтисодий мезон-оиланинг иқтисодий таъминланиш даражаси эътиборга олиниб, улар кам, ўрта ва тўлиқ таъминланган олиалар мавжуд бўлади.

Оила вазифалари уч кўринишда бўлади:

1. Демографик вазифа.

2. Ижтимоий вазифа.

3. Иқтисодий вазифа.

3. Оила ва никоҳ ҳолати турли давлатларда ўз миллий, диний қадриятларини эътиборга олган ҳолда турлича бўлади. Уларнинг қай ҳолатда эканлиги никоҳ ва ажралишлар коэффицентларига боғлиқ бўлади. Никоҳ коэффиценти мамлакатдаги никоҳ ёшидагилар сонига, умумий никоҳдан ўтганлар сонига бевосита боғлиқ. Ажралишлар коэффиценти маълум даврдаги аҳоли сони ва ажралганлар сонига боғлиқ бўлиб ҳисобланади.

2-илова

Блиц-сўров учун саволлар

1. Ибтидоий жамоат тузуми даврида никоҳнинг пайдо бўлишига нималар сабаб бўлган?
2. Нега бу даврда гуруҳий никоҳлар урф бўлган?
3. Қулдорлик даврида аҳолининг никоҳ ва оила таркибида қандай ўзгаришлар бўлди?
4. Қулдорлик даври давлатларида никоҳнинг қандай турлари мавжуд эди?
5. Феодализм даврида никоҳ ва оилага бўлган қарашларнинг ўзгаришига нималар сабаб бўлди?
6. Капиталистик даврда никоҳ ва оилаларда қандай ўзгаришлар содир бўлди?
7. Ўзбекистонда аҳолининг никоҳ ва оилавий таркибида тарихий даврлар давомида қандай ўзгаришлар юз берди?
8. Оиланинг энг асосий демографик вазифаси нимада?

3-илова

«ИНСЕРТ» усули

Инсерт – самарали ўқиш ва фикрлаш учун белгилашнинг интерфаол тизими ҳисобланиб, мустақил ўқиб-ўрганишда ёрдам беради. Бунда маъруза мавзулари, китоб ва бошқа материаллар олдиндан талабага вазифа қилиб берилади. Уни ўқиб чиқиб, «V; +; -; ?» белгилари орқали ўз фикрини ифодалайди.

Матнни белгилаш тизми

(V) – мен билган нарсани тасдиқлайди.

(+) - янги маълумот

(-) – мен билган нарсага зид

(-) – мени ўйлантирди. Бу борада менга қўшимча маълумот зарур

Тушунчалар	V	+	-	?
Никоҳ				
Оила				
Гуруҳий никоҳ				
Экзогам никоҳ				
Моногам никоҳ				
Левират никоҳ				
Конкубинат никоҳ				
Мураккаб оила				
Авторитар оила				
Демократик оила				

ТАЪЛИМДА ИНОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАР

«Демография асослари»

фанидан амалий машғулотларини ўқитиш технологияси

мавзу Аҳолининг сони, динамикаси. Аҳолини ҳисобга олиш.

Амалий машғулотини ўқитиш технологияси

Вақти – 2 соат

Талабалар сони: 20-30 нафар

Ўқув мағулотининг шакли

Билимларни чуқурлаштириш ва кенгайтириш бўйича муаммоли машғулот.

Амалий машғулотининг режаси

1. Аҳолининг сони ва динамикасининг минтақавий хусусиятлари.

2. Аҳолини ҳисобга олиш жараёнининг ривожланиш босқичлари.

3. Ўзбекистон аҳолиси сони ва динамикасининг ўзига хос жиҳатлари.

Ўқув машғулотининг мақсади: Аҳолининг сони, динамикасининг асосий жиҳатларини ўрганиш. Аҳолини ҳисобга олиш жараёнининг ўзига хос хусусиятларини ттаҳлил этиш. Аҳоли сони ва динамикасининг минтақавий хусусиятларини жадвал ҳамда график асосида таҳлил қилиш.

Педагогик вазифалар:

Ўқув фаолиятининг натижалари:

Ўқитувчи:

Талаба:

Аҳолининг сони, динамикаси бўйича билимларни мустаҳкамлаш;

- Аҳолининг сони, динамикаси бўйича билимларни қўллаш;

демографик жадваллар билан

- демографик жадваллар билан ишлаш ва

ишлаш кўникмаларини ҳосил қилиш;	тахлил қилиш;
аҳоли сони ва динамикаси ўзгариш босқичлари хақидаги кўникмаларини ривожлантириш;	- аҳоли сони ва динамикаси босқичлари хақида маълумотга эга бўлиш;
- аҳолини ҳисобга олиш жараёнининг асосий тартиби билан таништириш.	- аҳолини ҳисобга олиш жараёнининг тартибини аниқлаш;
Ўқитиш усуллари ва техникаси	Муаммоли усул, ақлий хужум, блиц-сўров.
Ўқитиш воситалари	Ўқув кўлланмалар ёки маъруза матнлари, жадваллар.
Ўқитиш шакли	Кичик гуруҳлар ва жуфтликларда ишлаш.
Ўқитиш шаротилари	Намунадаги аудитория.
Мониторинг ва баҳолаш	Оғзаки ва ёзма назорат: Натижалар текширилади ва баҳоланади.

Амалий машғулотининг технологик харитаси

Босқичлар, вақти	Фаолият мазмуни ўқитувчи	талаба
1-босқич. Кириш (10 мин)	1.1. Ўқув машғулотининг мавзуси, мақсади, режалаштирилган натижаси ва уни ўтказиш тартибини айтади.	1.1. Эшитадилар ва амалий машғулот ишига тайёргарлик кўрадилар.
2-босқич. Билимларни фаоллаштириш (10 мин)	2.1. Асосий тушунчалар билан блиц сўров ўтказилади (1-илова). Бир неча жавобларни эшитади ва фаолият кичик гуруҳларда давом этишини айтади. 2.2. Кичик гуруҳларда минтақалар аҳолиси сони ва динамикасига баҳо бериш (2-илова).	2.1. Эшитадилар, саволлар берадилар. 2.2. Жавоб берадилар.
3-босқич Асосий (50 мин)	3.1. Талабаларни кичик гуруҳларга бўлиб топшириқлар беради: 1) дунё қитъаларини минтақаларга ажратиш; 2) уларда аҳоли сонининг ўсиш даражасини аниқлаш; 3) уларда аҳоли сонининг ўсиш хусусиятлари хақида маълумот бериш; 4) минтақаларда аҳоли сонининг ўсиш динамикаси бўйича график чизиш; 5) минтақаларда аҳоли сонининг ўсиш	3.1. Гуруҳларда ишлайдилар. -жамоа бўлиб маълумотларни тизимлаштиради; - минтақаларда аҳоли сонининг ўсиш динамикасини ўрганиш тартибини аниқлайди. 3.2. Тақдимотни намойиш этади, саволларга жавоб

4-босқич.
Якуний
(10 мин)

динамикасига баҳо бериш.

3.2. Такдимот жараёнини ва жамоа бўлиб муҳокама қилишни таклиф қилади.

3.3. Ўзлаштириш даражасини текшириш мақсадида ҳар бир талабага саволлар тўпламини тарқатади (3-илова).

4.1. Машғулотга хулоса қилади, талабаларни баҳолайди ва рағбатлантиради.

4.2. Мустақил иш учун вазифа беради: Ўзбекистон аҳолиси сони ва динамикасига таъсир этувчи омилларни аниқлаш.

беради.

3.3. Дафтарга кичик маълумотнома ёзади ва топширади.

Эшитадилар ва топшириқни ёзиб оладилар.

1-илова

Блиц-сўров

1. Аҳоли деб нимага айтилади?
2. Аҳоли сони нима?
3. Аҳоли динамикаси деганда нимани тушунасиз?
10. Ўзбекистон ва ўз ўлкангиз аҳолиси қанча?

2-илова

Мавзу бўйича назорат саволлари

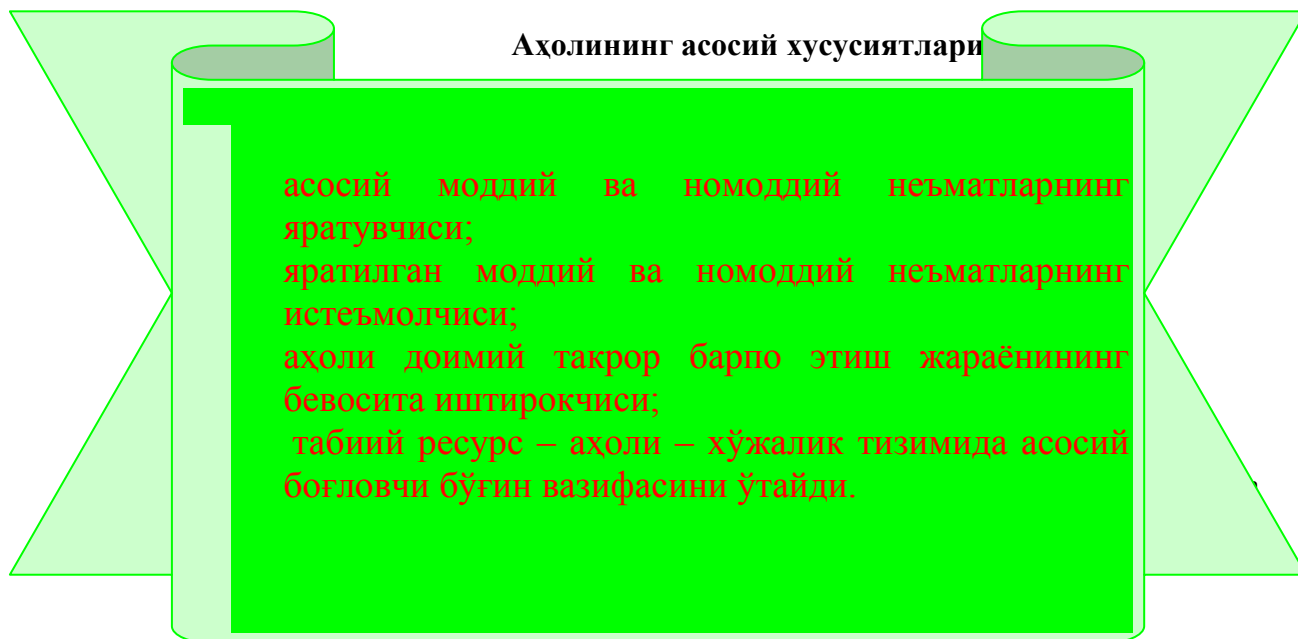
Саволлар

Жавоблар

1. Дунёдаги аҳоли сонига кўра олдинги ўринда турувчи бешта давлатни кўрсатинг?
2. Аҳоли сони бўйича биринчи ва сўнгги ўринларда турувчи давлатларни аниқланг?
3. Аҳоли сонининг минтақалар бўйича тақсимланишида Буюк географик кашфиётлар қандай аҳамиятга эга бўлди?
4. Ҳозирда ер юзида қанча аҳоли яшайди?
5. Ер юзининг 6 млрд. аҳолиси қачон ва қаерда туғилган?
6. Қадимий цивилизация ўчоқларидан қайсиларида ҳозирда аҳоли сони кўп?
7. Аҳолини рўйхатга олиш нимага керак?

8. Рўйхатга олиш жараёнида қандай ҳолатларга эътибор бериш керак?
9. Республика аҳолиси сони қанча?
10. Республикада биринчи ва охириги рўйхатга олиш ишлари қачон ўтказилган?

1-илова

Б.Б.Б. жадвали

№	Биламан	Билмоқчиман	Билиб олдим
1			
2			
3			
4			
5			

2-илова

Мавзу бўйича назорат саволлари

Саволлар	Жавоблар
1. Дунёдаги аҳоли сонига кўра олдинги ўринда турувчи бешта давлатни кўрсатинг?	
2. Аҳоли сони бўйича биринчи ва сўнгги ўринларда турувчи давлатларни аниқланг?	

3. Аҳоли сонининг минтақалар бўйича тақсимланишида Буюк географик кашфиётлар қандай аҳамиятга эга бўлди?
4. Ҳозирда ер юзида қанча аҳоли яшайди?
5. Ер юзининг 6 млрд. аҳолиси қачон ва қаерда туғилган?
6. Қадимий цивилизация ўчоқларидан қайсиларида ҳозирда аҳоли сони кўп?
7. Аҳолини рўйхатга олиш нимага керак?
8. Рўйхатга олиш жараёнида қандай ҳолатларга эътибор бериш керак?
9. Республика аҳолиси сони қанча?
10. Республикада биринчи ва охириги рўйхатга олиш ишлари қачон ўтказилган?

мавзу

Аҳоли табиий ҳаракат кўрсаткичларини аниқлаш

Амалий машғулотини ўқитиш технологияси

Вақти – 2 соат

Талабалар сони: 20-30 нафар

Ўқув мағулотининг шакли

Билимларни чуқурлаштириш ва кенгайтириш бўйича муаммоли машғулот.

Туғилиш жараёни ва унинг математик ифодаси

Дунё мамлакатлари аҳолисининг ўлим даражасини аниқловчи асосий кўрсаткичлар.

Амалий машғулотининг режаси

Табиий ўсиш даражасини аниқлаш.

Аҳоли такрор барпо бўлиш жараёни, унинг асосий кўрсаткичлари.

Демографик ўтиш босқичлари бўйича жаҳон мамлакатларини гуруҳлаштириш.

Ўқув машғулотининг мақсади: Туғилиш, ўлим ва табиий ўсиш жараёнларини ифодалаш усуллар ва йўллари ҳақида маълумотлар бериш.

Педагогик вазифалар:

Ўқув фаолиятининг натижалари:

Ўқитувчи:

Талаба:

маърузадан олинган билимларни мустаҳкамлаш ва улар асосида туғилиш, ўлим ва табиий ўсиш жараёнлари ҳақида кўникмаларни шакллантириш;

маъруза матни ва адабиётлардан олган билимларини мустаҳкамлаш, берилган топшириқ ва саволларга жавоб бериш, дафтарга ёзиш;

мавзу бўйича билимларни

атлас, расмлар, қўшимча адабиётлар ва нашрий манбаалардан туғилиш, ўлим ва

тизимлаштириш, мустаҳкамлаш, умулаштириш, таҳлил қилиш;

дарслик билан ишлаш кўникмаларини ҳосил қилиш;

туғилиш, ўлим ва табиий ўсиш жараёнлари юзасидан тадқиқотлар ўтказишнинг мақсад ва вазифаларини тушунтириш;

- аҳоли такрор барпо бўлиш жараёни ҳақида тушунча бериш.

Ўқитиш усуллари ва техникаси

Ўқитиш воситалари

Ўқитиш шакли

Ўқитиш шаротилари

Мониторинг ва баҳолаш

табиий ўсиш жараёнларини ўрганадилар;

Туғилиш, ўлим ва табиий ўсиш жараёнларини тадқиқ этиш усуллари билан танишадилар;

Турли тарихий даврлардаги воқеаларнинг туғилиш, ўлим ва табиий ўсиш жараёнларига таъсирини таҳлил қиладилар;

библиографик манбаалар билан танишадилар, улардан фойдаланиб кичик илмий тадқиқот учун адабиётлар рўйхатини тузадилар.

Муаммоли усул, суҳбат, ақлий ҳужум, мунозара намойиш қилиш.

Ўқув қўлланмалар ёки маъруза матнлари, жадваллар, карта ва презентация.

Кичик гуруҳлар ва жуфтликларда ишлаш, индивидуал.

Намунадаги аудитория.

Оғзаки ва ёзма сўров: Натижалар текширилади ва баҳоланади.

Амалий машғулотининг технологик харитаси

Босқичлар, вақти

Фаолият мазмуни

Ўқитувчи

талаба

1-босқич.

Кириш

(10 мин)

1.1. Ўқув машғулотининг мавзуи ва мақсади, режадаги ўқув натижаларини эълон қилади уларнинг аҳамиятини ва дозарблигини асослайди.

1.2. Олинган билимларни текшириш мақадида асосий тушунчалар борасида савол-жавоб ўтказилади.

1.3. Дарс машғулоти гуруҳларда ишлаш технологиясидан фойдаланган ҳолда амалга оширилишини эълон қилади. Гуруҳларда ишлаш қоидаларини эслатади. Иш тартиби ва регламентни аниқлаштиради (1,2 – иловалар).

1.1. Эшитадилар, саволларга жавоб берадилар ва аниқлаштирадилар.

2-босқич.

Асосий

(60 мин)

2.1. Талабаларни 6 нафардан қилиб гуруҳларга ажратади. Назорат ва натижаларни баҳолаш учун экспертлар гуруҳини шакллантиради.

Гуруҳларга зарурий формулалар тушунтирилиб, ўқув топшириқлари топширилади (3-илова). Баҳолаш кўрсаткичлари ва мезонлари (4-илова)

2.1. Ўқув топшириқлари, баҳолаш мезонлари билан танишади, топшириқни гуруҳга тақсимлайди.

2.2. Натижаларни

3-босқич
Яқуний
(10 мин)

ҳамда қандай қўшимча манбалардан фойдаланиш кераклиги тушунтирилади. Гуруҳларда ишлаш бошланганлигини эълон қилади.

2.2. Тақдимот ва натижаларни баҳолашни ташкил этади, изоҳлайди, жавобларни тартибга келтиради, шаклланган хулосаларни умумлаштиради.

3.1. Ўқув фаолиятини яқунлайди. Талабалар диққатини асосий жиҳатларга қаратади. Муаммони ҳал қилиш жараёнида ғолиб бўлган гуруҳни аниқлайди ва баҳолайди.

3.2. Мустақил иш учун вазифа беради. ишларига маслаҳат беради.

презентация қилади, назорат мисолларига жавоб беради. Қолган иштирокчилар тақдимотни тўлдирадидилар ва саволлар беради. Экспертлар баҳолайди.

3.1. Тинглайдилар, аниқлаштирадидилар. Мустақил иш учун вазифаларни ёзиб оладилар.

1-илова

Амалий иш тартиби ва регламент

Гуруҳда ишлаш ва презентацияни ёзиш - 20 мин.

Ишнинг натижаларини тақдимот қилиш – 5 мин.

Жамоа бўлиб муҳокама қилиш ва гуруҳни баҳолаш - 5 мин.

2-илова

Гуруҳ билан ишлаш қоидалари:

Гуруҳнинг ҳар бир аъзоси:

-ўз шерикларининг фикрларини ҳурмат қилишлари лозим

-берилган топшириқлар бўйича фаол, ҳамкорликда ва масъулият билан ишлашлари лозим;

-ёрдам сўраганларга кўмак беришлари лозим;

-гуруҳни баҳолашда иштирок этишлари лозим.

3-илова

Гуруҳларга топшириқлар

1-гуруҳ

1-топшириқ. Қуйидаги топшириқларни зарурий формулалар асосида бажаринг

2-топшириқ. Аҳоли такрор барпо бўлиш жараёни хақида маълумот беринг.

3-топшириқ. Табиий ўсиш жараёнига таъсир этувчи омиллар таъсир механизмини чизмада ифодаланг.

2-гуруҳ

1-топшириқ. Қуйидаги топшириқларни зарурий формулалар асосида бажаринг

.2-топшириқ Демографик ўтиш босқичлари хақида нималар биласиз?

3-топширик. Ўлим жараёнига таъсир этувчи омиллар таъсир механизмини чизмада ифодаланг.

3-гурух

1-топширик. Қуйидаги топшириқларни зарурий формулалар асосида бажаринг

2-топширик. Депопуляция жараёни хақида маълумот беринг

3-топширик. Ўзбекистон аҳолиси табиий ҳаракатига таъсир этувчи омилларнинг таъсир механизмини чизмада ифодаланг.

4-илова

Баҳолаш кўрсаткичлари ва мезонлари (балларда)	Гуруҳлар		
	1	2	3
1-топшириқ (1)			
2-топшириқ (1)			
3-топшириқ (0,6)			
Регламент (0,2)			
Назорат саволларига тўғри жавоб учун (0,1).			
Бошқалар томонидан тўлдирилганлиги учун (0,1)			
Жами: 3 балл			

Назорат шакли (ҳисобот, тақдимот): Кичик гуруҳларда ишлаш натижасида охирига етказилган иш ҳисобот тарзида ўқитувчига топширилади. Бунда берилган топшириқдаги жадвал ва тест саволлари тўлиқ бажарилгач иш якунланган ҳисобланади ва талаба машғулоти бажарган саналади. Натижаларни баҳолаш Фан учун ажратилган соат бўйича балларда акс эттирилади. Натижалар «аъло», «яхши», «қониқарли», «қониқарсиз» баҳолар кўринишида жорий баҳолашдаши 45 балл ҳисобидан машғулотлар соатига қараб ажратилган балларда акс эттирилади. Бу машғулотда максимал балл 3 балл ҳисобланади ва қуйидаги мезонларда инобатга олинади:

2,2-3 балл – аъло: хулоса ва қарор қабул қилиш, ижодий фикрлай олиш, мустақил мушоҳада юрита олиш, амалда қўллай олиш, моҳиятини тушуниш, билиш, айтиб бериш, тасаввур ҳосил қилиш даражаларига эга бўлса қўйилади.

1,2-2 балл – яхши: мустақил мушоҳада юрита олиш, амалда қўллай олиш, моҳиятини тушуниш, билиш, айтиб бериш, тасаввур ҳосил қилиш даражаларига эга бўлса қўйилади.

0,5-1,1 балл – қониқарли: моҳиятини тушуниш, билиш, айтиб бериш, тасаввур ҳосил қилиш даражаларига эга бўлса қўйилади.

0-0,5 балл – қониқарсиз: берилган топшириқлар бўйича тасаввурга эга бўлмаса ва билмаса.

мавзу. Аҳоли миграцияси

Амалий машғулотини ўқитиш технологияси
Вақти – 2 соат **Талабалар сони: 20-30 нафар**

Ўқув мағулотининг шакли Билимларни чуқурлаштириш ва кенгайтириш бўйича муаммоли машғулот.

Амалий машғулотининг режаси

1. Миграция жараёнининг юзага келиш сабаблари
2. Миграция турлари
3. Миграцияни ифодаловчи кўрсаткичлар

Ўқув машғулотининг мақсади: Миграцион жараён ҳақида статистик маълумотларни тўплаш ва уларни қайта ишлаш.

Педагогик вазифалар:

- миграция тушунчасини тушунтириш;
- миграция жараёнларни ифодалашда картографик манбааларнинг аҳамияти, улардан фойдаланишнинг йўлларини тушунтириш;
- миграция турлари ва уларни аниқлаш;
- миграцияни ифодаловчи кўрсаткичлар ҳақида маълумот бериш.

Ўқув фаолиятининг натижалари:

Талаба:

- Миграция ҳақидаги статистик маълумотларни аҳамиятини тушуниб оладилар;
- миграция жараёнларни ифодалашда картографик манбаалар билан ишлашнинг аҳамиятини ўрганадилар;
- миграция турлари ҳақида маълумот оладилар;
- миграцияни ифодаловчи кўрсаткичлар билан танишадилар.

Ўқитиш усуллари ва техникаси

Ҳамкорликда ўқитиш, блиц-сўров, инсерт.

Ўқитиш воситалари

Ўқув қўлланмалар ёки маъруза матнлари, жадваллар, презентация.

Ўқитиш шакли

Гуруҳларда ва индивидуал.

Ўқитиш шаротлари

Намунадаги аудитория.

Мониторинг ва баҳолаш

Оғзаки ва ёзма сўров: Натижалар текширилади ва баҳоланади.

Амалий машғулотининг технологик харитаси

**Босқичлар,
вақти**

Фаолият мазмуни

ўқитувчи

талаба

1-босқич.

Кириш

(10 мин)

1.1. Ўқув машғулотининг мавзуи ва мақсади, режадаги эришилиши лозим бўлган натижаларни эълон қилади, уларнинг дозарблигини асослайди.

1.2. Топшириқларни бажариш муаммоли тарзда ўтишини эслатади.

1.1. Эшитадилар, ёзадилар.

1.2. Топшириқни қабул қиладилар ва саволларга жавоб берадилар.

2-босқич.
Асосий
(60 мин)

1.3. Амалга оширилиши керак бўлган вазифаларни гуруҳларга тақсимлайди.

2.1. Мавзу бўйича блиц-сўров ўтказди (1-илова).

2.2. Ҳар бир гуруҳга карта ёрдамида жадвални тўлдириш вазифаси юклатилади (2-илова).

2.3. Муаммоли саволлар берилади (3-илова).

2.4. Белгиланган савол мазмуни бўйича гуруҳларда музокарани ташкиллаштиради, амалий машғулотнинг натижаларини таҳлил қилади.

3.1. Якуний хулоса қилади, ўзаро баҳолаш натижаларини эълон қилади.

3.2. Талабалар диққатини асосий жиҳатларга қаратади. Муаммони ҳал қилиш жараёнида гуруҳлар фаолиятидаги муваффақиятларни таъкидлайди. Бажарилган ишнинг касбий фаолият учун аҳамиятни айтиб ўтади..

3.3. Мустақил иш учун вазифа беради.

1.3. Берилган фикрларни муҳокама қилади ва асослайди.

2.1. Берилган саволларга тўлиқ жавоб беришда қатнашади

2.2. Жавобларни аниқлайди ва жадвални тўлдиради.

2.3. Берилган муаммонинг ечимини топишда баҳс-мунозарада иштирок этади.

3.1. Тинглайдилар, аниқлаштирадилар. Мустақил иш учун вазифаларни ёзиб оладилар.

3-босқич
Якуний
(10 мин)

1-илова

Блиц-сўров

- 1.Миграция жараёнининг юзага келишида иқтисодий омилнинг таъсирини тушунтиринг.
2. Буюк географик кашфиётлар миграцион жараёнларга қандай таъсир кўрсатган?
3. Миграциянинг замонавий кўринишларини биласизми?
4. Ўзбекистонда миграцион жараёнларнинг юзагакелишида қандай омиллар асосий рол ўйнайди?

2-илова

Гуруҳлар бўйича топшириқлар

1-Топшириқ. Статистик маълумотлар асосида қуйидаги Жаҳон миграцион ҳаракатлари кўрсаткичлари жадвалини тўлдириг.

Минтақалар	Миграцион ҳаракатнинг йўналишлари	Мигрантлар	Қочоқлар сони кўп
-------------------	--	-------------------	--------------------------

№	сони	бўлган давлатлар
1		
2		
3		
4		
5		

2-Топширик. Жануби-Гарбий Осиё минтақаси қочоқлари сони бўйича диаграмма тузинг.

3-илова

Гуруҳларда муҳокама ва хулосалар чиқариш учун саволлар

- Давр талабалардан келиб чиқиб миграцияга қандай таъриф бериш мумкин?
- Нима учун Америка қитъасига қаратилган миграцион оқимнинг асосий қисми АҚШ ва Канадага қаратилган?
- Диний омил натижасида юзага келган миграция ўчоқларини кўрсатинг?
- Туризм соҳаси миграцион ҳаракатларнинг юзага келишида қандай аҳамиятга эга?

мавзу

Аҳоли ёш ва жинсий таркиби

Амалий машғулотини ўқитиш технологияси

Вақти – 2 соат

Талабалар сони: 20-30 нафар

Ўқув мағʼулотининг шакли

Билимларни чуқурлаштириш ва кенгайтириш бўйича муаммоли машғулот.

Амалий машғулотининг режаси

1. Аҳолининг ёш таркиби бўйича минтақавий тафоввутлар.
2. Жинсий таркиб бўйича дунё мамлакатларини гуруҳлаштириш.
3. Ёш-жинс пирамидаси тузишни ўрганиш.

Ўқув машғулотининг мақсади: Аҳолининг ёш ва жинсий таркибига кўра дунё мамлакатларини гуруҳлаштиришни ўрганиш, ёш-жинс пирамидасини тузиш.

Педагогик вазифалар:

Ўқув фаолиятининг натижалари:

Ўқитувчи:

Талаба:

Аҳолининг ёш ва жинсий таркиби бўйича билимларни мустаҳкамлаш;

- Аҳолининг ёш ва жинсий таркиби бўйича билимларни қўллаш;

демографик жадваллар билан ишлаш кўникмаларини ҳосил қилиш;

- демографик жадваллар билан ишлаш ва таҳлил қилиш;

- ёш-жинс пирамидаси билан ишлаш

- ёш-жинс пирамидасини ишлаш тартибини ўргатиш.	тартибини аниқлаш.
Ўқитиш усуллари ва техникаси	Муаммоли усул, ақлий ҳужум, блиц-сўров.
Ўқитиш воситалари	Ўқув қўлланмалар ёки маъруза матнлари, жадваллар.
Ўқитиш шакли	Кичик гуруҳлар ва жуфтликларда ишлаш.
Ўқитиш шаротилари	Намунадаги аудитория.
Мониторинг ва баҳолаш	Оғзаки ва ёзма назорат: Натижалар текширилади ва баҳоланади.

Амалий машғулотининг технологик харитаси

Босқичлар, вақти	Фаолият мазмуни	
	ўқитувчи	талаба
1-босқич. Кириш (10 мин)	1.1. Ўқув машғулотининг мавзуси, мақсади, режалаштирилган натижаси ва уни ўтказиш тартибини айтади.	1.1. Эшитадилар ва амалий машғулот ишига тайёргарлик кўрадилар.
2-босқич. Билимларни фаоллаштириш (10 мин)	2.1. Асосий тушунчалар асосида Б.Б.Б. жадвалини тўлдириш(1-илова). Бир неча жавобларни эшитади ва фаолият кичик гуруҳларда давом этишини айтади. 2.2. Кичик гуруҳларда минтақалар аҳолиси ёш-жинс таркибига баҳо бериш (2-илова).	2.1. Эшитадилар, саволлар берадилар. 2.2. Жавоб берадилар.
3-босқич Асосий (50 мин)	3.1. Талабаларни кичик гуруҳларга бўлиб топшириқлар беради: 1) дунё китъаларини минтақаларга ажратиш; 2) улардаги аҳолининг демографик таркиб хусусиятларни аниқлаш; 3) уларда аҳоли ёш таркиби хусусиятлари хақида маълумот бериш; 4) минтақаларда аҳоли жинс таркиби хусусиятлари хақида маълумот бериш; 5) Ўзбекистон аҳолисининг ёш-жинс пирамидасини тузиш. 3.2. Такдимот жараёнини ва жамоа бўлиб муҳокама қилишни таклиф қилади. 3.3. Ўзлаштириш даражасини текшириш мақсадида ҳар бир талабага ўртача дунё мамлакатлари	3.1. Гуруҳларда ишлайдилар. -жамоа бўлиб маълумотларни тизимлаштиради; - минтақаларда аҳоли сонининг ўсиш динамикасини ўрганиш тартибини аниқлайди. 3.2. Такдимотни намойиш этади, саволларга жавоб беради. 3.3. Дафтарга кичик маълумотнома ёзади ва топширади.

аҳолисининг умр кўриш
кўрсаткичлари бўйича саволлар
тўпламини тарқатади (3-илова).

4.1. Машғулотга хулоса қилади,
талабаларни баҳолайди ва
рағбатлантиради.

4.2. Мустақил иш учун вазифа беради:
Ўзбекистон аҳолиси сони ва
динамикасига таъсир этувчи
омилларни аниқлаш.

Эшитадилар ва
топшириқни ёзиб
оладилар.

4-босқич.
Якуний
(10 мин)

1-илова

№	Мавзу саволи	Б.Б.Б. техникаси		Билдим
		Биламан	Билишни хоҳлайман	
1	2	3	4	5
2	Дунё аҳолиси демографик таркиби			
3	Дунё аҳолисининг ёш таркибига кўра минтақавий фарқлари			
4	Ёшлар салмоғига кўра олдинда турувчи давлатлар			
5	Қариялар салмоғи юқори бўлган давлатлар			
6	Аҳолини жинсий таркиби			
7	Аҳолининг жинсий таркиби бўйича минтақавий тафоввутлар			
8	Ёш-жинс пирамидаси			
9	Ўзбекистон аҳолисининг ёш-жинс таркиби хусусиятлари			

2-илова

6-мавзу

никоҳ ва ажралиш

Амалий машғулотини ўқитиш технологияси

Вақти – 2 соат

Талабалар сони: 20-30 нафар

Ўқув мағулотининг шакли

Билимларни чуқурлаштириш ва кенгайтириш бўйича муаммоли машғулот.

Амалий машғулотининг режаси

Дунё аҳолисининг оилавий таркиб хусусиятлари.

Никоҳ ва унинг турлари.

Дунё аҳолисининг оила ва никоҳ таркибининг всосий мезонлари.

Ўқув машғулотининг мақсади: Дунё аҳолисининг оила ва никоҳ таркиби, унинг асосий мезон ва вазифалар ҳамда аниқловчи кўрсаткичлари ҳақида маълумотлар бериш.

Педагогик вазифалар:

Ўқитувчи:

Дунё аҳолисининг оилавий таркиби ҳвқида кўникмаларни шакллантириш;

мавзу бўйича билимларни тизимлаштириш, мустаҳкамлаш, умулаштириш, таҳлил қилиш;

дунё аҳолисининг оила ва никоҳ таркиби мезонлари ва вазифаларини тушунтириш;

- дунё аҳолисининг оила ва никоҳ таркиби кўрсаткичлари ҳақида тушунча бериш.

Ўқитиш усуллари ва техникаси

Ўқитиш воситалари

Ўқитиш шакли

Ўқитиш шаротилари

Мониторинг ва баҳолаш

Ўқув фаолиятининг натижалари:

Талаба:

Дунё аҳолисининг оилавий таркиби ҳвқидаги зарурий маълумотлар ўргандилар;

маъруза матни ва адабиётлардан олган билимларини мустаҳкамлаш, берилган топшириқ ва саволларга жавоб бериш, дафтарга ёзиш;

дунё аҳолисининг оила ва никоҳ таркиби мезонлари ва вазифаларини таҳлил қиладилар;

дунё аҳолисининг оила ва никоҳ таркиби кўрсаткичлари билан танишадилар.

Муаммоли усул, суҳбат, ақлий ҳужум, мунозара намойиш қилиш.

Ўқув қўлланмалар ёки маъруза матнлари, жадваллар, презентация.

Кичик гуруҳлар ва жуфтликларда ишлаш, индивидуал.

Намунадаги аудитория.

Оғзаки ва ёзма сўров: Натижалар текширилади ва баҳоланади.

Амалий машғулотининг технологик харитаси

Босқичлар, вақти

Фаолият мазмуни

ўқитувчи

талаба

1-босқич. Кириш (10 мин)

1.1. Ўқув машғулотининг мавзуи ва мақсади, режадаги ўқув натижаларини эълон қилади уларнинг аҳамиятини ва дозарблигини асослайди.

1.2. Олинган билимларни текшириш мақадида асосий тушунчалар борасида савол-жавоб ўтказди.

1.3. Дарс машғулоти гуруҳларда ишлаш технологиясидан фойдаланган ҳолда амалга оширилишини эълон қилади. Гуруҳларда ишлаш қодаларини эслатади. Иш тартиби ва

1.1. Эшитадилар, саволларга жавоб берадилар ва аниқлаштирадидилар.

регламентни аниқлаштиради (1,2 – иловалар).

2.1. Талабаларни 6 нафардан қилиб гуруҳларга ажратади. Назорат ва натижаларни баҳолаш учун экспертлар гуруҳини шакл-лантиради.

Гуруҳларга ўқув топшириқларини топширади (3-илова). Баҳолаш кўрсаткичлари ва мезонлари (4-илова) ҳамда қандай қўшимча манбалардан фойдаланиш кераклиги тушунтирилади. Гуруҳларда ишлаш бошланган-лигини эълон қилади.

2.2. Такдимот ва натижаларни баҳолашни ташкил этади, изоҳлайди, жавобларни тартибга келтиради, шаклланган хулосаларни умумлаштиради.

3.1. Ўқув фаолиятини яқунлайди. Талабалар диққатини асосий жиҳатларга қаратади. Муаммони ҳал қилиш жараёнида ғолиб бўлган гуруҳни аниқлайди ва баҳолайди.

3.2. Мустақил иш учун вазифа беради. ишларига маслаҳат беради.

2.1. Ўқув топшириқлари, баҳолаш мезонлари билан танишади, топшириқни гуруҳга тақсимлайди.

2.2. Натижаларни презентация қилади, назорат саволларига жавоб беради. Қолган иштирокчилар такдимотни тўлдирадидилар ва саволлар беради. Экспертлар баҳолайди.

3.1. Тинглайдилар, аниқлаштирадидилар. Мустақил иш учун вазифаларни ёзиб оладидилар.

2-босқич.
Асосий
(60 мин)

3-босқич
Яқуний
(10 мин)

1-илова

Амалий иш тартиби ва регламент

Гуруҳда ишлаш ва презентацияни ёзиш - 20 мин.

Ишнинг натижаларини такдимот қилиш – 5 мин.

Жамоа бўлиб муҳокама қилиш ва гуруҳни баҳолаш - 5 мин.

2-илова

Гуруҳ билан ишлаш қоидалари:

Гуруҳнинг ҳар бир аъзоси:

-ўз шерикларининг фикрларини ҳурмат қилишлари лозим

-берилган топшириқлар бўйича фаол, ҳамкорликда ва масъулият билан ишлашлари лозим;

-ёрдам сўраганларга кўмак беришлари лозим;

-гуруҳни баҳолашда иштирок этишлари лозим.

3-илова

Гуруҳларга топшириқлар

1-гуруҳ

1-топшириқ. Қуйидаги жадвални тўлдилинг:

Савол

Жавоб

Никоҳ бу
Полигам никоҳ
Матриолокал оила
Ливерат никоҳ
Нуклеар оила
Авторетар оила

2-топшириқ. Ўзбекистон аҳолиси никоҳ ва оила таркиби ҳақида маълумот беринг.

3-топшириқ. Оиланинг иқтисодий вазифаси ҳақида маълумот беринг.

2-гуруҳ

1-топшириқ. Қуйидаги жадвални тўлдилинг:

Савол

Жавоб

Оила бу
Моногам никоҳ
Патриолокал оила
Конкубинат никоҳ
Тўлиқ оила
Демократик оила

.2-топшириқ. Осиё минтақаси аҳолисининг никоҳ ва оила таркиби хусусиятларини ҳақида нималар биласиз?

3-топшириқ. Оиланинг демографик мезони нималардан иборат?

3-гуруҳ

1-топшириқ. Қуйидаги жадвални тўлдилинг:

Савол

Жавоб

Полиандрик никоҳ
Полигиник никоҳ
Тўлиқмас оила
Ёш оила
Тенгсиз никоҳ
Авторетар оила

2-топшириқ. Америка минтақаси аҳолисининг никоҳ ва оила таркиби хусусиятларини ҳақида нималар биласиз?

3-топшириқ. Оиланинг иқтисодий мезони нималардан иборат?

4-илова

Баҳолаш кўрсаткичлари ва мезонлари (балларда)	Гуруҳлар		
	1	2	3
1-топширик (1)			
2-топширик (1)			
3-топширик (0,6)			
Регламент (0,2)			
Назорат саволларига тўғри жавоб учун (0,1).			
Бошқалар томонидан тўлдирилганлиги учун (0,1)			
Жами: 3 балл			

Назорат шакли (ҳисобот, тақдимот): Кичик гуруҳларда ишлаш натижасида охирига етказилган иш ҳисобот тарзида ўқитувчига топширилади. Бунда берилган топширикдаги жадвал ва тест саволлари тўлиқ бажарилгач иш якунланган ҳисобланади ва талаба машғулоти бажарган саналади. Натижаларни баҳолаш Фан учун ажратилган соат бўйича балларда акс эттирилади. Натижалар «аъло», «яхши», «қониқарли», «қониқарсиз» баҳолар кўринишида жорий баҳолашдаши 45 балл ҳисобидан машғулотлар соатига қараб ажратилган балларда акс эттирилади. Бу машғулотда максимал балл 3 балл ҳисобланади ва кўйидаги мезонларда инобатга олинади:

2,2-3 балл – аъло: хулоса ва қарор қабул қилиш, ижодий фикрлай олиш, мустақил мушоҳада юрита олиш, амалда қўллай олиш, моҳиятини тушуниш, билиш, айтиб бериш, тасаввур ҳосил қилиш даражаларига эга бўлса қўйилади.

1,2-2 балл – яхши: мустақил мушоҳада юрита олиш, амалда қўллай олиш, моҳиятини тушуниш, билиш, айтиб бериш, тасаввур ҳосил қилиш даражаларига эга бўлса қўйилади.

0,5-1,1 балл – қониқарли: моҳиятини тушуниш, билиш, айтиб бериш, тасаввур ҳосил қилиш даражаларига эга бўлса қўйилади.

0-0,5 балл – қониқарсиз: берилган топшириқлар бўйича тасаввурга эга бўлмаса ва билмаса.

мавзу

Демографик сиёсат.

Амалий машғулоти ўқитиш технологияси

Вақти – 2 соат

Талабалар сони: 20-30 нафар

Ўқув мағулотининг шакли

Билимларни чуқурлаштириш ва кенгайтириш бўйича муаммоли машғулот.

Амалий машғулотининг режаси

1. Аҳоли сиёсати ва унинг асосий жиҳатлари.
2. Аҳоли сиёсати турлари.

3. Демографик сиёсат юритиш хусусиятлари.
4. Ўзбекистонда аҳоли сиёсати ўтказишнинг ўзига хос хусусиятлари.

Ўқув машғулотининг мақсади: Аҳоли сиёсати, унинг турларини тадқиқ этиш. Аҳоли сиёсатида демографик сиёсатнинг аҳамияти ҳақида билимларни шакллантириш.

Педагогик вазифалар:

Ўқув фаолиятининг натижалари:

Ўқитувчи:

Талаба:

Аҳоли сиёсати ҳақидаги билимларни мустаҳкамлаш;

- Аҳоли сиёсати ҳақидаги билимларни қўллаш;

Аҳоли сиёсати турлари бўйича кўникмаларни ҳосил қилиш;

- Аҳоли сиёсати турларини таҳлил қилиш;

- демографик сиёсат юритиш тартибini ўргатиш.

- демографик сиёсат юритиш тартибini аниқлаш.

Ўқитиш усуллари ва техникаси

Муаммоли усул, ақлий ҳужум, блиц-сўров.

Ўқитиш воситалари

Ўқув қўлланмалар ёки маъруза матнлари, жадваллар.

Ўқитиш шакли

Кичик гуруҳлар ва жуфтликларда ишлаш.

Ўқитиш шаротилари

Намунадаги аудитория.

Мониторинг ва баҳолаш

Оғзаки ва ёзма назорат: Натижалар текширилади ва баҳоланади.

Амалий машғулотининг технологик харитаси

Босқичлар, вақти	Фаолият мазмуни	
	ўқитувчи	талаба
1-босқич. Кириш (10 мин)	1.1. Ўқув машғулотининг мавзуси, мақсади, режалаштирилган натижаси ва уни ўтказиш тартибini айтади.	1.1. Эшитадилар ва амалий машғулот ишига тайёргарлик кўрадилар.
2-босқич. Билимларни фаоллаштириш (10 мин)	2.1. Асосий тушунчалар асосида Б.Б.Б. жадвалини тўлдириш(1-илова). Бир неча жавобларни эшитади ва фаолият кичик гуруҳларда давом этишини айтади. 2.2. Кичик гуруҳларда минтақаларда олиб борилаётган аҳоли сиёсатига баҳо бериш (2-илова).	2.1. Эшитадилар, саволлар берадилар. 2.2. Жавоб берадилар.
3-босқич. Асосий (50 мин)	3.1. Талабаларни кичик гуруҳларга бўлиб топшириқлар беради: 1) аҳоли сиёсатининг моҳиятини тушунтириш; 2) аҳоли сиёсатининг асосий турларини аниқлаш;	3.1. Гуруҳларда ишлайдилар. -жамоа бўлиб маълумотларни тизимлаштиради; - минтақаларда

3) улар орасида демографик сиёсатнинг тутган ўрни хақида маълумот бериш;

4) демографик сиёсат юритишнинг минтақавий хусусиятлари хақида маълумот бериш;

5) Ўзбекистонда демографик сиёсат юритишнинг ўзига хос жиҳатлари.

3.2. Такдимот жараёнини ва жамоа бўлиб муҳокама қилишни таклиф қилади.

3.3. Ўзлаштириш даражасини текшириш мақсадида ҳар бир талабага дунё мамлакатларида демографик сиёсат юритиш хусусиятлари бўйича саволлар тўпламини тарқатади (3-илова).

4.1. Машғулотга хулоса қилади, талабаларни баҳолайди ва рағбатлантиради.

4.2. Мустақил иш учун вазифа беради: Ўзбекистонда аҳоли сиёсати юритишнинг мақбул йўллари.

аҳоли сиёсати олиб боришнинг асосий жиҳатларини аниқлайди.

3.2. Такдимотни намойиш этади, саволларга жавоб беради.

3.3. Дафтарга кичик маълумотнома ёзади ва топширади.

**4-босқич.
Яқуний
(10 мин)**

Эшитадилар ва топшириқни ёзиб оладилар.

№	Мавзу саволи	Б.Б.Б. техникаси			1-илова
		Биламан	Билишни хоҳлайман	Билдим	
1	2	3	4	5	
2	Аҳоли сиёсати				
3	Аҳоли сиёсати юритишга кўра минтақавий фарқлар				
4	Демографик сиёсат				
5	Аҳоли сонини кўпайтиришга қаратилган демографик сиёсат				
6	Аҳоли сонини камайишига қаратилган демографик сиёсат				
7	Демографик сиёсат юритиш усуллари				
8	Ўзбекистонда аҳоли сиёсати юритишнинг хусусиятлари				

2-илова

№	Минтақалар	Аҳоли такрор барпо бўлиши турлари	Демографик сиёсат юретиш усули	Демографик сиёсатнинг ўзига хос жиҳатлари
----------	-------------------	--	---	--

Демография мустақил фан сифатида. Демография фанлар тизими ва таркиби

Маълумки, аҳоли қатор ижтимоий ва табиий фанларнинг ўрганиш объекти ҳисобланади. Масалан, анатомия инсон организмнинг тузилиши ва биологик хусусиятларини ўрганса, психология фани – инсон руҳиятини талқин этади, этнография алоҳида миллатларни ўрганар экан, асосий этиборни уларнинг урф – одатлари, қадриятларига қаратади. Аҳоли географияси эса, аҳоли ва аҳоли манзилгоҳларининг таркиби, сони ва жойлашивудаги ҳудудий фарқларни ва бу фарқларнинг вужудга келтирувчи омилларни ўрганади. Шунингдек аҳолини ўрганувчи фанлар жумласига социология, фалсафа, жамиятшунослик, тарих, статистика, экология, иқтисод каби фанларни киритиш мумкинки, улар ҳаммаси биргаликда демография асослари фанлари тизимини ташкил этади. Ана шу фанлар тизимида демография асослари алоҳида аҳамиятга эгадир.

“Демография ” – икки юнон сўзларининг қўшилишидан иборат бўлиб, “демос” – халқ, аҳоли, “графия” – тасвирлаш, ёзиш, ўрганиш яъни, “халқ ҳақида ёзмоқ” ёки “аҳолини шархлаш” маъноларини англатади. Бироқ демография асослари фани фақат шархлаш билан чегараланиб қолмай, балки унинг ўрганиш доираси бир мунча кенг ва чуқурдир.

“Демография ” тушунчаси 1855 йилда француз олими А. Гийярнинг “Инсон статистикаси элементлари, ёки таққослаш (қиёсий) демография асослари си” китобида пайдо бўлган; расмий равишда Халқаро гигиена ва демография асослари конгрессида қайд этилган (1882); XIX аср охири – XX аср бошларида кенг тарқалган. Ўзбек тилига XIX асрнинг 60 -70 йилларида кириб келган. Дастлаб аҳоли статистикасининг синоними сифатида фойдаланилган. Баъзан демография асослари деб аҳолининг таркиби, такрор барпо этилиши, сонининг таърифи ва таҳлили бўйича олиб бориладиган фаолиятга айтилади. “Демография асослари ” сўзи “аҳолининг ўрганишга таалукли” деган маънода қўлланилади (масалан, демографик адабиёт), шунингдек “аҳолига тегишли” маъносида ҳам (масалан, демографик таркиб). Демография асослари ўз тадқиқотларини асосан аҳолини ҳолати (сони, ёш – жинсий, никоҳ ва оилавий таркиби) ва демографик жараёнлар (туғилиш, ўлим, никоҳ ва ажралиш) ҳақидаги статистик маълумотларни таҳлил этиш йўли билан олиб боради.

Мустақил ижтимоий фан сифатида демография асослари туғилиш, ўлим, никоҳ, ажралиш, никоҳ жуфтликлари ва оилаларнинг такрор барпо бўлиши, умуман шу жараёнларнинг бирлиги сифатида аҳолининг такрор барпо бўлиши кабиларнинг қонуниятлари ва ижтимоий негизларини ўрганади; у аҳолининг ёш – жинсий, никоҳ, оилавий таркибидаги ўзгаришларни, демографик жараёнлар ва аҳоли таркибининг ўзаро боғлиқлиги, шунингдек бир – бирига таъсир этувчи аҳоли ва оилаларнинг умумий сонларининг ўзгариш қонуниятларини тадқиқ этади. Демография асослари демографик жараёнлар ва аҳоли таркибини шархлаш, таърифлаш, таҳлил ва башорат қилиш услубларини ишлаб чиқади. Демографик жараён ва аҳоли таркибининг ички ўзаро боғлиқлигини ўрганиш, шунингдек уларга таъсир этувчи турмуш шароитлари ва демографик жараёнларнинг интенсивлигини белгилаб берувчи ижтимоий муносабатларни аниқлашга асосланиб демография асослари мазкур таркиб ва жараёнлар кечишининг умумий қонуниятлари, бу қонуниятларнинг алоҳида аҳоли гуруҳларида, маълум вақт ва жойлардаги хусусиятларини аниқлайди.

Амалий томондан демографик тадқиқотлар доирасига бутун мамлакат ёки унинг алоҳида ҳудудларидаги аҳолиси ёки маълум аҳоли гуруҳларининг демографик вазиятини таърифлаш, демографик жараён ва омилларини таҳлил этиш киради. Туғилиш ва ўлимнинг турли авлодлар, турли ижтимоий гуруҳлар ва ҳар хил ҳудудлардаги хусусиятларини тадқиқ этишга асосланиб, демография асослари буларнинг келгусида кутилаётган ўзгаришларининг демографик башоратларни ишлаб чиқиб, баҳо беради.

Демографиянинг илмий ва амалий аҳамияти шундаки, демография асослари бутун ишлаб чиқаришнинг ижтимоий жараёнининг асосий объекти ва субъекти саналади. Шу боис демографик тадқиқотлар жамият тўғрисидаги илмий билимлар тизимининг катта

қисмини ташкил қилади, инсоният демографик тараққиётининг диалектик – материалистик нуқтаи – назардан талқин этилиши, бу илмий дунёқарашнинг ажралмас бир бўлагидир. Демография асослари га, бошқа ижтимоий фанлар каби, тадқиқот объекти ва натижаларига синфий ёндашув хосдир. Аҳолининг амалдаги ва тахминий сони, таркиби ҳақидаги маълумотлар режалаштириш, хусусан меҳнат ресурслари ва ишлаб чиқариш воситаларини жойлаштириш, уй – жой қурилиши, соғлиқни сақлаш кабилар учун дастлабки материал сифатида хизмат қилади.

Ишлаб чиқариш ва унинг таркибий қисмлари қонуниятларини холисона талқин қилиш, уларнинг тенденциялари ва ижтимоий детерминациясининг ўзига хос хусусиятларини билиш демография асослари учун демографик сиёсатнинг умумий йўналишлари ва аниқ тадбирларини ишлаб чиқиш имкониятларни беради, ижтимоий сиёсатнинг бир қисмини ташкил қилади.

Демографияда асосий кузатув бирлиги – инсон ҳисобланади. Инсон ҳаёти давомида унинг физиологик ва психологик хусусиятлари, маълумотлилиқ даражаси, оилавий ҳолати, касби – кори, малакаси, ижтимоий гуруҳи, яшаш жойи, тил билиш каби имкониятлари ўзгариб боради. Ана шу алоҳида инсон ҳаётида рўй берган ўзгаришлар йиғиндиси умуман аҳоли ҳаётида ижтимоий – иқтисодий ва демографик ўзгаришларга олиб келади. Никоҳга кириш натижасида оилалар сони ошиб боради, ёлғизлар, бўйдоқлар сони эса камаяди. Никоҳнинг бекор этилиши, яъни, ажралиш жараёни эса аҳоли таркибида тугалмас оилаларнинг ва бевалар салмоғининг кўпайишига сабаб бўлади. Инсон дунёга келар экан маълум давр яшайди. Ана шу давр мобойнида у улғайиб боради. Гўдаклик даврдан болаликка, ўсмирлик, ёшлик, ўрта ёшлик, етиклик даврларга ўтилади. Ҳар бир ўқув йили тугаши билан аҳоли таркибида маълумотлилар сони ошиб боради. Ана шу тарзда шахс ҳаётидаги ўзгаришлар аҳоли гуруҳидаги ўзгаришларга олиб келади. Инсонларнинг бир ҳудуддан иккинчи бир ҳудудга кўчиб ўтиши – миграция, ушбу ҳудудлар аҳоли сонига ва таркибига таъсир этади.

Аҳоли сони туғилиш ва ўлим ҳисобига доимо ўзгариб боради. Туғилиш жараёни аҳоли сонини кўпайишига олиб келса, ўлим унинг камайиб кетишига сабаб бўлади. Туғилиш ва ўлим жараёнлари асосида аҳоли табиий ўсиши содир бўлади. Агар туғилганлар сони ўлганлар сонидан юқори бўлса, аҳоли кўпайиб боради, аксинча, ўлганлар сони туғилганлар сонидан кўп бўлса, аҳоли камайиб боради.

Демак, ДЕМОГРАФИЯ АҲОЛИНИНГ ТАҚРОР БАРПО БЎЛИШИ ҚОНУНИЯТЛАРИ ҲАҚИДАГИ ФАН БЎЛИБ, БУ ЖАРАЁННИ ИЖТИМОЙ – ТАРИХИЙ ШАРТ – ШАРОИТЛАРГА БОҒЛИҚ ҲОЛДА ЎРГАНАДИ, ОМИЛЛАРИНИ, МУАММОЛАРИНИ АНИҚЛАБ, ИСТИҚБОЛИНИ БЕЛГИЛАБ БЕРАДИ.

Ҳар бир фаннинг асосий вазифаси табиат ва жамиятнинг маълум қисмидаги ривожланиш қонунларини ўрганишдир. Лекин шу билан бир қаторда ҳар бир фаннинг ўзига хос амалий аҳамиятга эга бўлган вазифалари ҳам мавжуд. Демография асослари ҳам алоҳида фан сифатида ўз *вазифаларига* эгадир. Ушбу вазифаларни уч гуруҳга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир.¹

4. Демографик жараёнлар ва уларнинг омилларини ўрганиш.

5. Демографик башоратларни ишлаб чиқиш.

6. Демографик сиёсат чора тадбирларини ишлаб чиқиш.

Демографик жараёнларга туғилиш, ўлим, никоҳ, ажралиш ва оила киради.

Демографик жараёнлар таркибида туғилиш алоҳида аҳамият касб этади. Чунки, ўрганилаётган мавжуд аҳоли аввало туғилиш жараёни натижасида дунёга келади. Демография асослари туғилишни алоҳида, аҳоли тақрор барпо бўлишининг демографик замини сифатида ўрганади, унга таъсир этувчи барча ижтимоий – иқтисодий ва табиий омилларни таҳлил этади. Шунингдек, ўлим жараёни ҳам аҳоли тақрор барпо бўлишининг асосий элементи сифатида демография асослари фанининг эътиборида туради.

¹ В.А.Борисов. Демография. М, 1999 г. с – 14.

Аҳолининг такрор барпо бўлишида биринчи навбатда оила ташкил топиши, яъни шаклланиши аҳамиятлидир. Чунки дунёда туғилаётган инсонларнинг аксарияти оилада, оила муҳотида дунёга келади, шахс сифатида шаклланиб ўзининг демографик фаолиятини (оила куриш, фарзандлар кўриш) бошлайди.

Оила шаклланиши эса, ўз ўрнида никоҳ ва ажралиш жараёнлари билан чамбарчас боғлиқдир. Демография асослари никоҳ эволюцияси ва унинг аҳолининг такрор барпо бўлишидаги ўрнини алоҳида ўрганади.

Ажралиш, яъни никоҳнинг бекор этилиш ҳам аҳоли такрор барпо бўлишига таъсир этувчи демографик жараён ҳисобланади. Демография асослари ушбу жараённи ўрганар экан, унинг мавжудлик даражасига таъсир этувчи қатор сабаб ва оқибатларини атрофлича таҳлил этади.

Демография аҳолининг бир жойдан иккинчи жойга кўчиши – миграциясини ҳам ўрганади. Лекин бу жараённи ўрганишда, аҳоли географиясидан фарқли равишда, асосий эътиборни миграция жараёнининг ҳудудий хусусиятларига эмас, балки ушбу жараён нтижасида рўй берадиган ҳудуднинг демографик ҳолатидаги ўзгаришларга қаратади. Демографияда оила асосий ижтимоий – демографик гуруҳ сифатида ўрганилади. Оилани жамият тараққиёти давомидаги ўрни, эволюцияси, аҳолининг такрор барпо бўлишидаги асосий фаолияти ва унинг ўзгариб бориш омиллари ва оқибатлари ўрганилиб, келажак ривожланишининг асосий йўналишлари аниқланади. Маълумки, аҳоли туғилиш ва ўлим жараёни натижасида мавжуд бўлган авлодлар алмашинуви йиғиндисидир. Инсон мавжудлигини таъминловчи барча демографик жараёнлар – туғилиш, ўлим, никоҳ ва ажралиш унинг ҳаётидаги маълум даврида, яъни маълум ёшида рўй беради. Шунинг учун, ёш демографик жараёнларни ўрганишда асосий мезон ҳисобланади. Инсоннинг демографик ва ижтимоий ҳолатида, ўз ҳаёти давомида ёш ва жинс асосий кўрсаткичдир. Аҳолининг жинсий таркиби ҳам демографик таҳлили лозим бўлган мезонлардандир. Демографик башоратлар ишлаб чиқишда демография асослари фани, биринчи навбатда ўрганилаётган ҳудуд ёки ижтимоий гуруҳ аҳолисининг демографик майлини (демографик жараёнларига бўлган муносабатини) атрофлича таҳлил этади ва айни шу асосда демографик жараёнларда келажакда кутилаётган ўзгаришларни кўрсатиб беради. Демографик сиёсат мазмуни ва тадбирларини ишлаб чиқиш жуда маъсулятли ва мураккаб жараёндир. Ушбу юмушни бажаришда демография асослари ўрганилаётган давлат ёки алоҳида ҳудуднинг ижтимоий – иқтисодий ривожланиш даражасини, этник хусусиятлари, урф - одатлари ва қадриятларини, демографик ҳолатини мукамал ўрганиш лозим. **Демография мустақил фан сифатида ўз тадқиқот усулларига эгадир.** Улар жумласига тарихий таққослаш, статистика, математика, картографик, мантикий фикрлаш ва социологик услублар киради. Демография асослари нинг таҳлил услуби статистикадан фарқ қилади. Унда мавҳум фикрлаш услубидан кенг фойдаланиш асосида аҳоли таркибида келгусида рўй берадиган миқдор ва сифатий ўзгаришлари ҳам ўрганилади. Аҳоли муайян ижтимоий ҳаёт тарзига бўйсиниши туфайли, демографик жараёнлар ҳам муайян ишлаб чиқариш усули ва муносабатига боғлиқ бўлади. Аҳоли мураккаб ижтимоий ва табиий ривожланиш маҳсулидир. Шу сабабли аҳоли турли омиллар заминиде кўпаяди. Бу жиҳатдан демография асослари таҳлил мавзуи сиёсий иқтисод, социология, психология, математика, статистика, социал гигиена, география, тиббиёт, тарих, этнография ва бошқа фанлар таҳлил мавзуига яқин бўлиб, шу фанларнинг ютуқларидан фойдаланади. Айни вақтда уларга қимматли маълумотлар беради.

Демография ҳар бир ижтимоий – иқтисодий тузум аҳолимининг кўпайиши ва ривожланиш қонунларини алоҳида – алоҳида ўрганади. Чунки ҳар бир ижтимоий – иқтисодий формацияга хос аҳоли ўсиш қонуни, демографик вазиятига бевосита таъсир кўрсатади.

Мавзу. Демография фанлар тизими ва бошқа фанлар билан алоқаси

Аҳолининг такрор барпо бўлиши қонуниятларни ўрганар экан, демография асослари бир қатор илмий йўналишларга бўлинади ва бу йўналишлар демография асослари фанлар

тизимини ташкил этади. Уларга назарий демография асослари , демографик статистика, тарихий демография асослари , демография асослари тарихи, этник демография асослари , иқтисодий демография асослари , ҳудудий демография асослари , тавсифий демография асослари ва амалий демографик тадқиқотлар киради.

Назарий демография асослари - аҳоли такрор барпо этилишининг ҳаракатлантирувчи кучларини ва иқтисодий, ижтимоий, психологик ва бошқа омиллар билан боғлиқлигини талқин этади; такрор барпо бўлиши тартиблари тараққиётининг, аҳолининг такрор барпо этилиши турларининг тарихий тенденцияларини (томонларини) тушунтиради; аҳолининг такрор барпо бўлишининг моҳияти ва бунинг тарихий жараёндаги ўрнини англаш учун аҳолининг жамият тараққиётидаги роли ва иқтисодий ривожланиш учун аҳамияти ҳақидаги қарашлар алоҳида ўринли бўлиб, ижтимоий – иқтисодий назарияга тааллуқлидир. Айнан назарий демография асослари аҳолининг такрор барпо бўлиши ва ундаги ўзгаришларнинг, демографик майл, шунингдек демографик жараёнлар ва аҳоли ҳолатини ўзаро боғланишларини тушунтиради. Назарий демография асослари назарияларни ишчи гипотезаларни таърифлашдан бошлаб, то тўпланган ахборотни умумлаштириш ва таҳлил қилиш каби демографик жараёнларни илмий ўрганилишининг барча босқичлари учун асос бўлиб хизмат қилади, қонуниятларни назарий таҳлил қилишга асос яратади.

Демография тарихи – демография асослари нинг алоҳида фан сифатида ривожланиш шарт – шароитлари ва тарихини ўрганади.

Демографик статистика – аҳоли сони, таркиби, жойлашуви, такрор барпо бўлиш ва демографик жараёнлар ҳақида статистик услуб ёрдамида рақамли маълумотлар тўплайди.

Этник демография асослари – турли халқлар ва этник гуруҳлар аҳолисининг сони, таркиби, такрор барпо бўлиши ва демографик жараёнларини ўрганади.

Иқтисодий демография асослари . Аҳоли такрор барпо бўлишининг иқтисодий ривожланиш билан боғлиқ ҳолда ўрганади; демографик жараёнлар хусусиятларини иқтисодий структурага мувофиқ ва мувозанатга таъсирини таҳлил этади.

Ҳудудий демография асослари – маълум ҳудуд, мамлакат, давлатнинг ҳудудий бўлинмасидаги аҳоли сони, ёш – жинсий, оилавий таркиби демографик жараёнларининг хусусиятларини ўрганади.

Тавсифий демографик – демографик ходисалар ўртасидаги ўзаро боғлиқликни, уларни ижтимоий – иқтисодий омиллар билан боғлиқлигини махсус демографик ва математик услублар ёрдамида ўрганади.

Амалий демография асослари – аҳоли ва демографик жараёнлар ҳақидаги маълумотларни шаҳарлар ва қишлоқларни, қурилишни, ишлаб чиқариш корхоналарини жойлаштиришда, умуман инсон ҳаёти учун зарур бўлган воситаларни режалаштиришда ишлатилиши.

Демография асослари нинг бошқа фанлар билан алоқадорлиги.

Аҳолининг такрор барпо бўлиши ва унда содир бўлаётган ўзгаришлар инсонлар ҳаётидаги келиб чиқиши ижтимоий характерга эга турли муносабатлар таъсирида кечганлиги туфайли демография асослари қатор ижтимоий фанлар билан боғлиқ, жумладан бу тарих, иқтисодий фанлар, социология, ижтимоий психологик, ҳуқуқшунослик, аҳоли географияси. Бироқ демография асослари бу муносабатларнинг ўзини эмас, балки уларнинг аҳоли такрор барпо бўлишига бўлган таъсирини ўрганади. Аҳоли такрор барпо бўлиши қонуниятларини тушунтириб бериш учун демография асослари шу фанларнинг услублари, маълумотларидан фойдаланади. Аҳоли такрор барпо бўлишининг қонуниятлари ва ҳаракатлантирувчи кучлари тобора чуқур ўрганиб борилиш демография асослари нинг бошқа фанлар билан алоқасини кучайтириб беради. Шу асосда баъзан демография асослари аҳоли ҳақидаги янада кенгроқ билимлар тизимининг элементи сифатида кўрилади.

Айниқса **демография асослари нинг тарих фани** билан алоқадорлиги катта, чунончи “тарих, бу алоҳида авлодлар алмашинуви ва уларнинг ҳар бири олдинги авлодлардан мерос бўлиб ўтган капитал, ишлаб чиқарувчи кучлардан фойдаланадилар.”

Аҳоли такрор барпо этилишини тарихий жараён сифатида кўрилиши унинг ижтимоий келиб чиқишини тўлалигича ёритиш имконини беради. Демография асослари тарих фани билан демографик тарихни ўрганишда уйғунлашади; мазкур тарих баъзан тарих фанининг объекти сифатида кўрилади, лекин айти вақда демографик тадқиқотларнинг бир йўналиши ҳам саналади. **Этнография** демография асослари га турли халқлар маданиятининг таъсирини ёритишда ёрдам беради; демография асослари **археология** билан **палеодемография асослари** орқали билвосита боғлиқ бўлиб, бу фан узок ўтмишдаги демографик жараёнларни ёритиб беради.

Демография асослари нинг **иқтисодий фанлар** билан боғлиқлиги демографик жараёнларга ишлаб чиқарувчи кучлар, ишлаб чиқариш муносабатлари, айтиқса бандлик кабилар таъсирининг характери орқали ифодаланади.

Аҳоли такрор барпо бўлишининг жамият тараққиётининг ҳар бир босқичидаги ижтимоий институт, ижтимоий алоқалар ва меъёрлар билан боғлиқлиги демография асослари нинг **социология**, жумладан никоҳ ва оила социологиси билан ўзаро алоқадорлигини ифодалайди.

Ижтимоий психология демография асослари билан демографик майл, унинг демографик жараёнларни ижтимоий бошқариш механизмидаги ролини ўрганиш борасида тўқнашади.

Инсонларининг хулқ – атвори (масалан, никоҳга кириш ёки уни бекор қилиш) ҳуқуқий меъёрлар билан ҳам тартибга солинганлиги, демографик сиёсат эса қонунчилик билан мустаҳкамлангани боис демография асослари да **ҳуқуқиунослик** билан уйғунлашувчи тармоқлар мавжуд.

Инсон популяциясида индивидларнинг биологик хусусиятлари мавжудлиги демография асослари ни ижтимоий ва табиий фанлар чегарасида бўлган баъзи фанлар билан боғлайди. **Ижтимоий гигиена** инсон саломатлиги, меҳнат шароитлари, турмуш тарзи кабиларнинг касалланиш ва ўлим сабабларига ўтказган таъсирлари борасида олиб бориладиган тадқиқотлар демография асослари га ўлим омилларини аниқлашда ёрдам беради. Туғилиш динамикаси ва омилларини ўрганишда аёллар соғлигининг таҳлили, жинсий ҳаёт, сақланиш услублари, фарзандлар туғилишининг миқдори кабилар муҳим. Тиббий – биологик тадқиқотлар натижалари аҳолининг турли гуруҳларида ва характерини тушунтириш учун хизмат қилади; айти вақда демографик жараёнларининг тиббий – биологик омиллари ижтимоий гигиена тадқиқотларининг муҳим йўналиши саналади. Ўлимни ўрганиш борасида демография асослари **геронтология** билан алоқада бўлади. Мазкур фан инсон қаришининг қонуниятларини ўрганади, лекин демографикқариш жараёнини – қариялар салмоғининг ошиши, бунинг сабаблари тўлалигича демографик тадқиқотлар доирасига қиради. Демография асослари нинг **антропология, популяцион генетика, инсон экологияси, одам физиологияси, тиббий генетика ва руҳиунослик** каби одамни биологик эволюциясининг махсули ва объекти сифатида кўриб ўрганувчи табиий фанлар билан боғлиқлиги демографик жараёнларнинг ижтимоий характери билан боғлиқ.

Ўз навбатида бошқа фанлар, биринчи ўринда ижтимоий фанлар, демографик омил ва қонуниятлардан ўз воқелик муҳитларини чуқурроқ тушуниш мақсадида фойдаланади, айти вақтда бир хил демографик статистика маълумотлари турли фанлар учун дастлабки база сифатида хизмат қилиши мумкин. Масалан, туғилиш ва ўлим қонуниятлари шунингдек уларнинг аҳолининг ёш – жинсий таркибига бўлагн таъсири **иқтисодиётда** меҳнат ресурсларини тақсимлаш учун зарур, **этнографияда** – этник бирликлар динамикасини ўрганиш учун, **социологияда** – аёлнинг жамият ва оиладаги ижтимоий ролини таҳлил қилиш учун зарур.

Шундай қилиб, аҳоли такрор барпо бўлишининг хусусиятлари демография асослари учун тадқиқотларининг асосий объекти саналса – да, бошқа фанларда маълум жараёнларнинг омиллари сифатида намоён бўлади. Бундай чегараланиш демография асослари ва бошқа фанлар предметлари ўртасида чегаралар белгилаш имконини беради. Шу билан бирга мазкур чегараланиш аниқ тадқиқот фаолиятида шу каби чекланиш бўлишини англамайди. Алоҳида йирик ижтимоий – демографик муаммоларни ишлаб чиқариш зарурати, масалан, аҳоли ўсиши ва атроф – муҳит ҳолатининг ўзаро боғлиқлиги, этник ва демографик жараёнларнинг алоқаси, соғлиқни сақлашнинг самарадорлиги каби ва бошқа турли фанлар тўқнашувида олиб бориладиган фанлараро тадқиқотларнинг салмоғини оширади. Мазкур чегарадаги билимларни нисбатан мустақил илмий фанларга ажратиш тенденцияси ҳам сезиларли даражада (жумладан, бу ҳолат демография асослари нинг иқтисодиёт, тарих, этнография, ижтимоий гигиена билан чегараларида юз бермокда); шунингдек турли билим соҳалари мутахассисларининг комплекс илмий ишлар олиб бориш мақсадида бирлашишлари ҳам тез – тез учрайдиган ҳолат бўлмокда.

Шунингдек демография асослари фалсафа, экология, иқтисодий ва ижтимоий география фанлари билан ҳам боғлиқдир.

Мавзу. Аҳоли таркиби ва демографик жараёнларни ўрганиш манбалари

Аҳоли сони, таркиби ва демографик жараёнларни ўрганишда махсус маълумотлардан фойдаланилади. Бу маълумотлар демографик маълумотлар деб аталиб, уларга аҳоли ва демографик жараёнларга оид нашр этилган рақамли маълумотлар, илмий манбалар, махсус тадқиқот натижалари киради.

Демографик маълумотлар *ҳудудлар* учун (дунё, қитъа, алоҳида давлат, шаҳар, қишлоқ, туман) жамият тараққиётидаги *турли тарихий даврлар* учун, аҳолининг турли *ижтимоий гуруҳлари* (миллатлар, ишчилар, хизматчилар, тадбиркорлар ва ҳ.к.) алоҳида тўпланади. Шунингдек демографик маълумотлар бирламчи ва иккиламчи характерга эгадир.

Бирламчи маълумотлар – демографик жараёнлар ҳақида тўпланган дастлабки статистик, жадваллар ва махсус кўрсаткичлар. **Иккиламчи маълумотлар** бирламчи маълумотлар асосида олиб борилган илмий таҳлил ва ҳисоб – китоблар.

Демографик жараёнларни ўрганишда жуда кўп маълумотлардан фойдаланилади. Уларга қуйидаги маълумотларни киритиш мумкин; фуқаролик ҳолатини қайд этувчи (туғилиш, ўлим, никоҳ ва ажралиш) махсус ҳужжатлар, аҳоли рўйхати маълумотлари, социолого – демографик тадқиқот натижалари, илмий манбалар, турли адабиётлар ва қонуний ҳужжатлар. Кўпчилик давлатларда демографик маълумотлар статистика ташкилотлари томонидан тўпланиб борилади. Тўпланган демографик маълумотлар ўрганилаётган ҳудуднинг демографик ҳолатини ўрганиш, демографик жараёнлар билан боғлиқ ижтимоий – иқтисодий муаммоларни ҳал этишда, демографик башоратларни ишлаб чиқишда илмий асос бўлиб хизмат қилади.

Демографик маълумотларни аҳолини рўйхатга ўтказиш йўли биланми ёки махсус социологик тадқиқотлар йўли билан тўплаш учун ҳар бир давлат, илмий ташкилотлар олдиндан илмий асосланган дастур тузади ва ана шу дастур асосида иш олиб боради.

Дунё миқёсида демографик маълумотлар тўплашда эса БМТ ташкилоти бошчилигида дастур тузилади ва барча ўрганилаётган дунё ҳудудларидан ана шу битта дастур асосида маълумотлар тўпланади. Аҳоли сони, таркиби, оила ва деомграфик жараёнлар ҳақида батафсил маълумотлар асосан *аҳоли рўйхати ўтказиши* орқали тўпланади.

2. Аҳоли рўйхати ўтказишнинг мақсади ва моҳияти.

Аҳолини рўйхатдан ўтказиш, бу маълум даврда мамлакат ёки алоҳида бир ҳудудда яшовчи ҳар бир фуқаро ҳақидаги демографик, иқтисодий ва ижтимоий маълумотларни

тўплаш жараёни. Шунингдек аҳолини рўйхатдан ўтказишга мазкур маълумотлар ҳақидаги ҳисобот, уларни тизимига тушириш ва нашр этиш ҳам киради.

БМТнинг Статистика комиссиясининг таърифича, **аҳолини рўйхатдан ўтказиш** – бу маълум вақт мобайнида мамлакат ёки унинг аниқ белгиланган бир ҳудудидаги барча шахсларга тегишли демографик, иқтисодий ва ижтимоий маълумотларни йиғиш, умумлаштириш, баҳолаш, таҳлил қилиш, чоп этиш ёки бошқа йўл билан тарғибот қилиш ишларидан иборат яхлит жараён.

Аҳолини рўйхатдан ўтказишнинг **мақсади** – аҳоли сони ва жойлашуви ҳақида маълумотга эга бўлиш, бу эса мамлакатнинг иқтисодий ҳаётини ташкил қилиш, қонунчилик муассасаларига кадрлар белгилаш ва аҳолини илмий ўрганиш учун зарур.

Аҳоли сони ва таркиби ҳақидаги маълумотлар, бу ҳар вақтда ё аҳолини рўйхатдан ўтказиш, ё рўйхат натижаларидан қилинган ҳисоботлардир. Шундай қилиб, аҳолини рўйхатдан ўтказиш бу аҳоли тўғрисидаги маълумотларнинг асосий манбаи. Аҳолини рўйхатдан ўтказиш материалларини ўрганиш борасида аҳолининг турли уйғунлашган белгилар бўйича гуруҳланишлари ҳақида маълумотларга эга бўлиш мумкин. Масалан, аҳолини ёш ва яшаш манбаи бўйича, ёки турмуш қурган аёлларни – миллати ва фарзандлари бўйича. Бундай маълумотларни бошқа манбалардан олиб бўлмайди, фақат аҳолини рўйхатдан ўтказиш бу имкониятни беради, айниқса барча аҳоли учун бериши қимматлидир.

3. Аҳоли рўйхати ўтказишда ҳисобга олинган аҳоли категориялари.

Аҳоли категориялари – маълум аҳоли масканида яшовчи ва шу маскан билан боғлиқ аҳоли гуруҳининг умумий хусусиятлари тушинилади.

Статистикада аҳолини уч категорияга бўлиб ўрганади; доимий, мавжуд ва юридик (рўйхатдан ўтган) аҳоли.

Доимий аҳоли – маълум ҳудуднинг доимий яшовчи асосий аҳолиси ҳисобланади. Доимий аҳоли бўлиш учун ҳар бир давлатнинг ўз қонунлари бор. Масалан, Россияда доимий аҳоли бўлиши учун 1 йил Россияда яшаш лозим. Россияга 1 йил ва ундан кўп муддатга ўқишга, хизматга келган аҳоли ҳам доимий аҳоли ҳисобланади. Шунингдек, Россияда 1 йилдан кўп яшаган, шу жойда рўйхатда турган ва бошқа борор жойи бўлмаган шахслар доимий аҳоли ҳисобланади (В.И.Медков. Демография. М.:2004, 48 бет)

Мавжуд аҳоли – аҳоли рўйхати ўтказилган даврда, ушбу аҳоли масканида рўйхатдан ўтган ёки ўтмаганлигидан қатъий назар шу ерда яшовчи аҳоли гуруҳидир.

Мавжуд аҳолининг доимий аҳоли гуруҳига кирмайдиган қисми бўлиб, бу гуруҳ **вақтинча яшовчилар** (вақтинча келганлар - ВК) дейилади.

Мавжуд аҳолининг яна бир қисми доимий аҳолига кирирувчилар, лекин вақтинча шу масканда бўлмаганлар (**вақтинча бўлмаганлар** – ВБ)дир. Доимий аҳоли (ДА) = Мавжуд аҳоли (МА) – Вақтинча келганлар (ВК) + Вақтинча бўлмаганлар (ВБ) ёки

$$ДА = МА - ВК + ВБ$$

Юридик (рўйхатдан ўтган) аҳоли – аҳоли рўйхати ўтказилган даврда қаерда бўлишидан қатъий назар қадимдан ушбу ҳудудда рўйхатга олинган, полиция ходимлари, ҳарбийлар ва денгизчилар, элчилар ва уларнинг оилаларидир. Улар алоҳида юридик гуруҳ сифатида қадимда рўйхатга олинар эди. Юридик аҳолини алоҳида гуруҳ сифатида Россияда, шу жумладан Ўзбекистонда ҳам 1897 йилда ўтказилган аҳоли рўйхатида қайд этилган эди. (Ушбу даврда Ўзбекистон ҳудуди Чор Россиясининг колониялари таркибида эди.)

Кейинги аҳолини рўйхатдан ўтказишларда юридик аҳоли алоҳида қайд этилмаган.

4. Аҳоли рўйхати ўтказиш услублари ва тамойиллари.

Аҳолини рўйхатдан ўтказиш мамлакатда яшовчи барча аҳолининг камраб олади, чет элда вақтинча яшаётган фуқароларини ҳам, шунингдек мамлакат ҳудудидаги вақтинч аяшовчи аҳолини ҳам.

Одатда аҳолини рўйхатдан ўтказиш ҳар бир хонаданга ташриф буюриш ва ҳар бир хонадон яшовчиси ҳақида сўров йўли билан маълумот тўплаш усулида олиб борилади. Баъзан бундай маълумотларни, ёки уларнинг бир қисмини почта орқали жўнатилган саволномага почта орқали келган жавоблардан оладилар (АҚШ, 1970, 1980) ёки аҳоли маълум вақтда келиши лозим бўлган қайд этиш пунктларидан оладилар (ХХР, 1953, 1982).

Аҳолини рўйхатдан ўтказишда қуйидаги **тамоийилларга** асосланилади.

1. умумийлик (маълум ҳудудни барча аҳолини қамраб олинади).
4. бир вақтlilik (одновременность), аҳоли ҳақида маълумотлар бир вақтга (рўйхат ўтказилган бир санага) тегишли бўлади.
2. ҳар бир шахс бўйича маълумот йиғиш (поименность).
7. ўз – ўзини намоён этиш ёки ўзи ҳақида маълумот бериш (самоопределение).
2. конфиденциальность – ҳисобчи шахс ҳақидаги маълумотлар сир сақланади.
4. бир хил дастурда ўтиши.
5. аҳоли рўйхати ўтказишни марказлашув (централизация) улубида қатъий бошқариш.

Аҳолини рўйхатдан ўтказиш чоғида ўзини – ўзи намоён қилиши тамоили қабул қилинган, яъни маълумотлар ҳар доимгидек ҳужжатлардан эмас балки одамларнинг сўзларидан олинади. Бу тадбир шу мақсадда қилинадик, баъзи жиҳатлар (хусусан этник муносиблик) умуман фақат сўралаётганнинг ўзи билан, унинг ўзлигини билишига асосланиб аниқланиши мумкин; ҳамма маълумотлар ҳам ҳужжатларда тасдиқланмайди (уларда, шунингдек хатолар ҳам бўлиши мумкин); яна аҳолини рўйхатдан ўтказишга ишончни ошириш ва бу билан тўпланган ахборотнинг аниқлигини ошириш учун.

Аҳолини рўйхатдан ўтказиш ХХ аср 20 – йилларининг охирларидан, қисқа муддатда, бир неча кун ёки ҳафта давомида, одамлар камроқ ҳаракатда бўладиган вақтда (кўпинча қишда) олиб борилади. Барча ахборотларни аҳолининг бир кунлик рўйхатдан тамоилига кўра, аҳолини рўйхатдан ўтказишнинг критик даврида йиғилади (одатда биринчи рўйхатдан ўтказиш кунига ўтар кечаси); унеча ўлган ва ундан кейин туғилганлар ҳисобга олинмайди.

Ўтмишда сўров вақтига қадар аҳолини рўйхатдан ўтказишнинг критик даври белгиланмасди ва ахборотлар сўров вақтига кўра йиғиларди. XIX аср иккинчи ярмидан бошлаб аҳолини рўйхатдан ўтказиш критик давргача ўтказилади, кейинги бир неча кунда ўлганлар ва туғилганлар ёзиларди (Россия, 1897). ХХ аср 60 – йилларининг ўрталаридан сўров критик даврдан кейин, қисқа муддатларда (бир – икки ҳафта), одамлар шу вақтда қаерда бўлганларини аниқ эслашлари учун олиб бориладиган бўлди.

Аҳолини рўйхатдан ўтказиш кунига ўтар кечаси аҳолининг асосий қисми ўз уйларида бўлади, шу вақтда ишда хизмат қилаётганлар уйдан ташқарида рўйхатга олинади. Сафардагилар поезд, автостанция, аэропорт, кемалар ва х.к. ларда рўйхатга олинади. Ҳеч қаерда яшайдиганларни ўша вақтда учраган ерларида рўйхатга оладилар (уйсизлар, кўчманчилар).

Аҳолини рўйхатдан ўтказишнинг жавоблари рўйхатдан ўтказиш варақалар ёки ягона намунавий бланкларда қайд этилади (одатда бир оилага битта бланк қоғози). Бу ишни оғзаки савол – жавоб мобайнида рўйхатга олувчилар (счётчики, переписчики, регистраторы) (баъзи Европа, Осиё, Лотин Америкаси мамлакатларида) ёки аҳолининг *ўзи ўзини – ўзи рўйхатдан ўтказиш* чиғида (кўпчилик Европа давлатлари, Австралия, АҚШ, Японияда) бажарадилар. Ёзувлар сўз билан ёзиш ёки график услубларда олиб борилади. Кўп ҳолларда сўровномада эҳтимолий жавобларнинг асосий вариатлари кўрсатилиб, улардан мос келганини белгилаш қолади холос.

Ҳеч ким қолиб кетмаслиги ёки икки маротаба рўйхатга олинмаслиги чоралари кўрилади. Рўйхатдан ўтказишдан тониш ёки рўйхатдан ўтказувчи томонидан йиғилган шахсий маълумотларни ошқора қилиш кўп давлатларда жазоланади.

Маълумот тўплаш, бу аҳолини рўйхатдан ўтказишнинг фақатгина дастлабки поғонаси. Шахсий варақалардаги ахборотни бир хил жавоб қилган кишилар гуруҳларига

ажратиш лозим. Бу иш рўйхатдан ўтказиш материалларини ишлаб чиқариш йўли билан амалга оширилади. Варақалар тўлиқлиги текширилганидан кейин ёзувлар кодланади (шифрланади), яъни ҳар бир жавоб вариантыга код – рақамли белги қўйилади. Масалан, иш жойининг номига қараб сўровчи ишлайдиган соҳа аниқланади ва код қўйилади. Кодли ёзувлар магнитофон лентасига ёзилади, ёки перфокартага туширилиб ҳисоблаш машиналарига киритилади. Кўп мамлакатларда компьютерларда ҳисоблашиб махсус жадваллар тузилади (касби, ҳудуди, ёши, жинси ва бошқа жиҳатлар бўйича). Мазкур жиҳатларнинг уйғунлашуви ва уларга мос келувчи гуруҳлар тизими ҳудудий бўлинишда аҳолини рўйхатдан ўтказиш материалларини ишлаб чиқиш дастури деб аталади. Жадваллар сони аҳоли сонига кўра ўндан юзталаргача, бутун давлат учун эса мингталаб бўлиши мумкин. Жами аҳолини рўйхатдан ўтказиш натижасида бир неча миллион кўрсаткич тўпланади.

Энг муҳим кўрсаткичлар тезроқ, қолганлари босқичма – босқич олинади. Аҳолини рўйхатдан ўтказиш маълумотларининг тўлиқ ишлаб чиқилишибир неча йиллар давомида бажарилади. Жадваллар кўп жылди нашрларда чоп қилинади. Буларнинг ҳаммаси аҳолини рўйхатдан ўтказишнинг ҳаражатларининг қимматлилигини кўрсатади. Шу боис кўп мамлакатларда аҳолини рўйхатдан ўтказиш ҳар 5 ёки 10 йилда олиб борилади.

Аҳолини рўйхатдан ўтказиш одатда умумий давлат статистика муассаси ёки унинг функцияларини бажарувчи ташкилот зиммасида бўлади. Аҳолини рўйхатдан ўтказишдан олдин бу ҳақда қонун ёки бошқа ҳукумат қарори чиқарилади. Баъзи давлатларда аҳолини рўйхатдан ўтказиш махсус қонун билан конституцияда қайд этилган, чунки унинг маълумотлари айниқса ҳудудлардаги сайловчилар сони ҳақида ахборот келтиради. Аҳолини рўйхатдан ўтказиш ривожланаётган мамлакатларда ҳам муҳим, сабаби уларда аҳолини қайд қилиш ишлари яхши йўлга қўйилмаган. Аҳолини рўйхатдан ўтказиш ишларидаги қийинчиликлар аҳолининг катта қисми саводсизлиги ва малакали ишчилар етишмаслиги билан боғлиқ.

5. Аҳоли рўйхати ўтказиш дастури.

Аҳоли рўйхати дастурида демографик жиҳатлар (жинси, туғилган санаси, ёши, ҳолати, фарзандлар сони), иқтисодий жиҳатлар (машғулоти, иқтисодий фаолиятининг тармоғи ёки тури, даромад манбаи, баъзан маоши, даромади, ишсизлар учун қатор саволлар), маълумотлилиги тавсифи (саводи, мактабга бориши, ўқиган йиллари, маълумот даражаси, касби, баъзан малакаси даражаси), этник жиҳатлар (у ёки бу халқ ёки этник гуруҳга мансублиги, она тили, муомила тили, бошқа тилларнинг билиши, баъзан диний эътиқоди), бошқа жиҳатлар (фуқаралиги, жинси ва руҳий камчиликлари, урушда иштирок этгани). Маълум ижтимоий гуруҳга мансублиги ҳақидаги маълумотлар ҳам муҳим. Юқорида санаб ўтилган барча маълумотлар маълум ҳудудлардаги аҳолининг ижтимоий – демографик таркибини аниқлаш имконини беради. Рўйхатга олиш даврида ўз яшаш жойида ва бошқа ерда яшаб турувчи ҳақидаги маълумотлар одамларни аҳоли категориялари (тоифалари) бўйича тавсифлашга ёрдам беради. Булар эса ички миграция ҳақида тасавур ҳосил қилдиради. Кўчиб келган вақти ва қаердан келганлиги тўғрисидаги маълумотлар – ташқи миграция ҳақида, иш ёки ўқиш жой тўғрисидаги – маятник миграцияси ҳақида ахборот беради.

Аҳолининг баъзи гуруҳлари учун дастур кенгроқ бўлади, масалан, никоҳланганларни никоҳнинг сони, қайд этилган санаси; никоҳда бўлиб чиққанларни – никоҳ турмуш ўртоғининг ўлими ёки ажралиш билан тугаганми; аёлларни – туғилган, шунингдек ҳаёт фарзандлари ҳақида сўрайдилар.

Аҳолини рўйхатдан ўтказишнинг дастури мамлакатдаги иқтисодий ва демографик вазият билан боғлиқ. Интенсив миграцияли давлатларда аҳолини рўйхатдан ўтказишда миграция батафсилроқ ўрганилади, аралаш этник таркибли давлатларда (мас. Ҳиндистон) – этник мансублик, нечта тил билиши аниқланади; аҳоли ўсишининг паст ёки баланд кўрсаткичли давлатларда туғилиш ўрганилади.

Ривожланаётган давлатларда демографик ҳодисаларни қайд қилиш яхши йўлга қўйилмаган ва у ерда аҳолини рўйхатдан ўтказиш дастурларига тирик ва ўлик туғилган чақалоқлар, баъзан йил давомида (аҳолини рўйхатдан ўтказишдан олдинги йиллар) мазкур оилада умумий нечта ўлим юз бергани ҳақидаги саволлар ҳам киритилади. Аҳолини рўйхатдан ўтказишнинг ушбу маълумотлари жорий қайд қилишниқига нисбатан аниқроқ саналади. Дастур белгилари рўйхатдан ўтказиш варақасининг аниқ саволлар мажмуини белгилаб беради.

Аҳолини рўйхатдан ўтказиш оилалар, *уй хўжаликлари* бўйича ўтказилади, бунда оилалар таркиби ҳисобга олинади, шу боис сўралаётган одам оила бошлиғининг ёки рўйхат варақаси биринчи бўлиб ёзилганнинг кими бўлиши аниқланади. Мазкур савол бир оилани бошқасидан ажратиб олиш, шунингдек оила (уй хўжалиги) ҳақида умуман маълумот йиғиш имконини беради.

Кўп мамлакатларда аҳолини рўйхатдан ўтказишда оила истиқомат қилаётган хонадон, уй ҳақида маълумотлар тўплайдилар (уйнинг алоҳидалиги, хоналар сони, қозон ўчоқ мавжудлиги), ёки аҳоли рўйхатдан ўтказиш турар жойни рўйхатдан ўтказиш билан бирга олиб борилади. Баъзан рўйхатдан ўтказиш бошқа турдаги рўйхатдан ўтказишлар билан бирга олиб борилади (Италияда – саноат ва савдони рўйхатдан ўтказиш билан бирга); аҳоли регистларини олиб боровчи давлатларда аҳоли рўйхатдан ўтказиш шулар асосида олиб борилади.(мас. Дания).

6. Аҳоли рўйхати ўтказиш тарихи.

Аҳолини рўйхатдан ўтказишнинг дастлабки, оддий шакллари Осиё ва Африканинг қадимги давлатларида мил. ав. 3 – минг йилликларда бўлгани маълум. Миср (мил. ав. 2800 -2250 й.), Месопотамия, Ҳиндистон, Хитой (мил. ав. 2238 й.), Японияда харбий ва солиқ йиғиш мақсадларида аҳоли рўйхатга олинган. Аҳоли рўйхати махсус усулларда, белгилар орқали ўтказилган. Масалан, харбийлар сони найза ўқ учларидан аниқланган (скифларда), ёки тўп қилиб йиғилган тошлар сонидан (Амир Темурда), Қадимги Юнонистон ва Қадимги Римда ҳам аҳоли қайд этиларди. Масалан, мил. ав. IV асда Аттикада барча эркалар қайд қилинган. Қадимги Римда мил. ав. 435 – йилдан бошлаб мунтазам равишда ҳар 5 йилда ўтказилган. 510-йилда император Серви Тулл раҳбарлигида ҳар бир Рим фуқароси қасамёд қилиб сайланаётган цензларга ўз исми, ёши, оила аъзоларининг исмлари ва ёши, ўз мулки тўғрисида маълумот етказиши лозим эди. Мазкур ахборотлар аҳолини харбий бўлинмалар бўйича бўлиш, Ҳалқ мажлисида овоз берганларни аниқлаш, солиқ белгилб, йиғиш учун зарур эди. Эрта феодализм даврида аҳолини қайд қилиниши кадастр ва махсус рўйхат дафтарлари (писцовые книги) билан боғлиқ. Уларда биринчи ўринда одамлар ёки оилалар эмас, балки солиқлар (уй, қозон-ўчоқ учун) турган. Мисол учун 1086 йили Вильгельм Истилочи томонидан Англиянинг 34 та графлигида ерлар рўйхатга олинган. Бу рўйхат “Дахшатли суд китоби” номи билан машҳурдир. Ўрта асрларда аҳолини қайд қилиш бир қанча шаҳарларда олиб борилган (1449 йилда Нюренбергда, 1473 йилда Страсбургда), кейнчалик бошқа давлатларда ҳам ҳам қилинган (1567 Кантон, Цюрих) XVIII аср ўрталаридан аҳолини ўрганишга қизиқиш ошди. Уни қатор Еврпа давлатларида (Австрия, Бавария, Голландия, Дания, Испания); Осиё (Япония); Америкада қайд қила бошладилар. Бироқ бу тадбирлар бир неча йилга чўзилиб, жами аҳолини қамраб олмасди (айниқса юқори қатлам кишилари олинмаган) ёки фақат эркак аҳоли ўрганилган.

Ҳозирги тушунчадаги аҳолини рўйхатдан ўтказишнинг бошланишини одатда 1790 (АҚШ), 1800 (Швеция, Финландия), 1801 (Англия, Дания, Норвегия, Франци) йиллардаги аҳолини рўйхатдан ўтказишлар билан боғлайдилар. Унинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тараққий этаётган капитализмнинг аҳоли сони, жойлашуви, таркиби, ва бошқа жиҳатлари тўғрисидаги ахборотларга эҳтиёж сезганидан келиб чиққан.

Тарихда аҳолини рўйхатдан ўтказишнинг уч босқичини ажратиш мумкин. Биринчи босқичида (XVIII аср охири- XIX аср биринчи ярми) а.р.ў.нинг асослари шаклланиб,

дастурлари белгиланган. Бу даврда ҳар 10 йилда АҚШ ва Англияда, ҳар 5 йилда – Франция ва Швецияда, ҳар 3-4 йилда Австрияда мунтазам аҳолини рўйхатдан ўтказишлар олиб бориладиган бўлган. Мазкур аҳолини рўйхатдан ўтказишлар маълум жиҳатларни кўриб чиқиб, бутун аҳолини қамраб олмаган; тўпланган маълумотларни ишлаб чиқиш кўп йилларга чўзилган. Шундай қилиб АҚШ даги биринчи аҳолини рўйхатдан ўтказишда (1970 й.) фақат уй хўжалиги бошлиғининг исми, озод шахслар, оқ танли аёллар, қуллар сони қайд қилинган. Франциянинг аҳолини рўйхатдан ўтказишда (1801) уй хўжалиги бошлиғининг жинси ва машғулоти ёзилган (деғқончилик, савдо ёки саноат).

Иккинчи босқичда (XIX аср иккинчи ярми- XX аср биринчи ярми) аҳолини рўйхатдан ўтказиш барча Европа ва Америка, баъзи Осиё ва Африка давлатларида ўтказил бошланди. Назарий томондан ривожланиб бориб амалти такомиллашиб борди. Аҳолини рўйхатдан ўтказишдаги бўлимлар кўпайиб, дастурлари кенгайди.

Аҳолини рўйхатдан ўтказишнинг кейинги такомиллашуви учун 1846 йили Бельгияда А.Кетле раҳбарлигида олиб борилган аҳолини рўйхатдан ўтказиш бўлиб, бу унинг ҳозирги талқинига ўтишдаги тўнтариш саналади; илк бор бир кунлик аҳолини рўйхатдан ўтказиш олиб борили ва аниқ мавжуд аҳоли қайд қилинди. Янги махсус рўйхатга олиш варақалари вужудга кела бошди, ўз-ўзини ҳисобга олдириш пайдо бўлди. Варақаларда жиҳатлар конкретлашди, айниқса ёш ва машғулотига тегишли. Шундай қилиб, дастлабки 2-3 йиллик гуруҳлар ўрнига 5-10 йиллик гуруҳлар, XIX аср 40-50 йилларида кўп давлатларда яшаб ўтган умр йиллари, сўнг туғилган кун, ой, йил, ҳисобга олинган бўлди (Франция, Буюк Британия, Германия, Италия ва б.) Аҳолини рўйхатдан ўтказишдаги янги белгилар умумдемографик тавсифлар, саводлилиқ, маълумот даражаси, миграция, ўлим ва туғилиш, аҳолининг ижтимоий-иқтисодий тасиф билан боғлиқ эди. Доимий аҳолини қайд этишга, иккала категориясини бир вақтда ўрганиб, материалларни ишлаб чиқиш йўлга қўйилди. Аҳолини рўйхатдан ўтказиш тadbирларининг илмий асосланишига кўп жиҳатдан *ҳалқаро статистика конгресси* туртки бўлган. Аҳолини рўйхатдан ўтказишнинг асосий қоидалари конгресснинг Брюссел сессиясида (1853) ишлаб чиқилган. Улар кейинги сессияларда такомиллаштирилиб борилган в Петербург сессиясида (1872) бирлаштирилган. Конгрессларда аҳолини рўйхатдан ўтказишнинг асосий тамойллари, даврийлиги белгиланган, қайд қилинадиган аҳоли тоифалари кўриб чиқилиб, дастурлар қабул қилинган, бериладиган жиҳатлар тизими муҳокама этилган. Кейинчалик аҳолини рўйхатдан ўтказишнинг режалаштириш ва бошқа ишлар билан Ҳалқаро Статистика Институти шуғуллунган.

Мукамал аҳоли рўйхатга ўтказишни ўз миллий қонун-қоидалари бордир. Унда аҳоли рўйхати аҳолининг жамиятни, яъни янги туғилган чақалоқдан бошлаб то энг кекса гуруҳгача қамраб олиш керак. Биринчи ана шундай мукамал аҳоли рўйхати 1970 йили АҚШда, 1801 йили Франция, Дания, Норвегияда, Буюк Британияда ўтказилди. Лекин бу аҳоли рўйхатлари ҳам жуда оддий бўлган ва узоқ муддат чўзилган. Масалан, биринчи Америка аҳоли рўйхати 18 ой чўзилган.

XIX асрга келиб аҳолини ўрганиш жуда кенгайди. Статистика фан сифатида тараққий этди. Қатор Европа мамлакатларида статистик ташкилотлар тузилди. Аҳолини рўйхатга олиш илмий дастурлари асосида олиб борилди. 1870-1879 йилларда дунёда 48 та аҳоли рўйхати ўтказилган. 1880-йилларда эса 74 та аҳоли рўйхати ўтказилди. XIX аср охирида дунё аҳолисининг 21 фоизини рўйхатга олишган бўлса, XX аср бошида – 54 фоиз аҳоли рўйхатга олинди.

Иккинчи Жаҳон урушидан кейин аҳолини ва унинг демографик гуруҳларини рўйхатга олиш яна ҳам ривожланиб кетди. 1945-1954 йилларда 151 давлатда, 1965-1974 йилларда 179 давлатда аҳоли рўйхати ўтказилади. Фақат баъзи бир ривожланаётган давлатларда иқтисодий-сиёсий сабабларга кўра аҳоли рўйхати ўтказилмаган.

Бугунги кунда барча давлатларда демографик гуруҳлар тарққиётини ўрганиш учун статистик маълумотлар мавжуддир. Аҳоли рўйхатлари илмий асосланган дастурлар орқали жуда кенг мавзуларни қамраб олган ҳолда ҳар 5-10 йилларда ўтказилиб турилади.

Ҳозирги даврда ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотлари шу қадар кенг доирада тўпланганини улар асосида аҳолини ва ижтимоий – демографик гуруҳларни фақат миқдорини эмас балки уларнинг сифатий кўрсаткичларини, яъни маълумоти, оилавий ҳолати, ижтимоий аҳволи, ва бошқа хусусиятларини ҳам ўрганиш мумкин. Олинган маълумотлар компьютерлар ёрдамида ҳар бир йўналишлар бўйича алоҳида ўрганилиб статистик йилномалар тайёрлаб борилади.

Учинчи- замонавий босқич. XX аср ўрталаридан бошланган, бунга аҳоли тўғрисидаги маълумотларга талаб ошиб бориши сабаб бўлган. Осиё ва Африканинг қатор мамлакатларида аҳоли рўйхати ўтказишлар олиб борилиб, улар янги мустақил давлатларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ. 70-йилларда илк бор аҳоли рўйхати ўтказиш Омон Араб Республикаси, Қатар, БАА, Саудия Арабистони, Афғонистонда ўтказилган.

Аҳоли рўйхати ўтказиш дастурларини ўрганиш ва рўйхатдан ўтказиш усулларини, тамоил ва кўрсаткичларини ишлаб чиқиш борасида, шунингдек Бутунжағон аҳоли рўйхати ўтказиш учун тавсиялар ишлаб чиқишда БМТ нинг хиссаси катта.

1982-йилнинг 1-январига қадар дунёда 2 мингтадан ортиқ аҳоли рўйхати ўтказиш олиб борилган. Терма аҳоли рўйхати ўтказишлар орқали катта ҳажмдаги ахборотларни олиш имконини берди. Аҳоли рўйхати ўтказишдан аввал аҳоли тоифалари аниқланади. Баъзи мамлакатларда фақат доимий аҳоли (АҚШ, Япония, Германия, Ҳиндистон, Финландия), бошқаларида- фақат мавжуд аҳоли (Буюк Британия, Бруней, Танзания, Туркия), учинчиларида- бир вақтнинг ўзида ҳам доимий, ҳам мавжуд аҳоли қайд қилинади (Болгария, Венгрия, Италия). Аҳоли рўйхати ўтказишдаги дастурларда ўзгаришлар кузатилмоқда. Кўп давлатларда саводлилик, эътиқод, жинсий камчиликларни сўрашга эҳтиёж йўқ бўлган, бироқ аҳолининг маълумоти, касби, малакаси, иқтисодий жиҳатлари, туғилиш, миграцияси ҳақидаги ахборотга талаб ўсиб бормоқда. Аҳоли рўйхати ўтказиш дастурларида ретроспектив тавсифларга, аҳолининг ҳудудий ва ишлаб чиқарувчи жиҳатларига қизиқиш ортмоқда. Масалан Венгриядаги 1980 йилги аҳоли рўйхати ўтказишда фаолият тарихи ўрганилган (илк бор ишга тушган йил, даврлардаги меҳнат фаолияти, туғилганида отасининг меҳнат тури ва ҳ.к.).

9. Ўзбекистонда ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотлари.

Дунёдаги барча давлатлар қатори Ўзбекистонда ҳам демографик жараёнларни ўрганиш ўз тарихига ва хусусиятларига эгадир. Ўзбекистонда демографик жараёнларни ўрганиш XIX асрнинг иккинчи ярмидан ташкил топган Статистика қўмитаси, ҳозирги кундаги Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси фаолияти орқали тўпланган фуқаролик ҳолатини қайд этувчи ҳамда ижтимоий-иқтисодий ривожланишга оид маълумотлар жуда катта аҳамиятга эгадир. Қўмита республика аҳолисининг сони, табиий ўсиши, никоҳ ва ажралиши, миграцияси, саломатлиги, ижтимоий-иқтисодий ҳолатига оид статистик йилномалар тайёрлаб, мунтазам равишда чоп этиб боради. Ана шу йилномалар Ўзбекистоннинг демографик ҳолатида рўй бераётган ўзгаришларни аниқлашда, муаммоларни белгилаб, истиқболни ишлаб чиқишда илмий асос бўлиб хизмат илади.

Ўзбекистонда оила ва демографик жараёнларни ўрганишда ўлка ҳудудида ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотлари ҳам катта аҳамият касб этади. Илмий манбаларда кўрсатилишича, Республикда дастлабки аҳоли рўйхати 1897 йили ўтказилган бўлиб, бу аҳоли рўйхати ҳозирги Ўзбекистон чегарасидаги барча ҳудудларни қамраб ололмаган. Шундай бўлсада, ушбу рўйхат маълумотлари Ўзбекистонда XIX аср охирида истиқомат этган оилалар, аҳолининг сони, этник таркиби, туғилиш, ўлим каби демографик жараёнлар ҳақида тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради. Ўзбекистонда кейинчалик 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 йилларда аҳоли рўйхатлари ўтказилди. Бу аҳоли рўйхатларида ўлканинг демографик тарихини ўрганишда қимматли маълумотлар мавжуддир.

Демографик жараёнларни ўрганишда социолого-демографик тадқиқотлар ўтказиш ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Демографик жараёнларни социологик тадқиқотлар ёрдамида

Ўрганиш социолого-демографик тадқиқотлар дейилади. Бундай тадқиқотлар ўтказиш услуби билан асосан демографик жараёнларни авлодлар бўйича хусусиятларини, омиллари ва муаммоларини атрофлича ўрганиш мумкин. Социолого-демографик тадқиқотлар, айниқса мунтазам аҳоли рўйхати ўтказилмайдиган ҳудудлар демографик ҳолатини ўрганишда катта ёрдам беради. Бунинг учун демографик жараёнларни ўрганишга оид мутахассислар томонидан махсус сўровномалар тузилиб, ўрганилаётган ҳудуд аҳолисига ёки ижтимоий гуруҳларга тарқатилади. Шунингдек, аҳоли ўртасида мутахассислар сўрономага асосан суҳбатлар олиб борадилар ва керакли маълумотларни тўплайдилар.

Демографик жараёнларни социолого-демографик тадқиқотлар ёрдамида ўрганиш Ўзбекистонда асосан 1928-1930 йиллардан бошланган. 1960-70 йиллардан бошлаб эса, мукамаллашиб, ривожланиб борди.

Шунингдек демографик жараёнларни мунтазам ўрганиб боришда, махсус ташкилотлар орқали тўпланиб бориладиган маълумотлари ҳам асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Мавзу. Аҳоли сони, динамикаси

22. Демографик баланс тенгламаси
23. Аҳоли сони динамикасининг нисбий кўрсаткичлари
24. Аҳолининг даврий ва ўртача йиллик ўсиш коэффициентлари
25. Аҳоли таркиби
26. Жинс ва аҳолисининг жинсий таркиби
27. Ёш ва аҳолининг ёш таркиби

Аҳолининг абсолют сони – маълум ҳудуд ёки аҳоли гуруҳидаги кишиларнинг маълум вақтдаги миқдорий ифодасидир. Демографияда аҳоли сони, энг умумий асосий кўрсаткич бўлиб, аниқ бир даврдаги аҳоли миқдорини англатади. Статистик манбаларда аҳоли сони маълум бир санага (1-январь, 1-июль ёки 31 декабрь) келтирилади. Масалан, Ўзбекистон аҳолиси 1991 йил 1 январда 20708,2 мингга, 2000 йил 1 январда эса – 24487,7 мингга ташкил этди. Бу кўрсаткичларни бутун йил учун қабул қилиб бўлмайди, чунки йил давомида, яъни 1 январдан 31 декабрга қадар аҳоли сони туғилиш ва ўлим ҳисобига мунтазам ўзгариб туради.

Ҳар бир ҳудуд аҳоли сонини ўрганганда, юқорида қайд этилгандек, уни доимий (шу ҳудудда доимий рўйхатга олинган) ва реал (текширилаётган даврда шу ҳудудда маълум муддат яшаётган) аҳолига ажратилади.

Демографик тадқиқотлар олиб боришда назарий аҳоли сони, ҳамда мавжуд, реал аҳоли сонидан фойдаланилади. Назарий аҳоли сони ўзгармас – стабил аҳоли сонидир. Стабил аҳоли сони лотинча *stabilis* сўзидан олинган бўлиб, доимий, ўзгармас деган маънони билдиради. Аҳолининг асосий категорияси мавжуд (наличные) аҳолидир. Демографик коэффициентларни ҳисоблаганда мавжуд (наличные) аҳоли сонидан фойдаланилади. Шунингдек, мавжуд аҳоли сони аҳоли рўйхатлари – орасидаги давр учун аҳоли абсолют сонини ўрганишда ҳам қўлланилади.

Аҳолининг абсолют сони мунтазам ўзгариб боради. Аҳоли рўйхатлари ёрдамида аҳоли абсолют сонини ўзгаришини аниқ ифодалаш мумкин. Аҳоли абсолют сонидаги ўзгаришлар аҳоли сони мунтазам кўпайиб борса ижобий, агар аҳоли сони камайса салбий хусусиятга эга бўлиши мумкин. Масалан Ўзбекистонда аҳоли абсолют сони 1897-1989 йилларда ўтказилган аҳоли рўйхатлари оралиғида мунтазам кўпайиб борган.

Аҳолининг абсолют ўсиши қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$\Delta_{t-0} = P_1 - P_0$$

Δ_{t-0} - абсолют ўсиш

P_0 – ўрганилаётган давр бошидаги аҳоли сони

P_1 – ўрганилаётган давр охиридаги аҳоли сони

(Медков В.М. Демография. М., 2004 с. 98)

2. Демографик баланс тенгламаси

Маълумки, давлат ёки ҳудуд аҳолиси туғилиш ва иммигрантларни келиши ҳисобига кўпаяди, ўлим ва эмигрантларнинг кетиши ҳисобига камаяди. Демак, аҳоли абсолют сонининг кўрсаткичи 4 таркибий қисм, яъни ташкил этувчидан иборат:

- Туғилиш сони
- Ўлим сони
- Иммигрантлар сони
- Эмигрантлар сони

Туғилганлар ва ўлганлар баланси – аҳолининг табиий ўсишидир (маълум даврдаги туғилганлар ва ўлганлар сони фарқи)

Иммигрантлар ва эмигрантлар баланси – аҳолининг механик ўсишидир. Агар ташқи миграция бўлмаса – ёпиқ аҳоли дейилади. Ташқи миграциянинг мавжудлиги эса аксинча очик аҳоли дейилади.

Аҳолининг табиий ўсиши ва сальдо миграция маълум даврдаги аҳоли сони ўзгариши компонентлари дейилади.

$$P_1 = P_0 + (B-D) + (M_1 - M_0)$$

P_0 – Аҳоли сони (ўрганилаётган давр боши)

B – ўрганилаётган даврдаги туғилганлар сони

D – ўрганилаётган даврдаги ўлганлар сони

M_1 – келганлар (иммигрантлар) сони

M_0 – кетганлар (эмигрантлар) сони

(Медков В.М. Демография. М., 2004 с. 100)

3. Аҳоли сони динамикасининг нисбий кўрсаткичлари

Аҳоли динамикасидаги ўзгаришларни абсолют кўрсаткичларда аниқлашни ўзига хос камчиликлари мавжуд. Ўрганилаётган давр қанча узоқ бўлса аҳоли сонидagi ўзгаришларни аниқлаш даражасининг сифати камаяди. Шунингдек, ўртадаги даврларни хусусиятлари тўла очилмай қолади. Бу борада аҳоли сонидagi ўзгаришларни нисбий кўрсаткичлар орқали аниқлаш мақсадга мувофиқдир.

4. Аҳолининг даврий ўсиши коэффициентлари

Аҳолининг маълум бир даврда ўсишини аниқлашда энг оддий усул ўрганилаётган даврнинг бошидаги аҳоли сонига нисбатан, ўрганилаётган даврнинг охиридаги аҳоли сонини неча фоиз ошганини аниқлашдир.

$$K_{\text{ўсиш}} = \frac{P_1}{P_0} \times 100\%$$

Масалан: Ўзбекистон аҳолиси 01. 01. 1989 йилда 19,905 минг кишини ташкил этган. 01. 01. 2000 йилда эса – 24583 минг кишига етди. Ушбу ҳолда 1989-2000 йиллардаги аҳолининг ўсиш коэффициенти 123,5 % га тенгдир.

$$\left(K_{\text{ўсиш}}^{1989-2000} = \frac{24583}{19905} \times 100\% = 123,5\% \right)$$

Иккинчи усули ўрганилаётган даврдаги аҳоли сонининг абсолют ўсиш сонини ўрганилаётган давр бошидаги аҳоли сонига нисбати билан аниқланади.

$$K_{\text{ўсиш}} = \frac{P_1 - P_0}{P_0} \times 100\% = \frac{24583 - 19905}{19905} = 23,5\%$$

4. Аҳолининг ўртача йиллик ўсиш суръати ва ўсиш коэффициентлари

Турли даврлардага аҳоли ўсиши суръатини таққослаш учун аҳолининг ўртача йиллик ўсиш суръати ва ўсиш коэффициентларидан фойдаланилади. Бунинг учун ўрганилаётган даврдаги аҳолини умумий ўсиши аниқланиб логарифмлар ёрдамида тузилган махсус ўсиш ва камайиш жадвали (Айропетов) асосида ўртача йиллик ўсиш суръати ва ўсиш коэффициентлари топилади. Масалан, 1989-2000 йилларда яъни 11 йилда аҳолининг даврий ўсиш коэффициенти 123,5 фоизни ташкил этган. Аҳолининг ўртача йиллик ўсиш ва камайиши жадвалидан 11 йил учун 123,5 фоиз ўсганлигини кўрамыз. 11

йилда Ўзбекистон аҳолисининг ўртача йиллик ўсиши ____ фоизни, ўсиши эса ўртача ҳар йили ____ ташкил этган экан (Айропетов... бет)

Мавзу. Аҳоли таркиби. Аҳолининг ёш-жинсий таркиби.

Аҳоли таркиби деганда аҳолининг маълум ижтимоий – иқтисодий ва демографик белгилар асосида тақсимланиши тушунилади.

Асосан асосан қуйидаги белгилар асосида тақсимланади:

- Биологик хусусиятга эга бўлган белгилар: (аскриптив) жинси, ёши, ирки, этник гуруҳи
- Социал хусусиятга эга бўлган белгилар: никоҳ статуси (никоҳда туриши) саводлилиги ва маълумотлилиқ даражаси), келиб чиқиши, тили, фуқаролиги, профессиональ тайёргарлиги
- Иқтисодий хусусиятга эга бўлган белгилар: касби, бандлиги, бандлик соҳаси, даромад манбаи
- Миграцион хусусиятга эга бўлган белгилар: туғилган жойи, мазкур аҳоли масканида неча йилдан бери яшаб келиши ва ҳ.к.
- Демографик (витаьный) белгилар: туғилиш ва ўлим, никоҳ ва ажралиш, никоҳга кириш ёши, ҳомиладорлиқлар сони, фарзандлар сони, ўлим сони ва ҳ.к.
- Оилавий таркиби бўйича белгилар: оила ёки уй хўжалиги, оила турлари ва ҳ.к.

Демографик тадқиқотларда асосан аҳоли такрор барпо бўлишига бевосита таъсир кўрсатувчи аҳоли таркиби аҳамиятлидир. Уларга аҳолининг демографик таркиби ёки аҳолининг жинс, ёш, никоҳда туриши, оилавий статуси, демографик ҳодисалар бўйича таркиби киради.

Аҳолининг демографик таркибини ўрганишда асосий кўрсаткичлар – аҳолининг жинс ва ёш таркиби кўрсаткичларидир.

Ёш – инсон туғилганидан ҳаётининг маълум нуқтасигача бўлган давр.

Биологик ва календарь ёшлар мавжуд. Ҳозирги даврда аҳолининг ёш структураси бўйича қуйидаги классификацияси берилган.

Ёш классификацияси*

Календарь ёш	Инсон ҳаёти давлари
1 – 7 кунлик	Янги туғилган чақалоқ
7 кун – бир ёш	Чақалоқ
1 – 3 ёш	Эрта болалиқ
4 – 7 ёш	Биринчи болалиқ
8 – 12 (ўғил болалар)	
8 – 11 (қиз болалар)	Иккинчи болалиқ
13 -16 (ўғил болалар)	Ўсмирлар
12 – 15 (қиз болалар)	
17 – 21	Йигитлар
16 – 20	Қизлар
22 – 35 (эркаклар)	I – етуклик даври
21 – 35 (аёллар)	
36 – 60 (эркаклар)	II – етуклик даври

35 – 55 (аёллар)	
61 – 74 (эркаклар)	Кекса одамлар
56 – 74 (аёллар)	
75 – 90 ёш	Қари одамлар
90 дан юқори ёшдагилар	Узоқ яшовчилар

*Народонаселение: Энциклопедический словарь. М., 1994 с. 461

Аҳолининг ёш таркиби – ижтимоий – иқтисодий ва демографик жараёнларни ўрганиш мақсадида аҳолининг ёш гуруҳларга бўлинишидир. Аҳоли ёш гуруҳлари ва демографик жараёнлар ўзаро узвий боғлиқ ҳолда шаклланади. Аҳоли таркибида ёшлар (0 – 9, 10 – 19, 20 – 29 ёшида) салмоғининг юқорилиги никоҳ ва туғилиш каби демографик жараёнларга ижобий таъсир этади. Айни пайтда туғилиш юқори бўлган ҳолларда ҳудудларда болалар, ёшлар салмоғи юқори бўлади. Туғилиш даражаси паст бўлган ҳолларда эса аҳоли таркибида қариялар (60 ёш ва ундан юқори) салмоғи юқори ва ўлим ҳоллари кўпроқ содир бўлади. Демографик нуктаи назардан ёндашганда аҳолининг бугунги ёш таркиби кечаги аҳоли такрор барпо бўлишининг натижаси ва келажакдаги демографик ривожланишнинг асоси бўлиб хизмат қилади.

Аҳоли ёш таркибини ўрганганда аҳолининг алоҳида ҳар бир ёшларга (0,1,2,3,4,5...100 ва ундан юқори) беш йиллик ёш гуруҳларига (10 – 14, 15 – 19...) ва уч йирик – йирик гуруҳларига (0 – 14, 15 – 60, 60 ва ундан юқори) ажратилади.

Аҳоли ёш таркиби демографияда асосий ўрганиш объекти сифатида ўз келиб чиқиш ва ривожланишига эга. Ушбу ривожланишни қуйидаги йўналишларга ажратиш мумкин: а) алоҳида ёш гуруҳлари ва уларни нисбатларини статистик таҳлили; б) аҳоли ёш таркибининг шаклланиш қонуниятлари ва уларнинг демографик ривожланишнинг омили сифатидаги ўрни; в) аҳоли ёш таркиби ва ижтимоий иқтисодий жараёнларни ўзаро боғлиқлиги.

Аҳоли сонининг ўсиб боришида унинг ёш таркиби асосий омил ҳисобланади. ХХ асрнинг ўрталарида иқтисодий ривожланган давлатларда аҳоли такрор барпо бўлиши туғилиш даражасининг нисбатан пастлиги ва аҳоли умумий таркибида болалар салмоғининг камлиги билан характерланади. Ривожланаётган давлатларда эса ана шу даврда нисбатан юқори туғилиш ва аҳоли таркибида болалар салмоғининг юқорилиги характерли эди. Туғилиш юқори ва уни назорат этиш даражаси паст бўлган шароитда аҳолининг ёш таркиби, аҳоли сони ўсиб боришига бевосита таъсир этади.

Ёш аккумуляцияси – баъзи ёш гуруҳларидаги аҳоли сонини ўзидан олдинги ёш гуруҳидаги аҳоли сонидан ошиб кетиши. Бу ҳол кўп ҳолларда аҳоли ўзини ёшини яхлитлаб айтиши сабабли содир бўлади. Кўпроқ 60 ёшдан кейин кексалар ёшларини кўпайтириб айтадилар. Натижада баъзи ёшдаги аҳоли сони ўзидан олдинги ёшдан ошиб кетади. Масалан, 1897 й. аҳоли рўйхатларининг таҳлилидан 70 ёш эркаклар, 75 ёш аёллар сони 69,74 ёшдаги аҳоли сонидан ошиб кетган.

Ёш аккумуляциясини Мьер ва Уипла индекслари ёрдамида ўлчанади.

Уипла (J_{ω})

$$J_{\omega} = \frac{\sum_{k=5}^{12} P_{5k}}{\frac{1}{5} \sum_{x=23}^{62} P_x} \times 100\%$$

$P_{5k} = P_{25}, \dots, P_{60} - 25, 30, \dots, 60$ ёшдаги аҳоли сони

$P_x - 23 - 62$ ёшдаги аҳоли сони

Ушбу индекс қанча кичик бўлса ёш аккумуляцияси ҳам кичик бўлади. Масалан, Россияда индекс Уипла 1897й – 125, 1989й – 98 га тенг бўлган (Медков В.М. Демография, с. 129) Аҳолининг ёш таркиби аҳолининг табиий ҳаракати кўрсаткичи билан бевосита

боғланган. Сабаби, қайси давлатларда аҳолининг табиий ҳаракатини ифодаловчи кўрсаткич юқори бўлса ўша давлатдаги аҳолининг ёш таркибида болалар ва ўсмирлар салмоғи, меҳнатга лаёқатли ёшдаги кишилар ҳиссаси юқори бўлади. Бундай ҳолат дунё миқёсида ривожланаётган мамлакатларда яққол кузатилади. Аксинча, ривожланган, иқтисодий жиҳатдан етук давлатлар аҳолисининг ёш таркибида катта ёшлилар ва қариялар улуши кўп бўлиши билан бирга, болалар кам сонни ташкил қилмоқда.

Буларга мисол қилиб, Хорижий Европа давлатларини, Россияни келтириш мумкин. Мазкур давлатларнинг меҳнат ёшидаги етишмаётган аҳолисининг ўрнини юқоридаги ривожланаётган давлатлардан келиб ишловчилар яъни, мигрантлар тўлдиради. Демак, аҳолининг ёш таркибида миграция жараёни қайсидир тарзда муҳим аҳамият касб этади.

Инсоннинг иқтисодий, биологик ва календар ёшлари мавжуд бўлиб, улар ўз илмий таърифлари ва хусусиятларига эгадир. Демографик нуқтаи-назардан инсон умри турли даврларга бўлинади (гўдаклик, болалик, ёшлик, етуклик, меҳнатга қобилиятлилик даври ва қариялик). Умуман дунё миқёсида аҳоли ёш таркиби бўйича учта демографик гуруҳларга ажратилади. Буларга 0-14 ёш (болалар), 15-64 ёш (меҳнат ёшидаги аҳоли), 65 ёш ва ундан юқорилар (қариялар) киритилади.

Аҳолининг ёш таркиби жуда қадимдан мавжуд бўлиб келаётган демографик ҳолат, яъни демографик эволюциянинг натижаси бўлиб у айна пайтга келажакдаги демографик вазиятнинг замини бўлиб хизмат қилади.

Дунёнинг ҳар бир ҳудуд ва давлатларининг ўз демографик тарихи хусусиятлари ҳамда аҳоли ёш таркибига таъсир этувчи омиллари мавжуддир. XX аср бошларида швед демограф олими Г.Сундберг аҳолининг ёш таркибига қараб уч турга бўлди:

- Прогрессив.
- Стационар.
- Регрессив.

Прогрессив- ёш таркибида аҳоли умумий миқдоридан болалар (0-14 ёшдаги) салмоғи қарияларга (65 ёш ва ундан юқори) қараганда юқори бўлган ҳудудларда кузатилиб уларнинг аҳолиси мунтазам кўпайиб боради. Бу ёш таркибига Африка ва Осиё давлатларини киритса бўлади. Дунё бўйича 15 ёшдан кичиклар жами аҳолининг 30 фоизини (2003 йил) ташкил қилса, Африкада 42 фоизни, Осиёда 30 фоиз, Европада 17 фоизга тенг. Бизнинг республикамиз аҳолиси ёш таркибида айнан шу ёшдагилар дунё кўрсаткичидан баланд (38 фоиз) лиги билан тафсифланади.

Стационар- ёш таркибида аҳоли умумий миқдоридан қариялар салмоғи ёшлар билан тенгдир. Стационар ёш таркибида аҳоли сони бир хил миқдорда туради. Аҳолининг тез камайиши ёки камайиши кузатилмайди.

Регрессив- ёш таркибида аҳоли умумий сонидан қариялар салмоғи болаларга қараганда юқори бўлади. Бундай ҳолда эса аҳоли сони аста-секин камайиб боради ва “депопуляция” ҳолати юз беради. Аҳоли “қариб” бориши кузатилади. Дунё аҳолисининг атиги 7 фоизи (2003 йил) 64 ёшдан катталарга тўғри келади. АҚШ (13%), Канада (13%), Европа (15%), Океания (10%) давлатларининг аксариятида 64 ёшдан катта ёшдагилар салмоғи дунё аҳолисининг айнан шу ёш таркиби бўйича умумий кўрсаткичидан устунлиги кузатилади.

Дунё аҳолиси ёш таркиби бўйича ҳудудий хусусиятларга ҳам эгадир.

Жумладан, ер шари аҳолиси ёш таркибида 1970 йиллардаги аҳволни кўриб чиқилганда 15 ёшгача бўлганлар миқдори ва ундан юқори ёшдагилар кўп сонни ташкил этганлиги жадвал маълумотлари ҳам тасдиқлайди. Европа ўша йилларда ҳам ундан кейинги вақтда ҳам 65 ва ундан катта ёшдагилар сони юқорилиги билан ажралиб келмоқда. Иккинчи ўринни (қариялар салмоғи бўйича) Океания ва Америка давлатлари эгаллайди. Ушбу таҳлилдан аҳоли ёш таркибини иккита асосий типга ажратиш мумкин.

Биринчи типда (туғилиш ва ўлим юқори бўлиб, ўртача умр кўриш даври қисқа бўлган ривожланаётган давлатлар) болалар, ўсмирлар миқдори устун, қариялар ҳиссаси унча катта эмас.

Иккинчи типда Шимолий Америка, Европа, Япония, Австралия мамлакатларига хос (туғилиш кам, ўлим паст кўрсаткичга эга, узок умр кўрувчилар кўп сонли) болалар ва ўсмирлар сони қисқариб, қариялар улуши ошиб боради.

Географик минтақалар доирасида таққослаганда Ўзбекистон биринчи типга хос давлат саналади. Республикамизда болалар салмоғи юқори. Бунга ўзбек оилаларида туғилиш суръатининг баландлигидир. 1970 йили 0-14 ёшдаги болалар жами аҳолининг 45 фоизини ташкил этган бўлса, 2004 йилда ушбу кўрсаткич 38 фоизни ташкил қилган. Иккинчи ўринни 15-64 ёшдагилар эгаллайди. Ушбу ёшдаги аҳоли жами аҳолининг тенг ярмига тенг (58 фоиз). Қариялар сони камчилик бўлиб атига 10 фоиз (жадвалга қаранг).

Мавзу. Аҳолининг ёш- жинсий таркиби

Жинс – жинсий кўпайишни таъминлайдиган, организмнинг генетик, физиологик ва морфологик белгилар мажмуидир (Медков В.М. Демография. М., 2004 111 бет).

Жинс – жуда кенг тушунча. Жинсни тушунишда, таърифлашда ҳар бир фан ўз нуқтаи назаридан ёндашади. Масалан, жинс – биологияда – жинсий кўпайишни таъминлайдиган, ҳамда эркак ва урғочи организмларни фарқ қилишга имкон берадиган белгилар мажмуи. Жинс – геологияда – муайян белги ва хоссаларга эга бўлган структура, модда (масалан, тоғ жинслари); жинс – мусиқада – ўтмиш шарқ мусиқа илмида бир нечта дуъдлар кўшилишидан ҳосил бўлган мусиқа товушлари (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 3 том, 607 бет. Тошкент, 2002 й.) Инсонга нисбатан жинс – эркак ёки аёлнинг шахсий биологик ва социал статусини намоён этиладиган жисмоний (генетик, морфологик ва физиологик) репродуктив, ахлоқий, социал, социал – психологик белгилар мажмуидир (народонаселение энциклопедический словарь М., 1994. с.327) Кейинги пайтда фанда биологик ва социал жинслар ҳақида тушунчалар шаклланиган. Социал жинс – гендер деб аталмоқда. Социал жинс эркак ва ёки аёлнинг жамиятдаги социал ўрнидан келиб чиқмоқда. Жинсий белгилар асосида демографияда аҳолининг жинсий таркиби тузилади. Жинсий таркиб – аҳолининг эркаклар ва аёлларга бўлинишидир. Аҳолининг жинсий таркиби – никоҳга кириш ва аҳолининг оилавий таркибининг шаклланишида асосий демографик заминдир. Демографияда жинслар муносабатини аниқлашда икки хил кўрсаткич қўлланилади. 1. Жами аҳоли таркибида жинслар салмоғи – фоиз ҳисобида. Масалан, 2000 йил Ўзбекистонда жами аҳоли 24582,8 минг кишини ташкил этади. Улардан эркаклар 12232,7 ва аёллар 12350,1. Ушбу кўрсаткичлар асосида жами аҳоли таркибида эркаклар 49,8 фоизни, аёллар эса 50,2 фоизни ташкил этишини аниқлаш мумкин.

Аҳоли жинсий таркибини ўрганишда аниқ кўрсаткич ҳар 1000 та эркакларга нисбатан аёллар сони, ёки ҳар 1000 та аёлларга нисбатан эркаклар сони ифодасидир. Ушбу кўрсаткич орқали маълум ҳудуд жами аҳолисининг ва аҳоли ёш гуруҳлари (0 – 9, 10 – 19, 20 – 29...) жинсий таркиби ўрганилади. Мисол тариқасида, юқорида келтирилган маълумотлардан фойдаланиб, аёллар сонини эркаклар сонига бўламиз ва натижани 1000 га кўпайтирамиз. 2000 йилда Ўзбекистонда ҳар 1000 та аёлга 991 эркак тўғри келар экан, ёки эркаклар аёллардан камроқ экан. Ана шундай услуб билан алоҳида ёш гуруҳлари учун ҳам аёллар ва эркаклар нисбати аниқланади.

Аҳоли ёш таркиби уч асосий омил таъсирида шаклланади;

- янги туғилганлардаги жинсий нисбат;
- ўлимдаги жинсий фарқ
- аҳоли миграциясидаги жинсий фарқ

Демографияда ва статистикада бирламчи, иккиламчи ва учламчи жинсий нисбатлар мавжуд. Бирламчи нисбат – ҳомиладорликдаги қиз ва ўғил болалар нисбати. Илмий манбаларда қайд этилишича 100 та қиз бола ҳомилага 125-130 та ўғил бола ҳомидалар туғилар экан. Иккиламчи нисбат – тирик туғилган ўғил ва қиз болалар нисбати. Тадқиқотлар кўрсатишича ҳар 1000 та чақалоқдан 488 таси қиз ва 512 таси ўғил болалар экан (ёки 100 та қиз болага 105 – 106 та ўғил бола, Хитойда ўғил болалар кўп туғилипти –

100 та қиз болага 1980 йил 107,4 ўғил бўлса, 1993 йил 100 та қиз болага нисбатан 114,1 ўғил бола туғилган – бу муаммо) Учламчи нисбат – репродуктив ёшдаги эркеклар ва аёллар нисбати – демографик ривожланишда энг аҳамиятли нисбат. Аҳолининг ёш ва жинсий таркибидаги ўзгаришлар (демографик таркиби) жамиятнинг демографик ҳолати билан чамбарчас боғлиқ. Демографик ҳолат эса аҳолининг ёши ва жинсий таркиби, никоҳга кириши ва никоҳнинг бекор этилиши (ажралиш), туғилиш, ўлим ва миграция каби жараёнларда ифодаланади. Аҳоли таркибида эркеклар ва аёллар салмоғининг тенглиги, яъни мутаносиблиги уларнинг никоҳга киришига ва оилалар ташкил топишига қулай вазият яратади. Лекин ҳар доим ҳам жамиятда эркеклар ва аёллар салмоғи тенг бўлавермайди. Статистик маълумотларга қараганда ҳар 100 та қиз болаларга нисбатан туғилган ўғил болалар сони 104-107 тани ташкил этади. Ўғил болалар миқдорининг қиз болаларга нисбатан юқорилиги уларнинг 15-20 ёшларигача сақланиб боради. 20 ёшдан кейин эса жинслар ўртасидаги нисбат тенглаша бошлайди. Чунки, чақалоқлик, болалик ва ўсмирлик даврида қиз болаларга нисбатан ўғил болалар ўлими юқорироқ бўлди. 15-20, 20-24 ёш гуруҳларидан бошлаб бир қатор сабаблар туфайли аҳоли таркибида аёллар салмоғи нисбатан ошади. Ёшлик ва ўрта ёшлик даврида эркекларнинг кўп қисми оғир меҳнат билан машғул бўладилар. Шунингдек, улар инсон саломатлиги учун зарарли бўлган алкогольизм, чекиш каби зарарли одатларга берилувчанлиги сабаб кўплаб эркеклар ўрта ёшлик давларида ҳаётдан эрта кўз юмадилар. Ёш ва ўрта ёш эркекларнинг ўлимига давлатлар, халқлар ўртасида содир бўладиган урушлар ҳам сабаб бўлади. Ер шари аҳолисининг жинсий таркиби деярли тенг. Жанубий мамлакатлар ҳисобланмиш Осиё ва Африка давлатларида эркеклар салмоғи аёлларга нисбатан бир мунча кўп. Масалан, Осиё қитъасидаги аҳоли таркибида эркеклар аёлларга қараганда анча ортиқдир. Статистик маълумотларнинг кўрсатишича, 1985 й. Осиёда эркеклар аёлларга нисбатан 58 млн. кўп эди. Бундай ҳол Океанияда ҳам кузатилади. Шунингдек, шунингдек дунё миқёсидаги иқтисодий жиҳатдан бақувват давлатларда аёллар сони эркеклар сонидан кўп. Сабаби бу давлатлардаги эркеклар орасида ўлим юқори, айниқса катта ёшли эркекларда. Масалан, 1985 йилда ҳар 1000 та аёлга Германияда- 910, Францияда- 951, Англияда- 954, Италияда- 946, Канада- 978, АҚШ- 949 та эркек тўғри келган. 2000 йилга келиб бу кўрсаткич ташкил этди. Буларнинг сабаби юқорида айтганимиздек аксарият эркекларнинг оғир меҳнат билан шуғулланишлари, бахтсиз ҳодисалар, урушлар ва алкогольизм, гиёҳвандлик каби зарарли одатларга берилувчанлик кабиларир. Бунга собиқ Иттифоқда 1941-1945 йиллардаги уруш туфайли миллионлаб эркекларнинг қирилиб кетиши ҳам яққол мисол бўла олади. Шунинг учун ҳам ҳозирги вақтда аёллар нисбати юқори бўлган давлатлар қаторига собиқ Иттифоқ давлатлари ҳам киради. Эркекларнинг салмоғи юқори бўлган ривожланаётган давлатлар ва Осиё қитъасида аёллар ўртасида ўлим кўп кузатилади. Айниқса, Осиёдаги давлатларда эркеклар салмоғи аёлларга нисбатан анча юқори бўлиб, ҳар 1000 та аёлга 1041 нафар эркек тўғри келади. Эркеклар ва аёллар ўртасидаги географик фарқлар асосан, аҳолининг ёш-таркиби билан боғланган. Болалар ва аёллар салмоғи қанчалик кўп бўлса, жинслар нисбатининг ўртача кўрсаткичи нормал ҳолатга яқинлашади, баъзи ҳудудларда бунга аҳолининг механик ҳаракати ҳам ўз таъсирини кўрсатади.

Мавзу: Аҳолининг қариши

Режа:

- 50) Аҳолининг қариши ва унинг демографик омиллари
- 51) Демографик қариш шкаласи (Ж. Боже – Рарнье – Э. Россет)
- 52) Дунё аҳолиси қаришининг ҳудудий хусусиятлари

Аҳоли қариши - аҳоли таркибида кекса ва қари аҳоли гуруҳининг ошиб бориши. Аҳолининг қариши демографик омилларга боғлиқ. Асосий демографик омил аҳолининг такрор барпо бўлиш хусусиятидир. Туғилишнинг юқори, ўлим даражасининг пастлиги аҳоли таркибида болалар салмоғининг юқори бўлишига сабабдир. Аҳоли таркибида

қариялар салмоғининг мунтазам ошиб бориши эса, ўлимнинг камайиши, аҳоли ўртача умр кўриш муддатининг узайиши билан боғлиқ. XX асрнинг бошларида швед олими Г. Сундберг томонидан аҳоли ёш таркибининг уч тури ажратилган.

1) Прогрессив ёш таркиби – аҳоли таркибида болалар (0 – 14 ёш) салмоғи юқори бўлади ва аҳоли ўсишига олиб келади.

2) Стационар ёш таркиби – аҳоли таркибида болалар ва қариялар (60 ёш ва ундан юқори) салмоғи деярли тенг бўлади, бундай ёш таркиби аҳоли ўсишида асосий омил бўла олмайди.

3) Регрессив ёш таркиби – аҳоли умумий сонида қариялар салмоғи болаларга нисбатан юқори бўлади, аҳоли такрор барпо бўлиши қисқариб аҳолининг қариш жараёни рўй беради. (Демографический энциклопедический словарь М., 1985. с.67)

Аҳолининг қариши жуда узоқ давом этган демографик ўзгаришларнинг натижасидир. Айниқса туғилиш, ўлим аҳоли қаришига олиб келувчи асосий демографик омиллардир. Аҳоли миграцияси ҳам аҳоли қаришига ўзига хос таъсир этади.

Аҳоли қариши 2 турда намоён бўлади:

88. Туғилишнинг қисқариши ҳисобига қариш (“қуйидан қариш”)

89. Аҳоли ўртача умр кўриш муддатининг узайиши ва ўлимнинг камайиши ҳисобига (“юқоридан қариш”)

Аҳолини қариш жараёнига демографи ва статистиклар томонидан XIX аср охирида эътибор берилган бошланди. Аҳолини қариши бўйича собиқ СССРда А.Я. Боярский, Ж. Буржуа – Пицца, А. Сиви – Францияда, АҚШда Э.Коул ва бошқалар шуғулландилар.

Аҳолининг қариш даражасини аниқлаш учун Россия ва бошқа қатор давлатларда аҳолининг ёш чегараси – 60 ёшдан бошланди. Қатор ғарб мамлакатларида ва халқаро миқёсда – 65 ёшдан бошлаб қарилар гуруҳига киритилади (Медков В.М. Демография. С. 131)

Қарилик даражасини ўлчаш учун Ж. Божё – Гарьне, Э. Россет томонидан шкала таклиф этилган.

Ж. Божё – Гарьне, Э. Россетнинг демографик қариш шкаласи*

Этап	60 ёш ва ундан катталарнинг жами аҳоли таркибидани салмоғи	Қарилик босқичлари ва аҳолининг қариш даражаси
1	< 8	Демографик ёш
2	8 – 12	Қариликнинг дастлабки босқичи
3	10 – 12	Қариш босқичи
4	12 дан юқори	Демографик қариш
	14 – 16	Демографик қаришнинг ўртача даражаси
	16 – 18	Демографик қаришнинг юқори даражаси
	18 ва ундан юқори	Жуда юқори қариш даражаси

*Медков В.М. Демография. С. 132

Агар қарилик даражасини аниқлаш 65 ёшдан бошланса, у ҳолда аҳоли таркибида 65 ва ундан юқори ёшдагилар салмоғи 4 фоиздан кам бўлса – демографик ёш деб, бу кўрсаткич – 4-7 фоизгача бўлса, демографик қариш бўсағасида, 7 фоиз ва ундан юқори бўлса, демографик қари аҳоли деб ҳисобланади. (Медков В.М., Демография. 132 б)

Сайёрамизда аҳолининг қариши 1870 йиллардан бошланган. 1870 – 1937 йилларда Франция, Швеция, Германия ва Буюк британия аҳолиси таркибида 60 ёшдан юқори гуруҳ салмоғи 12 фоиздан ошган.

Демографик маълумотлар гувоҳлик беришича, XX асрнинг иккинчи ярми ва XXI аср бошларида дунё аҳолисининг ёш таркибида сезиларли ўзгаришлар содир бўлган. Аввало XX аср сайёрамизда аҳоли сонининг энг юқори суръат билан кўпайган даври бўлди. Бу даврда дунё аҳолиси 1,656 миллиондан 6 миллиардга етди, ёки деярли 4 баробарга ошди. Бу жараёнда 65 ёш ва ундан катта бўлган қариялар ҳиссаси ҳам анчагинадир. Дунё аҳолиси таркибида XX асрда болалар салмоғи камайиб, қариялар салмоғи эса ортиб борди. Масалан, 1980 йилда дунё аҳолиси таркибида болалар (0 – 14 ёш) 35 фоизни ташкил этган бўлса, 2001 йилга келиб эса бу кўрсаткич 30 фоизни ташкил этди. Ана шу даврда қариялар салмоғи эса 6 фоиздан 7 фоизга етди². Бундай жараёни дунёнинг барча ҳудудларида ҳам кузатиш мумкин. Аҳоли таркибида болалар салмоғининг ошиб бориши, юқорида қайд этилганидек, демографик ҳолатнинг ўзгариши, аввало туғилишнинг камайиб бориши, аҳолининг умр кўриш муддатининг узайиши билан боғлиқдир. Масалан, дунё аҳолиси XX асрнинг бошларида ўртача 50 йил атрофида умр кўрган бўлсалар, ҳозирги даврга келиб аҳолининг ўртача умр кўриши 68 йилга етди³.

Аҳолининг ёш таркиби дунё ҳудудлари бўйлаб кескин фарқ қилади.

Дунё ҳудудлари бўйлаб аҳоли ёш таркибидаги фарқ ҳар бир ҳудуднинг демографик ҳолатига, ҳамда миграция жараёнига боғлиқдир. Туғилиш даражаси паст бўлган Европа давлатлари аҳолиси таркибида болалар ва қариялар салмоғи деярли тенгдир. Ҳозирги даврда (2001 й) дунёда аҳолиси энг қари давлат Ғарбий Европадаги Монако давлати бўлиб, бу ерда аҳоли таркибида қариялар жами аҳолининг 23 фоизини, болалар эса 15 фоизни ташкил этади. Жаҳондаги аҳолиси энг ёш давлат Ғарбий Африкадаги Нигер давлатидир. Бу давлатда жами аҳоли таркибида болалар 50 фоизни, қариялар эса фақат 2 фоизни ташкил этмоқда.

Кўпчилик Марказий ва Осиё давлатлари қатори Ўзбекистон ҳам аҳолиси нисбатан ёш давлатлар гуруҳига киради. Ўзбекистонда 2001 йил жами аҳолининг 38 фоизини болалар ва 4 фоизини қариялар (65 ва ундан катталар) ташкил этган. Лекин кейинги йилларда республика аҳолисининг ёш таркиби бирмунча ўзгарган. Жами аҳоли таркибида болалар салмоғининг кескин камайиб бориши кузатилмоқда.

1991 – 2002 йилларда Ўзбекистонда болалар салмоғи 4,4 фоизга қисқарган. Бу ҳол биринчи навбатда Республикада туғилишнинг кескин камайиши билан боғлиқдир. 1991 йилда Ўзбекистонда туғилишнинг умумий коэффициенти 34,5 ‰ ни ташкил этган бўлса, 2001 йилда бу кўрсаткич 20,4 ‰ ни ташкил этди. Туғилиш қисқа давр ичида деярли 14 ‰ га камайди.

Маълумки, 1985 – 1990 йилларга қадар Ўзбекистонда туғилиш юқори даражада бўлган. Ана шу даврда туғилган кўплаб болалар 1995 йилдан бошлаб меҳнат ёшига қадам қўйган. Натижада жами аҳоли таркибида меҳнат ёшидаги аҳоли салмоғи ортиб бормоқда. Шу сабабли аҳоли таркибида қариялар салмоғи бироз камайган. Меҳнат ёшидаги аҳоли салмоғининг ортиб бориши республикада 2005 – 2010 йилларга қадар давом этиши мумкин. Кейинчалик эса аҳоли таркибида қариялар салмоғи ошиб бориши эҳтимоли бор.

Умуман, кейинги 20 – 30 йиллик даврда дунёдаги аксарият давлатларда қариялар салмоғи кўпайиб борди. Ҳозирги даврда дунё бўйича 65 ёш ва ундан катта бўлган аҳоли салмоғи кўпайиб борди. Ёки аҳолининг йиллик ўсишида қариялар ҳиссаси 10 фоизни ташкил этмоқда.

Мутахассислар башорат этишларича яқин келажакда, дунёнинг барча ҳудудларида ҳам турли ижтимоий – иқтисодий, демографик омиллар таъсирида қариялар салмоғи ортиб борар экан. 2050 йилга бориб жами аҳоли таркибида қариялар салмоғи

² Демографический – энциклопедический словарь М., 1985 с. 278., Населения и общества Информацион бюллетень РАН. М., 2001, № 56

³ Юқорида қайд этилган манбалар

ривожланган давлатларда 25 – 30 фоизга, ривожланаётган давлатларда эса 8 – 10 фоизга етиши кутилмоқда.

1998 йил маълумотиغا қараганда дунё бўйича 65 ёш ва ундан юқори ёшдагилар жами аҳолининг 7 фоизини ташкил этган. 2004 йилда ҳам шундай суръатда давом этмоқда.

БМТ маълумотиغا қараганда 1990 йилда аҳолини қариш жараёни бўйича аҳолини қариш жараёни бўйича давлатлар куйидагича тақсимланган:

- 61 давлат (1,200 млн.киши) аҳолиси қари давлатлар ҳисобланган
- 58 давлат (2700 млн. аҳоли) қарилик бўсағасида
- 73 давлат (980 млн.аҳоли) демографик ёш
- 23 давлатдан эса аҳоли қариши бўйича маълумот бўлмаган.

Ҳозирги даврга келиб эса демографик қари давлатлар сони кўпайганлиги табиий.

Осиёда эса Арманистон, Кипр, Греция, Исроил, Ливан, Қозоғистон, Хитой, Корея, Япония, Тайвань давлатларида, Африкадаги Яшил Бурун, Сейшель ороллари давлатлари аҳолисининг ярмидан кўпроғи демографик қариш муаммосини бошидан кечирмоқда. Лекин бу муаммо Европа давлатларида қатор социал-иқтисодий оқибатларни келтириб чиқариш даражасига етган.

Демографик қариш натижасида қариялар салмоғининг ошиб бориши маълум даражада аҳолининг ижтимоий фаоллигини пасайтиради, иқтисодиётда ёшлар салмоғи камаяди, нафақа ажратиш билан боғлиқ муаммолар кўпаяди; қарияларга тиббий хизмат хизматни кўпайтириш соғлиқни сақлаш тизимига ўзгартишлар киритилишини тақозо этади. Нихоят ҳали ишлашни хоҳловчи “ёш қарияларни” иш билан таъминлаш ҳам ўзига хос муаммоларни келтириб чиқаради.

Аҳолининг қариши моддий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳалари тизимига ҳам таъсир кўрсатади-чунки қарияларнинг талабларига кўра товар ва хизмат кўрсатиш турларини ўзгартиши лозим бўлади. Баъзи технологик операцияларни бажариш, машина ва жиҳозларни қариялар талабига мослаштиришга тўғри келади. Улар талабларига транспорт воситалари ҳам жавоб бериши керак.

“Қариялар буми” аста-секин бутун дунёни қамраб олапти ва юқоридаги каби қатор муаммоларни келтириб чиқармоқда. Инсоният бу муаммоларнинг нақадар муҳимлигини тушуниб етиши лозим. Кўп давлатларда (биринчи навбатда Европа давлатларида) қарияларнинг ҳаётини яхшилаш борасида анча ишлар қилинмоқда. Бироқ демографик қариш билан боғлиқ барча муаммолар, мазкур жараёнга юз тутган ҳамма давлатларда ҳам давлат сиёсати даражасига кўтарилиш ва такомиллашуви лозим.

Ўзбекистонда 2004 йил 1 январда аҳолининг умумий сони 26,0 миллиондан ошди.⁴ Агар республика аҳолисини ёш таркиби бўйича таҳлил этилса, ҳозир (2004 й.) Ўзбекистонда 0-14 ёшли аҳоли жами аҳолининг 38,0 фоизини, 15-64 ёшли аҳоли-58,0 фоизни, 65 ёш ва ундан катта ёшдаги аҳоли 4,0 фоизни ташкил этмоқда. Демак, қариш шкаласи бўйича Ўзбекистон жаҳондаги аҳолиси “ёш” давлатлар қаторига киради. Шундай бўлсада республикада қариялар сони бир мунча ошиб бормоқда.

Шуниси эътиборга моликки Ўзбекистонда меҳнат ёши эркаклар учун 16-59 ёш, аёллар учун эса 16-54 ёш этиб белгиланган. Меҳнат ёшидан юқори, яъни 55 ва ундан катта аёллар, 60 ва ундан катта эркаклар сони 1991-2004 йилларда 18,7 фоизга ошди.

Ўзбекистонда нафақа ёшига етганлар ҳам ўз хоҳишлари билан, саломатликлари йўл қўйса, ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашишлари мумкин. Ҳозирги кунда республикада иқтисодиётида банд аҳолининг маълум қисмини нафақа ёшидаги аҳоли ташкил этмоқда. Ўзбекистон давлати нафақа ёшидаги аҳолига, қарияларга алоҳида эътибор билан қарайди. 2002 йилни “Қарияларни кадрлаш йили” деб эълон қилиниши ҳам сўзимизни исботлайди. Қарияларни эъзозлаш, уларга ғамхўрлик кўрсатиш бўйича республикада жуда кўп кўп чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

⁴ Статистическое обозрение Узбекистана. Ташкен-2005. стр. 46.

Ўзбекистонда қариялар ва ногиронлар учун махсус ғамхўрлик уйлари мавжуд. Ҳозирги кунга келиб бундай муассасалар сони республикамизда 29 тага етган ва уларда 6 мингга яқин қарияларга ғамхўрлик қилинмоқда.

Ўзбекистондаги бугунги демографик вазият, айниқса туғилиш жараёнининг кескин камайиб бориш (1991 йили Ўзбекистонда туғилишнинг умумий коэффиценти 34,5 % ни ташкил этган бўлса, 2004 йили бу кўрсаткич 20,5 %⁵ ни ташкил этди ёки 14,0 % га камайди) яқин келажакда жами аҳоли салмоғида қариялар улушининг ошиб боришидан далолат беради. Бу ҳол эса ўз навбатида Ўзбекистонда ҳам қарияларнинг ижтимоий-демографик гуруҳ сифатидаги мавқеи ошиб боришини ҳамда уларга алоҳида ижтимоий-иқтисодий эътибор лозимлигини тақозо этади.

Мавзу. Аҳолининг такрор барпо бўлиши.

Режа.

1. Аҳолининг такрор барпо бўлиши моҳияти.
2. Туғилиш ва унга таъсир этувчи омиллар.
3. Ўлим даражаси ва унга таъсир этувчи омиллар.
4. Асосий демографик коэффицентлар

Авлодлар алмашилиши давомида (аҳолининг такрор барпо бўлиши) унинг сони, ёш ва жинсий таркиби ўзгаради. Авлодлар алмашинуви, аҳоли табиий ўсиши ҳажмини аниқлаш, ҳар бир авлод ўртача умр кўриши, туғилиш ва ўлим жараёнлари йиғиндиси аҳолининг табиий ҳаракати ёки такрор барпо бўлиши дейилади.

Аҳолининг такрор барпо бўлиши, жамият давомийлигини таъминловчи асосий жаран бўлиб, инсон авлодининг мунтазам янгилашиб туришидир.

Аҳолининг такрор барпо бўлишида унинг табиий ҳаракати туғилиш ва ўлим асосий омил ҳисобланади. Аҳолининг такрор барпо бўлиш кўрсаткичлари туғилиш ва ўлим даражасига боғлиқ бўлиб, у ҳар бир ҳудуд аҳолиси динамикасининг таҳлили учун муҳим таркибий қисмидир.

Жамиятда авлодлар алмашинади, аҳоли такрор барпо бўлади. Натижада аҳоли сони ўсади. Аҳолининг такрор барпо бўлиши ҳар бир ҳудуд табиий, ижтимоий-иқтисодий муҳити таъсирида рўй беради ва трақкий этади. Шу боисдан аҳоли такрор барпо бўлиш кўрсаткичлари турли мамлакатларда турли вақтларда бир-биридан фарқланди. Бу фарқларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашда аҳоли такрор барпо бўлишини ифодаловчи махсус кўрсаткичлардан фойдаланилди. Биологик ҳодиса ҳисобланмиш туғилиш ва ўлим асосий аҳоли такрор барпо бўлишидги кўрсаткич эканлигини айтиб ўтгандик. Бу кўрсаткич миқдорий жиҳатдан 1000 кишига ҳисобланади ва промилледа ифодаланади.

Аҳоли такрор барпо бўлишига кўплаб омиллар таъсир кўрсатади. Булар қуйидагилар:

7. Табиий-биологик;
8. Ижтимоий-иқтисодий;
9. Ижтимоий-маданий;
10. Психологик;
11. Демографик.

Табиий-биологик омил аҳоли такрор барпо бўлишида муҳим омиллардан бири. Ер юзи аҳолиси турли табиий шароитда яшайди, туғилади ва ўлди. Инсоннинг туғилиши ва ўлиши каби биологик ҳодиса экан у табиий шароит билан узвий боғлиқликдадир.

Жамият давомийлигини таъминловчи инсон ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-маданий ва психологик омиллар таъсирида шаклланади ва ривожланади.

Аҳоли табиий ўсиши унинг жинсий, ёш таркиби, никоҳ ва ажралиш жаранлари ҳам муҳим ҳисобланади. Буларнинг барчаси демографик омиллар сирасига киради. Маълумки,

⁵ Юқорида қайд этилган манба; 47 бет

туғилиш қанчалик кўп бўлса, аҳоли сони ўсиб боради, аҳоли таркибида болалар ва ёшлар иқдори ошади ёки аксинча туғилиш камайса, жинсий таркибдаги бузулишлар рўй берса аҳоли ёш таркибид қариялар идори ошади ва ҳоказо.

Юқоридаги омиллар аҳоли такрор барпо бўлишига бир хил таъсир этмайди.

Ижтимоий-иқтисодий омил аҳоли табиий ҳаракатида муҳим роль ўйнайди. Аҳолининг яшаш шароити, соғлиқни сақлашнинг аҳоли, аёлларнинг жамиятдаги ўрни, аҳолининг маданий ва маълумотлилиқ даражаси ва бошқалар аҳоли табиий ҳаракати даражасини белгилаб беради. Ушбу омилларнинг туғилиш ва ўлимга таъсири қарама-қарши ҳам бўлиши мумкин. Аҳолининг яшаш шароити, моддий аҳоли яхшиланиши, тиббий хизмат каби соҳаларнинг ривожланиши, ўлим кўрсаткичини пасайтиради, аҳоли ўртача умр кўриш даражасини узайтиради. Натижада аҳоли таркибида қариялар салмоғи кўпаяди ва ўз-ўзидан ўлим кўрсаткича оша бошлайди.

Турли ижтимоий-иқтисодий шароитда аҳолининг такрор барпо бўлишининг турли кўринишлари мавжуд. Жумладан, ривожланаётган ёки иқтисодий ночор давлатлардаги аҳоли ўртасида эрат оила қуриш, кўп фарзандлилиқ, аёллар аҳолини яхши ҳимояланмаганлиги, маълумотлилиқ даражасининг пастлиги, соғлиқни сақлаш тизимининг етарли йўлга қўйилмаганлиги туғилишнинг жуда юори бўлишига, ўлим даражасининг, айниқса болалар ва аллар ўлимининг кўплигига сабаб бўлади. Мазкур санаб ўтилган ижтимоий-иқтисодий омиллар таъсирида аҳолининг табиий ҳаракатини ўрта ёки паст, авлодлар алмашинишини жуда тез деб баҳолашимиз мумкин.

Ижтимоий-маданий, психологик омиллар кўпгина ижтимоий-иқтисодий омиллар билан биргаликда аҳоли такрор барпо бўлишига таъсир этади. Аҳолининг турмуш даражаси баланд, маданий савияси юқори бўлган аксарият ривожланган давлатларда аҳоли такрор барпо бўлишида туғилиш даражасининг пастлигини кўрамыз. Ўртача умр кўриш кўрсаткичи энг баландни ташкил этади. Англиялик иқтисодчи Сэмюэл Ленг “агар ҳамма етарли, қулай, яхши шароитда яшаганда эди, ҳозир дунё одамсиз қолган бўлур эди” дейди. Бундан аҳолининг моддий аҳоли, маънавий турмуши юксалиб борар экан ўз навбатида инсон психологик нуқтаи-назардан кўп фарзанд кўришни истайди деган фикр туғилади. Б.Ц. Урланис “Моддий жиҳатдан яхши таъминланган оилаларнинг фарзандлари кам сонлидир” деб иқтисодий омилнинг демографик омилга кўрсатаётган таъсирини ифодалаб беради. Шунинингдек у моддий омил билан маънавий омилнинг авлодлар алмашинувиға ҳамиша бир хил йўналишда таъсир этмаслигини ҳам айтиб ўтади.

Аҳоли такрор барпо бўлишида муҳим ҳисобланган омилларни ўрганар эканмиз минтақалар доирасида аҳоли такрор барпо бўлишининг бир-биридан фарқ қилувчи типларини кузатамыз.

Биринчи тип- бу гуруҳга қирувчи давлатларда яшовчи аҳоли ўз-ўзини қайта тикламайди. Ўлиб кетаётганлар мутлоқ миқдори ҳаётга янги келаётганлар миқдоридан ортиқ. Мазкур гуруҳ давлатларини “депопуляция” давлатлари деб ҳам аташ мумкин. Буларға Европа, Болтиқбўйи давлатлари, Шимолий Америкадаги маълум бир давлатларни, Япония, Грузия, Арманистон, Россияни қиритиш мумкин.

Иккинчи тип- аҳолининг умумий сони ошмайди, бу типдаги давлатлар аҳолисида туғилиш билан ўлим кўрсаткичи деярли тенг. Аҳоли сони ҳаддан ташқари кўпайиб ёки камайиб кетмайди. Аҳолининг маълум бир миқдори ушланиб туради. Ушбу типдаги давлатлар аҳоли такрор барпо бўлишининг оддий типига қирувчи давлатлар деб ҳам аталади.

Учинчи тип- давлатларига туғилиш миқдори, ҳаётдан ўтиб кетаётганлар миқдоридан анча катта кўрсаткичға эға. Аҳоли таркибида прогрессив ёш таркибдагилар сони ўсиб боради. Кекса ва қариялар салмоғи кам сонли, болалар, ёшлар кўпчилиқни ташкил этган ҳолда аҳоли такрор барпо бўлиши ижобий баҳоланади.

Аҳоли такрор барпо бўлишининг кенгайган деб аталувчи типига Африканинг барча давлатлари, Хорижий Осиё, Жанубий Американинг қатор давлатлари, Австралия ва Океания, Ўрта Осиё давлатларини қиритиш мумкин. Мазкур давлатларға

туғилиш миқдорининг кўплигига қатор омиллар сабаб бўлиб у ўз навбатида бир қанча ижтимоий-иқтисодий муаммоларни келтириб чиқаради. Туғилиш ва ўлим кўрсаткичлари орасидаги катта фарқлар аҳоли такрор барпо бўлиши кўрсаткичларининг бир-биридан кескин ажралишларига сабаб бўлади. Аҳоли такрор барпо бўлишининг асосий жраёнлари бўлган туғилиш ва ўлим даражасидаги ўзгаришлар аҳоли такрор барпо бўлишида ҳам сезилмасдн қолмайди. Натижада аҳоли такрор барпо бўлишида бир турдан, иккинчи ўтиш бошланади. Буни фанда “демографик ўтиш” деб номланади.

Манбаларда кўрсатилишича аҳоли такрор барпо бўлишининг дастлабки даврларид туғилиш ҳам ўлим ҳам юқори бўлган натижада табиий ўсиш жуда паст кўрсаткични ташкил этган.

Иккинчи даври XIX асрларга бориб тақалади. Бунда туғилиш юқори, ўлим бирмунча меъёрий ҳолатда бўлиб аҳоли табиий ўсиши олдингига нисбатан баланд бўлган.

Аҳоли такрор барпо бўлишининг кенгайган яна бир учинчи янги типда ўлим ўзининг энг паст кўрсаткичига эга бўлади, туғилиш юқориликча сақланиб туради. Натижада аҳолининг тезлик билан ўсиши кузатилади. Ривожланаётган давлатларда кузатилган бу вазият 1950-1970 йилларга тўғри келади. Худди шу 1950-70 йилларда аҳоли ўсиши унинг географик жойлашувид ҳам акс этади. Ер юзининг барча мамлакатларида аҳолининг кўпайишида ўсиш қайд этилди.

Навбатдаги типда туғилиш ҳам ўлим сингари камая боради, аҳоли таркибид кексалар салмоғи ошади. Юқорида мисол қилиб келтирилган Европа давлатлари учун аҳоли такрор барпо бўлишининг айнан шу оддий типи хос. Бу типдги давлатлард аҳоли ўртача умр кўриш ёши узаяди, бироқ ўлим борган сари ошиб боради. Оқибатда туғилиш билан ўлим тенглашиб, табиий кўпайиш жараёни манфий тус олади. Ҳозирги вақтда ер юзидаги ривожланган ва ривожланаётган давлатлар аҳолиси такрор барпо бўлиши бир-биридан кескин фарқ қилмоқда. Бу эса аҳоли такрор барпо бўлишини йирик икки типга ажратишни зарурлигини кўрсатмоқда. Қолганлари шу иккаласи ўртасидаги оралик тип сифатида хизмат қилди.

Тадқиқотлардан ривожланаётган давлатларда ҳам туғилиш борган сари камаётганлигига, ўлим кўрсаткичини пасайтиришга уринишлар, кейинчалик кенгайган аҳоли такрор барпо бўлиши ўрнини, оддий кўринишдагиси эгаллашидан далолат беради.

Аҳоли такрор барпо бўлиши кўрсаткичлари.

- Ҳаётийлик коэффиценти.

$$K_x = \frac{T}{\bar{Y}}$$

бу ерда: K_x - ҳаётийлик коэффиценти.

T - туғилганлар;

$\bar{Y}$ - ўлганлар.

2. Туғилиш коэффицети (K_T):

$$K_T = \frac{T \times 1000}{\bar{A}}$$

бу ерда: K_T - туғилиш коэффиценти;

T - бир йилда туғилганлар сони;

$\bar{A}$ -аҳолининг ўртача сони.

3. Ўлим коэффиценти (K_y):

$$K_y = \frac{\bar{Y} \times 1000}{\bar{A}}$$

бу ерда: $K_{\ddot{y}}$ - туғилиш коэффициенти;
 $\ddot{Y}$ - бир йилда ўлганлар сони;
 $\bar{A}$ -аҳолининг ўртача сони.

4. Мутлоқ табиий кўпайиш (ΔTK)

$$\Delta TK = T - \ddot{Y}$$

5. Табиий ўсиш коэффициенти ($K_{T\ddot{y}}$):

$$K_{T\ddot{y}} = \frac{(T - \ddot{Y}) \times 1000}{\bar{A}}$$

$$K_{T\ddot{y}} = K_T - K_{\ddot{y}}$$

12. Махсус туғилиш коэффициенти (K_{MT}):

$$K_{MT} = \frac{T \times 1000}{A_{15-49}}$$

A_{15-49} – 15-49 ёшдаги аёлларнинг ўртача сони.

13. Махсус 1 ёшгача бўлган болалар ўлими коэффициенти ($K_{B\ddot{y}}$):

$$K_{B\ddot{y}} = \frac{T \times 1000}{\frac{2}{3} N_1 + \frac{1}{3} N_0}$$

бу ерда: T - жорий йилда туғилганлар сонидан 1 ёшгача ўлганлар сони;

N_0 ва N_1 - ўтган ва жорий йилда туғилганлар сони. 4-жадвал

Мавзу: Туғилиш ва аҳолининг репродуктив майли

Туғилиш- демографик жараёнлардан бири бўлиб, у ҳам қатор ижтимоий-иқтисодий, маданий омиллар таъсирида ривожланади. Шунингдек жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муҳит туғилиш даражасини белгилайди. Биологик жараён бўлиши туғилиш даражаси кўпгина ижтимоий-иқтисодий омилларга боғлиқ. Буларга аёлларнинг жамиятдаги маънавий, бандлиги, болалар ўлими, моддий шарт-шароит, давлатнинг демографик сиёсати, аҳолининг атрибути ва ҳоказолар киради. Ижтимоий-иқтисодий омиллар ичида аҳолининг яшаш шароити, аҳоли туғилиш даражасида географик фарқларни яққол ифодалайди.

Б.Ц. Урланис “қаерда камбағаллик ва қашшоқлик бўлса, ўша ерда турмуш шароит, маданият паст даражада бўлади” деб ўз фикрини билдиради. Ҳақиқатан аҳолининг турмуш шароити, маданияти юксалган сайин унинг ўртача умр кўриш даври узаяди. Аҳоли таркибида қариялар миқдори ошади, топган даромадлари болалари эҳтиёжларини қондириш ва ўзларининг яхши яшашига сарфлашади. Демак аҳоли маданий даражасининг кўтарилиши туғилиш кўрсаткичининг пасайишига хизмат қилади десак ҳато қилмаймиз.

XVIII аср охирига қадар ер юзининг барча минтақаларида туғилиш кўрсаткичи юқори бўлган XX асрга келиб аксарият ривожланган давлатларда индустриаллаштириш, урбанизация жараёнларининг жаддлашуви, аёлларнинг ишлаб чиқаришда фаоллигининг авж олиши, фан-таълим соҳасидаги ривожланишлар, маданиятнинг тараққий этиши, никоҳ куриш ёшининг кўтарилиши натижасида туғилиш бир мунча пасайди. XIX аср охирида Европа давлатларида туғилиш юқори, ўлим паст бўлиб, аҳоли такрор барпо бўлиши интенсив ҳолатда бўлган бўлса XX асрда худди шу аҳвол Латин Америкаси давлатларида кузатилган. Европада бу вақтда туғилишнинг пасайиши аҳамиятли тус олган ва ҳозиргача бу жараён давом этмоқда.

Туғилишга таъсир этувчи омиллардан яна бири бу аёлларнинг жамиятдаги ўрни. Айниқса, аёлларнинг билим даражаси ва ижтимоий ишлаб чиқаришда иштирок этиши

туғилишга, оиладаги фарзандлар сонига таъсир этади. Оилад фақат фарзанд трбияси ва уй ишлари билан банд бўлаган аёлга нисбатан маълумотли, бирон бир соҳада ишлайдиган аёлда фарзандлар кам бўлади. Чунки бу аёллар кечроқ турмуш куради, уларнинг билим, маданият даражаси, қизиқишлари кўп болликни инкор этади.

Юқорида мисол келтирган ривожланган Европа давлатлари аҳолиси жинсий таркибида аёлларнинг 45-50 фоизи халқ хўжалигида банд. Осиё, Африка давлатларида эса бу рақам жуда кичик. Африкада аёлларнинг атиги 5 фоизи ишлаб чиқаришда қатнашади. Аёлларнинг ижтимоий-иқтисодий соҳаларда иштирок этиши нафақат давлатлар балки уларнинг ҳудудий таркибида ҳам бир-биридан кескин фарқ қилади. Шу боисдан шаҳар аҳолиси ва қишлоқ аҳолиси ўртасида туғилиш даражаси бир хил бўлмайди. Турли макон ва замонларда ҳаммиша қишлоқ аҳолиси ҳаммиша қишлоқ аҳолиси ўртасида шаҳар аҳолисига нисбатан туғилиш даражаси юқори бўлиб келган. Манбаларда кўрсатилишича аграр давлатлар қишлоқ жойларида туғилишдаражаси 30-40 фоиздан ҳам баланд. Қишлоқ аҳолисининг ҳисобига шаҳар аҳолиси ўсиб боради. Натижада урбанизация жарёни туғилишга аста-секинлик билан ўз таъсирини ўтказади. 1970 йили республикада шаҳар аҳолисининг туғилиш кўрсаткичи ҳар 1000 кишига 26.7 % ни, қишлоқ аҳолиси эса 37.5 % ни ташкил этган. 1990 йилга келиб шаҳар аҳолиси миқдори 2 мартага ошди, туғилиш коэффициенти 0.7 % га камайганлиги кузатилади. 2004 йилда туғилиш даражаси нафақат шаҳар аҳолисида умуман мамлакат доирасида ҳам пасайди. Шаҳар аҳолиси миқдори тобора ўсишда давом этмоқда. Шаҳар аҳолиси туғилиш жараёнида бу ердаги аҳолининг таркиби, миграцияси ҳам муҳим роль ўйнайди. Республикада аҳолиси туғилиш жараёнининг пасайишида ижтимоий-иқтисодий омиллар етакчи ҳисобланмоқда. Ижтимоий ҳаётдаги моддий шарт-шароит у ёки бу даражада маънавий ҳаётда, оилда, никоҳ қуришда, демографик жараёнларда ўз аксини топмади. Маълумки, бизнинг давлатимиз кўп йиллардан кўп болалик анъанасини қўллаб-қувватлаб келган мамлакатдир. Бу албатта туғилиш жараёнига ижобий таъсир этган. Аммо мустақиллик йилларида ушбу анъанада сал ўзгаришлар рўй бера бошладики, оқибтда туғилиш даражаси борган сари пасая бормоқда.

Ижтимоий-иқтисодий омилларнинг туғилишга таъсири ҳар доим бир хил кечмайди. Баъзи иқтисодий ночор, қолоқ давлатларда туғилиш кўрсаткичи ҳаддан ташқари баланд. Масалан, Африкада 40 % ва ундан ҳам юқорини ташкил этади. Одатда ночор, қашшоқ оилаларда фарзандлар кўп туғилади ва ўз навбатида ўлим даражаси ҳам юқори бўлади.

Туғилишга ижобий таъсир этувчи омиллардан бири никоҳ қуриш ёши ҳисобланди. Эрта никоҳ қуриш туғилиш даражасини оширса, аксинча кеч никоҳга кириш, ажралишнинг камайиши, туғилиш даражасини кўтардиган қулай демографик вазият ҳисобланади. Қатор Осиё давлатларидаги демографик вазиятни қулай деб баҳолаш мумкин. Африка, Осиё ва Лотин Америкаси давлатларида ёшлар эрта никоҳга киради. Ғарбий Европада эса аксинча. Никоҳ қуриш жамиятда авлодлар алмашинуви учун замин бўлиб хизмат қилса, ажралиш туғилиш даражасини сезиларли пасайишига сабаб бўлади. Қаерда ажралишлар кўп бўлса, ўша ҳудудда туғилишнинг пастлигини кузатмиз. Ажралишнинг олдини олиш, туғилиш даражасини бир меъёردа бошқариш давлат аҳамиятига эга масала ҳисобланди. Шу боисдан демографик жараёнларни назорат қилиш, баъзи ҳолларда чоралар кўриш, туғилиш кўрсаткичига таъсир этиш мақсадларида ҳар бир давлат томонидан “демографик сиёсат” юритилади. Аҳолининг табиий ўсиши паст бўлган географик ҳудудларда туғилишни кўпайтиришга қаратилган сиёсат олиб борилади. Бунда аҳоли ҳам моддий ҳам маънави рағбатлантирилади, ёш оилалар учун шароитлар яратилади, юқорида келтирилган ажралишлар давлат томонидан назоратга олинади ва хоказо. Ҳозирда бундай туғилишни кўпайтиришга қаратилган сиёсат ғарб давлатларида юрғизилмоқда. Аксинча туғилишни чеклаш деган сиёсатни илгари сураётган давлатлар ҳам мавжудки, булар табиий равишда аҳолиси тезлик билан кўпайганлиги сабаб шундай сиёсат олиб боришга мажбур. Туғилишни чеклаш сиёсати ривожланган Осиё

мамлакатларига хос ва мос. Жумладан, аҳолисининг ўсиш суръати баланд бўлган Хитой, Ҳиндистон, Индонезия каби давлатлар дунё аҳолисининг 41.0 фоизи яшайди. Хитойда эрта оила қуриш, иккитадан ошиқ фарзнда ўриш бутунлай ман этилган.

Туғилишга таъсир этувчи омилларнинг таъсири турли географик ҳудудда бир хил эмас. Бу эса унинг кўрсаткичларининг турли жойда хилма-хил бўлишига олиб келади. Демак аҳоли такрор барпо бўлишида, ўсиш суръатининг пасайишида ёки кўтарилишида туғилиш алоҳида аҳамият касб этади дейиш мақсадга мувофиқ.

Мавзу: Аҳоли ўлими ва ўртача умр кўриш даври

Ўлим авлодлар алмашинувидаги асосий жараён ҳисобланган. Аҳоли ўлими турли сабаблар натижасидан рўй беради. Аҳолининг табиий ўсиши ҳамда камайишида муҳим демографик жараён бўлиб иштирок этади. Ўлимнинг рўй беришида асосан эндоген ва экзоген омилларни сабаб қилиб кўрсатилди.

Эндоген омиллар- организмнинг ички ривожланиши, унинг шаклланиши ва қариши, инсоннинг яшаш фаолияти қобилятининг пасайишига сабаб бўладиган омиллардир. Одатда эндоген омиллар туфайли кекса ёшдаги аҳоли кўпроқ ўлим топади. Буни одатд меъерий ҳодиса деб баҳолашади. Бироқ аҳолининг ёш қатламид ҳам эндоген сабаблар туфайли ўлим ҳодисаси рўй беради. Буларга давоси йўқ ирсий касалликлар, ножўя воқеа-ҳодисалар киради.

Экзоген омиллар- одамларда ташқи таъсир билан боғлиқ пайдо бўладиган ўлимлар бўлиб бу омиллар оқибатид аҳолининг турли ёшдаги кишилари турли вақтда турли жойда вафот этадилар. Ушбу омилларга ички юқумли касалликлар, касб касалликлари, оғир меҳнат ва меҳнат шароитлари оқибатида юзага келган касалликлар, бахтсиз ҳодисалар, захрланиш, наркомания, алкоғолизм ва ҳоказолар киради. Ҳозирги замон саноати, урбанизация, техника тараққиёти, автоматлаштириш, халқ хўжалигини химиялаштириш натижасида атроф-муҳитнинг, атмосфера ҳавосининг бузилиши, оқар сувларнинг ифлосланиши, ўлим ҳодисасининг янада кўпайишига сабаб бўлмоқда.

Ўлим кўрсаткича ўрганилаётган ҳудуддаги ишлаб чиқариш кучларининг ривожланганлик даражасига, аҳолининг яшаш шароити ва соғлиқни-сақлаш тизимининг аҳволига чамбарчас боғлиқ. Ушбу соҳаларнинг ривожланганлик даражаси қанчалик баланд бўлса, ўлим кўрсаткичи шунчалик паст бўлади ва аксинча. Аксарият ўлим даражаси юқори бўлган ривожланаётган давлатларда буларнинг даражаси паст бўлганлиги кузтилади. Масалан, Африка давлатларида дунё бўйича умумий ўлим кўрсаткичи ўта баланд. Ҳар 1000 кишига тўғри келадиган аҳоли ўлими 15-20 ‰, баъзи жойларда 25 ‰ га ҳам етади (Нигерда- 24 ‰). Ўлим даражаси баланд бўлган иккинчи минтақа Европа ҳисобланди. Ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, тараққиётга кўра бир-биридан кескин фарқ қилувчи бу иккала географик ҳудуд ўлим ҳодисаси кўплиги билан бир-бирига ўхшайди. Европанинг деярли барча қисмларида ўлим туғилишга нисбатан юқори. Ўлимнинг умумий кўрсаткичи ва мамлакат иқтисодий ривожланиши ўртасидаги боғлиқлик ҳар доим ҳам ўзини оқламайди. Жумладан, Европа иқтисодий бақувват бўлишига қарамадан аҳоли ўртасида ўлим кўплиги билан ажралиб туради. Буни ижтимоий-иқтисодий шарт-шароит билан эмас, балки аҳоли ёш таркибидаги вазият билан баҳолаш мақсадга мувофиқ. Шу боисдан фанда аҳоли ўлимининг ёш бўйича тахлили алоҳида ўрганилди.

Европа аҳолисининг умумий ўлим кўрсаткичи ёш бўйича қаралганда болалар ва ўрта ёшдагилар ўртасида ўлим кам учрайди, кекса ёшдагиларда аксинча жуда баланд. Аҳоли ёш таркибида кексалар кўплигини инобатга олсак табиий равишда бу умумий ўлим кўрсаткичига таъсир этишини аниқлаймиз. Бундан ташқари Европа аҳолиси таркибида экзоген омиллар туфайли содир бўладиган ўлим ҳодисаси кўп учрайди.

Туғилиш даражасининг пастлиги, ўлимнинг туғилишдан кўплиги аҳолининг табиий камайишини келтириб чиқарди. Бугунги Европа демографик вазиятида айнан шу ҳолат оддий аҳоли такрор барпо бўлиши содир бўлмоқда яъни аҳоли табиий равишда камаймоқда.

Таққослаш учун танлаб олган қитъамиз Африкада эса ижтимоий-иқтисодий тараққиётидаги қолоқлик, соғлиқни сақлаш соҳасининг етарли ривожланмаганлиги, туғилаётган фарзандлар сонининг ҳаддан ташқари кўплиги ва улар ўртасид ўлимнинг юқорилиги, умуй ўлим кўрсаткичининг баландлигига олиб келмоқда.

Ўлим ҳодисасининг катта ёки кичик кўрсаткични ташкил этиши бир ёшгача бўлган боллар ўлими билан бевосита боғлиқ. Ҳар 1000 та туғилган чақалокқа тўғри келадиган гўдаклар ўлими дунё бўйича 56 тани тшкил этади. Шундан Африкада бу рақам 89 та, Европада 9 та, Океанияда 26 та, Осиёда 53 та ва Америкада энг кам 7 тага тенг (2004 йил).

Маълумки, бир ёшгача бўлган болалар ўлими бу биринчи йил болалр ҳаётида рўй берадиган ўлим ҳодисасидир. Гўдаклар ўлимини қиёслаш борасида махсус шкаладан фойдаланилди.

Гўдаклар ўлими коэффицентининг шкаласи

Гўдаклар ўлими коэффиценти, ‰ да	Гўдаклар ўлими даражаси
20 гача	жуда паст
20-34	паст
35-49	ўрта
50-64	баланд
65 ва ундан юкори	ўта баланд

Гўдаклар ўлими коэффицентининг пасайиши аҳоли умумий ўлим даражасининг қисқаришида муҳим роъ ўйнайди.

БМТ маълумотларининг тахлилига кўра гўдаклар ўлими баъзи Осиё давлатларида 1-1.5 ҳатто 2 мартага ошганлиги кузатилади. Буларга мисол тариқасида қуйидаги жадвални келтириш ўринлидир.

Аҳолининг такрор барпо бўлишида аҳоли ўлимининг аҳамияти жуда катта. У ҳоқ катталар, ҳоқ гўдаклар ёки оналар ўлими бўлсада авлодлар алмашинувининг иккинчи муҳим томони ҳисобланади. Аҳолининг жойлашиши, миграцияси ҳам ўлимга маълум бир тарзда ўз таъсирини ўтказди. Аҳоли зич жойлашган жойларда турли хил эпидемик касалликлар тез тарқалади, миграция оқими йўналган ҳудудлард мигранетлар ўзлари билан инфекция, касалликни ҳам олиб юришади. Охир-оқибатда ўлим ҳодисасининг авж олишига олиб келади. Аҳоли ўлими кўрсаткичи ҳар қандай географик ҳудуддаги аҳолининг ўртача умр кўриш даражасини белгилайди. Ҳаммамизга маълум юкори аҳоли ўлими кузатилаётган давлатлард ўртача умр кўриш паст кўрсаткични ташкил қилади. Статистик маълумотлар тахлилидан аҳолининг ўртача умр кўриш кўрсаткичи дунда эркакларда 63.3, аёлларда 67.9 ёшга тенг (2004 йил). Ривожланган давлатлар бу боради етакчи яъни, энг баланд аҳоли ўртача умр кўриши айнан шу давлатларга тўғри келади (эркаклар- 72.1, аёллар- 79.4 ёш).

Ўртача умр кўриш ёши 80 ва ундан баланд бўлгани аксарият аёлларда кузатилмоқда. Эркакларда деярли йўк. Аёллар ўртасида 80 ва ундан катта умр кўриш ёшига эга бўлган давлатларга Япония- 81.9, Гонконг- 82.8, Финлндия- 81.5, Швеция- 82.6, Норвегия- 81.9, Греция- 80.9, Италия- 81.9 ва Ғарбий Европа (81.7) давлатларининг ҳаммаси киради. Айнан мана шу санб ўтилган давлатларда дунё миқёсида энг кичик гўдаклар ўлими кузатилади. Узоқ умр кўриш ёшига эришиш ҳар бир мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишига боғлиқ бўлиши билан бирга соғлиқни-сақлаш, аҳоли соғлом ҳаёт тарзини ташкил этишдаги эришган ютуқлари билан белгиланади.

Мавзу. Аҳоли миграцияси

Режа.

1. Миграция нима ва унинг турлари.
2. Миграция сабаблари ва йўналишлари.
3. Дунё миқёсида миграция жараёни.

4. Ўзбекистон аҳолининг механик ҳаракати.

Миграция сўзи латинча “migratio” сўзидан олинган бўлиб, кўчиб юриш, яъни бир ҳудуддан иккинчи бир ҳудудга чегаралардан ўтиб аҳолининг алмашилини билдиради. Аҳолининг турли мақсадларда, янги ерларни ўзлаштириш, дарамад топиш, ўқиш, яшаш ҳамда сиёсий нуқтаи-назардан яшаш жойини доимий ёки вақтинча ўзгартиришига унинг механик ҳаракати дейилади.

Аҳоли миграцияси икки шаклда ички миграция ва ташқи миграция шаклида бўлиб беради.

Агар аҳоли мамлакат ичида ҳудудлар бўйлаб (шаҳар-қишлоқ, қишлоқ-шаҳар, туман-вилоят ва ҳоказо) кўчишни амалга оширса бундай миграция ички миграция дейилади. Аксинча, аҳоли ўзи яшаб турган мамлакатдан бошқа мамлакатларга, қитъаларга кўчиб борса бундай миграцияни ташқи ёки халқаро миграция деб атаيمиз. Миграциянинг ҳар қандай турида иштирок этган кишилар мигрантлар дейилади. Ташқи миграция ички бўлинади: эмиграция ва иммиграция.

Эмиграция- кишиларнинг доимий ёки вақтинча яшаш учун ўз ватанидан бошқа мамлакатларга кўчиб кетиши. Эмиграцияда қатнашган аҳоли эмигрантлар деб аталади.

Иммиграция- кишиларнинг узоқ муддатга доимий ёки вақтинча яшаши учун бирон бир мамлакатга бошқа давлатлардан кўчиб келиши. Иммиграцияда қатнашган аҳоли “иммигрантлар” дейилади.

Реэмиграция- кишиларнинг узоқ муддатга доимий ёки вақтинча яшаш учун ўз ватанидан бошқа мамлакатга кўчиб кетиб, муайян муддатдан сўнг яна қайтиб кўчиб келишидир. Реэмиграцияда қатнашган кишилар “реэмигрантлар” дейилди.

Шунингдек, аҳоли миграцияси ўз моҳиятига кўра уч турга, яъни доимий, вақтинча (мавсумий) ва тебранма (маятниксимон) миграцияга бўлинади. Сабабларига қараб ихтиёрий ҳамда мажбурий миграция турлари ҳам мавжуд.

Доимий миграция- аҳолининг узоқ муддатга (бир йилдан ошқ) бир жойдан иккинчи бир жойга кўчиб яна қайтишидир.

Мавсумий миграция- аҳолининг маълум бир вақтга (мавсумга) бир жойдан иккинчи бир жойга кўчиб яна қайтишидир.

Тебранма миграция- аҳолининг бир жойдан иккинчи бир жойга ҳар куни ёки ҳар ҳафтада бориб қайтиши. Бунга мисол тариқасида Тошкент ва Сирдарё вилоятларидан аҳолининг пойтахтимиз Тошкент шаҳрига турли мақсадларда ҳар куни ёки бир ҳафтага келиб қатнайдиغانларни келтириш мумкин. Демак, тебранма миграция урбанизация характериға эға десак ҳато бўлмайди. Сабаби, тебранма миграцияда иштирок этганларнинг аксарияти, қишлоқдан туман ёки вилоят марказига, қишлоқ-шаҳар, кичик шаҳарлардан йирик шаҳарларга томон ҳаракат қилишади. Маятниксимон миграцияда баъзан аҳоли бир давлат ҳудудида яшаб иккинчи бир давлат ҳудудиға ишлаш, ўқиш учун ҳар куни ёки ҳафтада чегарадан ўтиб бориб келишади. Бу Ғарб давлатларида яққол кузатилади.

Миграция жараёнини тавсифлашда қатор миқдорий кўрсаткичлардан фойдаланилади. Миқдорий кўрсаткичлар аҳоли механик ҳаракатининг дунё миқёсида, маълум бир даврлардаги ҳолатини аниқ, асосли ифодалашға хизмат қилади.

Миграциянинг миқдорий кўрсаткичлариға қуйидагилар киради:

1. Миграциянинг мутлоқ ва нисбий маълумотлари.
2. Миграция коэффициенти.
3. Миграция сальдоси.

Маълум ҳудудда яшовчи аҳолининг ҳар 100 кишисига тўғри келувчи мигрантлар сони миграцион ҳаракатнинг интенсивлиги ёки коэффициентини кўрсатади. У йилиға ўртача тахминан 5-6 фоизға тенг, лекин бу рақам турли жойларда катта фарқ қилади.

Бирон бир давлат, шаҳар, туман, қишлоқдаги миграцияларнинг самарадорлиги-миграция сальдоси дейилади, у бир йил давомида кўчиб келган аҳоли билан кўчиб кетган

аҳолининг айирмасига тенг. Миграция сальдоси ижобий ёки салбий бўлади ва у абсолют (масалан, йилига 5000 киши) ҳамда нисбий кўрсаткичларда (100 ёки 1000 киши ҳисобига) ифодаланади.

Аҳолининг бир жойдан иккинчи бир жойга кўчиши аҳоли географиясига, таркиби ва динамикасига катта таъсир кўрсатади. Бу таъсир нафақат кичик, алоҳида аҳоли манзилгоҳларид, балки йирик материк, регион, мамлакатлар доирасида ҳам сезилади. Шунингдек, аҳолининг механик ҳаракати натижасида аҳоли сони, зичлиги, унинг кўпайиши кўрсаткичлари ва демографик вазият ҳам ўзгаради. Бу ўзгариш салбий ва ижобий тусга эга бўлади.

Аҳоли миграциясининг салбий томони шундаки, мигрантлар оқими йўналган районларда кўчиб келганлар сони, кўчиб кетганлар сонидан ортиқ бўлади. Аҳоли сони ўсиб боради, ёш таркиби, кўчиш жарёнларидан фаол иштирок этувчи ёшлар салмоғининг юқорилиги билан фарқ қилади. Бу ҳол келажакда аҳоли кўчиб келаётган регионлардаги демографик вазиятни яхшилашга ва аҳоли табиий ҳаракати суръатларининг ошишига имкон беради. Бир пайтлар Ўзбекистоннинг Мирзачўл, Қарши чўллари ҳудудига Фарғона водийси, Самарқанд, Жиззах ва Қашқадарё вилоятларидан аҳоли кўчиб келиб жойлашган. Бу юқорида келтирилган ҳолатларга мисол бўлиши билан бирга етишмаётган меҳнат ресурсининг таъминланишига ҳам ёрдам берди.

Аҳоли кўчиб кетаётган ҳудудлардан катта ёшдаги кишилар салмоғининг камайиши рўй беради. Натижада туғилиш нисбатан камаёди, ўлининг ўртача миқдори юқори бўлади, аҳолининг ўсиш суръатлари пасаяди ёки унинг сони камайиб боради. Аҳолининг табиий ҳаракати аҳоли кўчиб кетган ва аҳоли кўчиб келган ҳудудларда бир-биридан кескин фарқ қилади. Чунки ҳар икки жараёнда ҳам аҳолининг жинсий, ёш таркибида у ёки бу тарзда бузилишлар рўй беради. Бу аҳолининг табиий ҳаракати суръатига ўз таъсирини кўрсатади. Аҳолининг жинсий ва ёш таркибидаги, унинг ўсиш суръатларидаги ўзгаришлар, меҳнат ресурсларининг керагидан ортиқ кетишига ёки уларнинг етишмаслигига олиб келади. Умуман олганда, аҳоли миграциялари- бу мамлакатнинг турли ҳудудлари ва халқ хўжалиги тармоқлари ўртасида меҳнат ресурсларини қайта тақсимланишининг воситасидир. Чунки, асосан маълум касб малакага эга бўлган кишилар кўчиб юрадilar. Янги қурилиш ва қишлоқ хўжалик ерлари ўзлаштирилаётган ҳудудларга малакали ишчи кучи келиши, уларнинг иқтисодий ривожланишини тезлаштиради, ишлаб чиқаришнинг нисбатан мукамал техника турларини ривожлантиришга имкон беради.

Мигрантлар таркиби айрим ҳудудлар аҳолисининг маданий даражасига, билимига таъсир кўрсатади, этник ассимиляция жараёнларини ва кўп тилликнинг тарқалишини белгилаб беради. Турли хил этник гуруҳларнинг аралашishi оқибатида янги этник бирликлар пайдо бўлишига, оммавий аҳолининг кўчиши ёки кўчирилиши сабаб бўлади. Масалан, республикамизга Улуғ Ватан уруши йиллари, 1966 йилги Тошкент зилзиласидан сўнг оммавий русийзабон миллатиг мансуб кишиларнинг кўчиб келиши минтақа аҳолисининг таркиби, этник тузилишида ўзгаришларга шароит яратади. Бошқа миллат вакиллари кўчиб келган ҳудудлар, янги ўзлаштирилган ерлар аҳолиси ирқий ва миллий тузилишига кўра хилма-хил бўлди. Аҳоли миграциялари илгари одамлар яшамаган ҳудудларни аҳоли билан таъминлашга ва ўзлаштиришга, аҳоли тарқалган йирик янги ареалларни барпо этишга, мамлакат айрим қисмлари орасидаги иқтисодий ва социал ривожланиш даражаларини тенглаштиришга имкон беради. Бунда миграцияларнинг йўналишлари ҳудудий бўлган иқтисодий ва социал вазифаларнинг ҳал этишга ёрдам бериши зарурдир. Миграция жараёнларини бошқаришда давлат миграциялар ва уларнинг географияси тўғрисидаги миқдорий кўрсаткичлардан кишиларнинг кўчиб юриш сабаблар ҳақидаги хилма-хил маълумотлардан фойдаланилади. Ана шу асосда аҳолининг у ёки бу ҳудудга миграциясини рағбатлантирувчи тадбирлар ишлаб чиқилди ва амалга оширилади. Бу тадбирлар кўпинча катта ҳаражат талаб қилади. Миграцияни вужудга келтирувчи сабаблар қилиб иқтисодий, сиёсий ва ихтиёрий кўчиб юришлар кўрсатилади. Айтайлик маълум бир ҳудудда истикомат қилувчи аҳоли ўзи яшаб турган жойга нисбатан яшаш

даражаси устун бўлаган ҳудудга кўчиб ўтишни иқтисодий сабб билан боғлаймиз. Давлат тузумидаги сиёсий вазият ва ундаги ўзгаришлар, чегараларнинг қайта кўрилиши оқибатида аҳоли манзилгоҳларининг у ёки бу давлат чегарасига ўтиш ва ҳоказо сабаблар аҳолининг кўчиб юришига олиб келади. Бунга мисол тариқасида собиқ Иттифокнинг парчалниб ҳар бир давлат мустақилликка эришуви миллатларнинг у давлатдан бу давлатга кўчиб ўтишини тезлаштиради. Кўплаб русийзабон кишиларнинг ўз она ватанларига қайтиб кетиши, чет давлатларга кўчиб кетиш ҳоллари шулар жумласидандир. Учинчи сабаб қилиб турли хил бахтсиз ҳодиса, табиий шароит, турмуш тарзидаги ноқулайликлар туфайли аҳоли ихтиёрий равишда бир жойдан- иккинчи жойга кўчиб ўтади. Сўнгги ўн йилда миграция масштаби мамлакатимизда ҳам, мамлакатлараро ҳам кенгайиб у сиёсий аҳамият касб этмоқда.

БМТ маълумотларига кўра 2000 йилда дунё бўйича 175 миллион халқаро мигрантлар мавжуд бўлган. Булардан деярли 50 фоизи аёллар, қарийиб 4 миллиони қочоқлардир. 1990 йилдан 2000 йилгача бўлган даврда ҳар 3/2 мигрант Шимолий Америкага тўғри келган. 1980 йилгача кам ривожланган давлатларда халқаро мигрантлар умумий сонининг ҳар 5/3 таси ўта ривожланган мамлакатларда жойлашган. Бугунги кунда иқтисодиёт ўта муҳим жглобал аҳамиятга эга бўлган бир вақтда мигрантлар оқими тобора жадаллашмоқда. Айниқса, ишга жолашиш, иш топиш мақсадида аёл мигрантлар миқдори ошиб бормоқда. Халқаро аҳолининг алмашилиши аҳолини жўнтувчи (транзит) ва қабул қилувчи ҳудудлар учун иқтисодий, ижтимоий-иқтисодий, маданий ва демографик таъсири аҳамиятли бўлади.

Халқаро миграцияда аҳоли кўчиб кетаётган, кўчиб келаётган миграция оҳимини тўғри бошқариш муҳим аҳамиятга эга. миграция натижасида ноқонуний одамларни олиб ўтиш ва сотиш, ОИТС инфекциясини ва бошқа касалликларни у давлатдан бу давлатга ташиш каби нохуш ҳолатлар тобора ривожланмоқда. Шунингдек, ривожланган давлатлардан ривожланаётган давлатларга мигрантларнинг пул ўтказиши миграциянинг иқтисодий нуқтаи-назардан салбий кўринишидир. Малакали мутахассислар ва эркаклар миграцияда иштирок этиш, аёлларнинг оилада хўжайин бўлиб қолишига ва ҳатто оилаларнинг бузилишига ҳам олиб келмоқда.

Мигрантлар таркибини тахлилидан уларда асосан эркаклар ва ёшлар кўплаб қатнашишини таъкидлаш лозим. Болалар, аёллар ва қариялар юқорида келтирилган сабаблар туфайли камдан-кам яшаш жойини ўзгартиради.

Иккинчи жаҳон уруши йиллари аҳолини тинч жойларга оммавий кўчириш ишлари олиб борилганлиги ҳаммага маълум. Кўчириб келтирилганлар ичида ёш болалар, кекса-қариялар, аёллар аксариятини ташкил этганди.

Вақт ўтиши билан аҳоли миграциясининг сабаблари ҳам ўзгариб боради. Аммо барча даврларда ҳам ижтимоий-иқтисодий сабаблар етакчи бўлиб қолаверади. Тарихда давлатлар миқёсида йирик миграцион ҳаракатлар рўй берганлиги ҳаммага маълум. Жумладан Е.Л. Шувалов VII-X асрларда оммавий кўчишларни Арабистон ярим оролида яшовчи араб қабилаларининг Шимолий Африка, Пиреней ярим ороли, Яқин ва Ўрта Шарк ҳудудларини босиб олганлиги ва бу ерларда ислом дини ҳамда араб ёзувини кенг тадбиқ қилиб тарқатганлигини кўрсатиб ўтади (96- бет). Шунингдек бу араб қабилалари мазкур ҳудудда Миср ва Марокаш каби қатор замонавий араб қабилаларининг ташкил топишида қатнашдилар.

Аҳоли миграциясига катта таъсир кўрсатадиган давр дунёда буюк географик кашфиётлар даври ҳисобланади (XV аср охири- XVII аср ўртаси). Бу давр одамларнинг алмашилишида унчалик аҳамиятли бўлмасада, кейинчалик оммавий аҳоли кўчишига замин бўлиб ҳизмат қилди. XIX асрда Африка минтақасидан Америкага кўплаб қора танли негрлар кўчириб келтилди. XV-XVIII асрда аввал Испания ва Португалиядан кейинчалик Англия ва Франциядан Америкага одамлар кўчиб боришади. Ўша вақтларда Америка арзон ишчи кучига эҳтиёжи баландлиги туфайли 50 миллион негр қул сифатида Африкадан олиб кетилган. Бу қулларнинг атиги 12-14 миллиони Америкага етиб борган

бўлишса, қолганлари эса йўлда ҳалок бўлишган. Европадан Америкага XIX аср ўрталарида аҳолининг кўчиб бориши янада кучайди ва XX аср ўрталаригача давом этди. Иккинчи жаҳон урушигача кўчиб борганларнинг аксарияти АҚШ га тўғри келади. Ушбу аҳоли ҳаракатларининг бош сабаби иқтисодий омил ҳисобланади.

Сехрли диёр бўлмиш Америкага аҳолининг кўчиб бориши Иккинчи жаҳон урушидан кейин ҳам тўхтагани йўқ. Ҳатто, собиқ Иттифоқ республикалари алоҳида давлат бўлиб, мустақилликка эришганларидан сўнг бу жараён яна бир қаррага жонланиб, тезлашди. 1993 йили АҚШ президентининг собиқ Иттифоқ ҳудудидаги зиёлилар ва мутахассисларнинг АҚШ га кўчиб келишига мумкин қадар қулайликлар яратиш тўғрисидаги қарори бу давлатга мигрантлар оқимининг янада кўпайишига туртки бўлди десак хато бўлмайди. Ва бу жараёни олимлар фанда “оқиллар кетиши” деб номлашган. Собиқ Иттифоқнинг парчаланиши кўплаб математик, компьютер дастурчилари, химик, физик, биолог сингари олимлар ва мутахассисларнинг Америкага кетишига, ўз навбатида МДХ давлатларидаги интеллектуал салоҳиятнинг пасайишига олиб келди. Европадан, Африкадан, собиқ Иттифоқ давлатларидан Америкага кўчиб келган аҳоли сони шу ҳудуд аҳолиси билан аралашиб мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётига катта ҳисса қўшмоқдалар.

Қитъа ва материклар ўртасидаги миграция жараёни нафақат Европа ва Америка балки Европа ва Африка, Европа ва Австралия, Хитой ва Корея ўрталарида ҳам бўлиб ўтган. Европадан Африкага одамларнинг механик ҳаракати Американики сингари XIX аср ўрталарига тўғри келади. Манбларда кўрсатилишича 1960 йили Африкада тоза европаликлар 6 миллион кишига етган. Европаликлар Африканинг жанубий ва шарқий ҳамда шимоли ҳудудларига кўчиб боришган. Аввало буларнинг кўчиб борган жойлари Африканинг энг бой қимматбаҳо ресурслари мавжуд бўлган ерлардир. Кейинчалик кўпгина Африка давлатлари алоҳида бўлиб мустақилликка эришганидан сўнг кўчиб келган баъзи кишилар ватанига қайтиб кетишди. Дунё миқёсида аҳамиятли қитъалараро миграция жараёни қандай материк ёки минтақа доирасида бўлишидан қатъий назар аҳолисининг сонига ўз таъсирини кўрсатади. Европадан кўчиб кетаётган аҳоли шу ердаги давлатлар учун йўқотиш бўлиш билан бирга аҳолисининг сони қисқаришига ҳам сабаб бўлади. Бироқ айрим давлатлар учун миграциянинг аҳамияти юқорирок. Жумлдан, собиқ Иттифоқнинг парчаланиши республикалар олдида қатор ижтимоий-иқтисодий, сиёсий масалаларни мустақил ҳал этишни олдиларига қўйди. Бу ўз навбатида аҳолининг ҳаракатчанлигини ҳам оширишга олиб келди. Россия МДХ ичида энг йирик, қудратли давлат ҳисобланади, аммо демографик вазиятни яхшилаш давлат аҳамиятидаги муаммолардан бири. 1990 йиллардан бери табиий кўпайишга манфийга тушган. Аҳолиси Ўрта Осиё ва бошқа МДХ давлатларидан кўчиб бораётганлар сони билан ўсмоқда ва ишчи кучига бўлган эҳтиёжни тўлдирмоқда.

Собиқ Иттифоқ республикаларидаги иқтисодий аҳволнинг пасайиши, хўжалик алоқаларининг узилиши, турмуш даражасидаги ноҳушликлар, ишлаб чиқариш корхоналарининг тўхтаб қолиши кабилар ишсизлик муаммосини келтириб чиқарди. Натижада Россиядан аҳоли хориж дўлатларига иш излаб, яхшироқ даромад топиш мақсадларида чимқиб кетмоқдалар. Бу эса янада аҳоли сонинг камайишига сабаб бўлмоқда. Россияга кўчиб келаётган иммигрантлар Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистондандир.

Ўзбекистондан ҳам хорижга, Россияга ва бошқа ҳудудларга турли мақсадларда миграцияда иштирок этиб чиқиб кетаётганлар ҳаммамизга маълум. Республикамиздан чиқиб кетаётган эмигрантлар таркибида биринчидан бир вақтлар келиб қолган русийзабон миллатга мансуб кишилар, уларнинг фарзандлари яна ватанларига қайтишмоқда. Иккинчидан яҳудийлар, немислар, греклар, қозоқлар, месхети турклар ўз она юртларига ёки бошқа давлатларга кўчиб кетишмоқда. Бундай миграцияни этник миграция деб ҳам аташ мумкин. Учунчидан, маҳаллий миллат вакиллари (ўбеклар) ичидан ҳам иш излаб, ўқиш ёки қариндошлари орқали бошқа жойларга бориб яшаш мақсадларида ташқи

миграцияда фаол иштирок этишмоқдаки- бу оммавий меҳнат миграцияси ҳисобланади. Ушбу миграцияда иштирок этаётганлар вақтинча ва доимий яшаш учун кетишади. Ўзбекистон аҳолисининг халқаро миграциядаги иштироки кўпроқ четга кўчиб кетувчилар ҳисобига бўлиб миграция сальдоси манфий тус олган. Халқаро миграцияда иштирок этиб мамлакатимизга кўчиб келаётганларнинг аксариятини ишбилармонлар, тадбиркорлар, илмий ходимлар, элчихона ходимлари ташкил этади. Булар вақтинча яшаб кейин ватанига қайтиб кетишади.

Халқаро миграция жараёни билан бирга маҳаллий ички миграция ҳам республикада мустақиллик йиллари анча жонланди. Ички миграцияда қишлоқдан-шаҳарга ва шаҳардан-шаҳарга йўналишлари бўйича аҳоли ҳаракати кучайди. Яъни қишлоқ жойларда баъзи корхона ва хўжаликлардаги ишларнинг тўхтаб қолиши аҳолининг, айниқса ёшларнинг иш излаб марказ шаҳарларга қатновига олиб келди. Умуман Ўзбекистон учун ички миграцияда вақтинча яшаш жойини ўзгартирадиганлар ва миятниксимон миграцияда иштирок этадиганлар ҳамма даврларда устун бўлиб келган. Шаҳарлар ўртасидаги аҳоли алмашилиши ҳам кичик шаҳарларда яшовчиларнинг йирик шаҳарларга кўчиши ҳисобига анча катта.

Мамлакат аҳолисини халқаро ва ички миграцияда иштирок этишини ҳам салбий, ҳам ижобий томонларга эгаллигини юқорида келтириб ўтгандик. Ўзбекистон учун чет давлатларга кўчиб кетаётганлар ичидаги етук мутахассислар катта йўқотиш ҳисобланади. Айниқса, фан, мактаб, соғлиқни сақлаш, ҳуқуқ соҳасидаги малакали етук мутахассислар шулар жумласидандир.

Кам сонли аҳолиси бўлган давлатлар учун ташқи миграция (кўчиб кетиш) демографик, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий характерга эга муаммоларни келтириб чиқаради. Республикамиз аҳолисининг халқаро миграциядаги иштироки бундай мундай муаммоларга олиб келгани йўқ. Аммо, замонавий халқаро аҳоли миграцияси масштаби борган сари кенгайар экан кўп миллатли аҳолиси бўлган Ўзбекистон учун давлатлараро миграция сезиларли ахамиятга эга бўлади.

Манбаларда кўрсатилишича 90-йиллар бошида дунё бўйича 25 меҳнаткаш ишчи мигрант рўйхатга олинган. Уларнинг ярмидан ортиғи ривожланган давлатлардан чиққан бўлиб 3/2 қисми индустриал ривожланган давлатларга бориб жойлашган. Халқаро миграцияда охириги йиллари аҳоли ўртасида табақаланиш кучайганлиги оқибатида ноқонуний мигрантлар сони ошди. Нелегал мигрантларнинг асосий қисмини ёлланиб ишловчилар ташкил этмоқда. Бундай ишчи-мигрантлар кўпчилик давлатлар арзон ишчи кучи саналади. 1990-йиллардан кейин собиқ Иттифоқ республикалари аҳолиси ичида худдий шундай (нелегал) яширин миграцияда қатнашувчи мигрантлар сони кўпайди, айниқса, аҳолиси сони кўп, ишсизлик баланд бўлган ҳудудларда бу янада ўсди. Европа, Осиёнинг ривожланган давлатлари, Россия (Ўрта Осиё республикалари учун) асосий иммиграция давлатлари бўлиб қолди.

Миграция жараёнини бошқариш, йўлга қўйиш ҳар бир давлат миграция сиёсатининг бош вазифасидир. Демак, давлатлараро, давлат ичидаги аҳолининг механик ҳаракатини тўғри ташкил этиш малакали мутахассисларни йўқотиш олдини олиш, мутахассисларни алмашишни амалга ошириш, мавжуд меҳнат ресурсларидан фойдаланиш йўллариини излаб, ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, аҳоли турмуш даражасини кўтриш бугунги кунда ривожланаётган давлатлар олдидаги муаммолардан ҳисобланади. Аҳолининг механик ҳаракати ҳудуд ижтимоий-иқтисодий ва демографик вазиятни яхшилашга хизмат қилмоғи лозим.

1. Миграциянинг турлари.

Миграция жуда кенг қамровли ва муракаб жараён бўлиб, унинг турли жиҳатларига кўра: худудий йўналишига, муддатига, ташкил этилган ёки этилмаганига, қонуний ёки ноқонунийлигига қараб турлари мавжуд.

Худудий йўналишига кўра миграция ташқи ва ички миграцияга бўлинади.

Ички миграция деб бирор бир мамлакат, вилоят ёки маъмурий ҳудудий бирлик ичида аҳолининг бир жойдан иккинчи бир жойга кўчишидир. Бу хил миграция ҳам ўз навбатида тўрт йўналишга бўлинади: шаҳардан-шаҳарга, шаҳардан-қишлоққа, қишлоқдан-шаҳарга, қишлоқдан-қишлоққа.

Ташқи миграция деб аҳолининг мамлакат ташқарисига, жумладан қўшни мамлакатлар ёки чет элга кўчиб кетиши ёки у ердан кўчиб келишидир. Ташқи миграциянинг қитъалараро ва қитъалар ичидаги турларини ҳам ажратиш кўрсатиш мумкин.

Ташқи миграция тўғрисида гап кетар экан эмиграция, иммиграция ва реэмиграция тушунчаларига қисқача таъриф бериб ўтиш лозим бўлади. «Иммиграция- бу мамлакатга хорижий фуқароларнинг доимий яшаш ёки ишлаш мақсадларида келиши бўлса, эмиграция эса бу жараённинг тескарисидир, яъни бирор мамлакат фуқароларининг доимий яшаш ёки ишлаш мақсадларида хорижга чиқиб кетишларидир. Реэмиграция ва реиммиграция эса кўчиб келган ёки кўчиб кетганларнинг қайтиб келиши ва қайтиб кетишидир. Иммиграцияда қатнашган фуқаролар иммигрантлар, эмиграция жараёнида иштирок этувчилар эмигрантлар деб аталади. Шунини алоҳида қайд этиш лозимки, “Эмигрант” ва “Иммигрант” тушунчалари учун халқаро ягона таъриф мавжуд эмас. Бу тушунчалар бўйича ҳар бир давлатнинг ўз мезонлари бор. Масалан, Болгарияда “иммигрант” шу давлатга жойлашиш мақсадида бошқа давлатдан келганлар; “эмигрант” эса Болгарияни бутунлай ташлаб бошқа давлатга яшаш учун кетганлар. Польшада- олдин хорижда, яъни бошқа давлатда яшаб, кейинчалик шу давлатга доимий фуқаролик учун келганлар – “иммигрантлар” деб; Польшани бутунлай ташлаб кетганлар эса “эмигрантлар” деб аталади. Россияда – Россияга ишлаш ёки ўқиш мақсадида 1,5 йилдан кўп муҳлатга келганлар ва уларнинг кузатувчилари “иммигрантлар” деб; ўқиш ёки ишлаш учун 1,5 ойдан кўп муҳлатга бошқа давлатга кетганлар “эмигрантлар” деб аталади. АҚШ да қонуний асосда бошқа давлатлардан доимий яшаш мақсадида АҚШ га келганлар “иммигрантлар” деб аталади. “Эмигрантлар” га эса таъриф берилмаган.»⁶

Муддатига кўра – миграциянинг доимий вақтинча (мавсумий) ва тебранувчи (маятниксимон) турлари ажратилади.

Доимий миграция- бу аҳолининг кўчиб кетган жойида бутунлай қолиб кетиши ёки узокроқ муддат қайтиб келмаслигидир. Кишиларнинг нисбатан қисқа муддатдан сўнг кўчиб кетган жойларига қайтиб келишлари вақтинчалик миграциядир. Вақтинчалик миграциянинг энг муҳим йўналиши мавсумий миграция бўлиб, кишиларнинг йилнинг муайян бир фаслида четга чиқиши ёки келиши жараёнидир. Мавсумий миграция асосан меҳнат миграциясига хос жараён бўлиб аҳоли бандлигида катта тебранишлар бўладиган ва ишчи кучига талаб катта бўладиган мавсумларда кишиларнинг миграцион фаоллиги бир неча баробар ортиб кетади. Мавсумий миграция кўпроқ қишлоқ хўжалиги, меҳмонхона хўжалиги сингари ишчи кучини кўп талаб этадиган ва юқори малака талаб этилмайдиган ишлар билан боғлиқ бўлади. Мисол учун ёз ойларида Туркия, Швейцария каби давлатларга хорижлик сайёҳларнинг кўплаб келиши натижасида ишчи кучига бўлган кескин ортади. Бу эса даромад топиш даражаси нисбатан пастрок бўлган давлатлардан кўплаб ишчиларнинг оқиб келишига сабаб бўлади.⁷

Миграциянинг яна бир тури тебранувчи (маятниксимон) миграция бўлиб, аҳолининг бир аҳоли пунктидан иккинчи бир аҳоли пунктига ўқиш, ишлаш ва бошқа сабабларга кўра ҳар кунлик қатнашидир. Бу тур миграция кўпроқ ички миграцияга хос бўлиб, халқаро миграция доирасида давлатлараро яхши қўшничилик алоқалари йўлга қўйилган чегараолди ҳудудларигагина хосдир.

Миграция жараёни ташкил этилиш нуқтаи- назаридан ташкил этилган ва ташкил этилмаган турларга ажратилади. Ташкил этилмаган миграция аҳолининг ўз хоҳиш ва ихтиёрлари билан аввалдан режалаштирилмасдан, стихияли тарзда бўлиши бўлса, ташкил

⁶ Бўриева М.Р. Демография асослари. Т., 2002.

⁷ Демографический энциклопедический словарь, М., 1985., 243-244- бет.

этилган миграция ижтимоий зарурия туфайли давлат томонидан режалаштирилган тарзда содир бўлади. Мисол учун, ҳозирги кунда жуда кўп Ўзбекистон фуқаролари Жанубий Корея Республикасида ташкиллаштирилган ҳолда меҳнат қилмоқдалар.

Сўнги йилларда миграцияда, хусусан халқаро миграция жараёнларида қонуний ва ноқонуний мигрантция турлари алоҳида ажратиб кўрсатилмоқда.

Қонуний миграция- бу кишиларнинг мавжуд қонунчиликни четлаб ўтмаган ҳолда, давлат органлари томонидан рўйхатдан ўтказилган ва тегишли рухсатномалари бўлган ҳолдаги кўчишларидир.

Ноқонуний миграция эса кишиларнинг мавжуд қонунчиликни четлаб ўтган ва давлат органлари томонидан рўйхатга олинмаган ҳолдаги ҳамда зарурий ҳужжат, ва рухсат бўлмаган ҳолдаги кўчишидир.

3. Миграцияни келтириб чиқарувчи омиллар.

Маълумки миграция кишиларнинг доимий ва вақтинча ўз яшаш ёки иш жойларини ўзгартиришлари натижасидаги бир жойдан иккинчи бир жойга кўчишларидир. Табиийки аҳоли миграцияси қатор омиллар таъсирида вужудга келади. Бу омилларни шартли равишда иқтисодий, демографик, сиёсий, ижтимоий ва экологик омилларга бўлиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Иқтисодий омиллар. Аҳоли миграциясига таъсир этувчи омиллар орасида иқтисодий омиллар энг муҳими ҳисобланади, чунки қолган барча омиллар пировардида иқтисодий муаммоларга айланади ёки иқтисодий оқибатларга олиб келади. Иқтисодий омиллар деганда ҳар бир давлат иқтисодий тизимининг мустаҳкамлиги, унинг ўсиш даражаси ва ривожланиш кўлами тушунилади. Дунёнинг турли минтақаларида иқтисодий имкониятлар, меҳнат шароитлари ва иш ҳақи ўртасида юзага келган сезиларли фарқ ишчи кучларини мамлакатлараро кўчиб юришига сабаб бўлувчи муҳим омил ҳисобланади. Масалан АҚШ ва Мексикадаги даромадларнинг тахминан 10 баробарга фарқ қилиши мексикалик ишчиларни АҚШ га иш қидириб ўтишларининг асосий сабаби ҳисобланади. Шундай қилиб ер юзида ривожланган бой ва ривожланаётган иқтисодий имкониятлари чекланган мамлакатларнинг мавжудлиги халқаро миграция ва жаҳон меҳнат бозорининг амал қилишини белгиловчи асосий омил ҳисобланади.⁸

Демографик омиллар. Аҳолининг ўсиш суръати, аҳоли сонининг кўпайиши ёки қисқариши билан боғлиқ бўлган омиллар демографик омиллар бўлиб саналади. Бундай омиллар қаторига биринчи навбатда аҳолининг табиий ўсиш даражасини киритиш мумкин, чунки табиий ўсиш миграцион жараёнга таъсир этиши билан биргаликда миграцион жараённинг жадаллашув ҳам ўз навбатида табиий ўсишга сабаб бўлиши мумкин. Табиий ўсиш натижасида меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли етишиб чиқишига, яъни миграция қилиши мумкин бўлган аҳоли кўпайишига замин яратилади. Шу ўринда демографик омилларнинг иқтисодий омиллар билан узвий боғлиқлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим бўлади. Жумладан иқтисодий ўсиш билан табиий ўсиш ўртасидаги фарқнинг ортиши ҳам миграцияга катта таъсир этади. Яъни табиий ўсиш суръатлари иқтисодий ўсиш суръатларидан юқорироқ бўлса мамлакатда ишсизлар сонининг ортишига ва кишиларнинг чет элга иш излаб чиқишларига сабаб бўлади. Табиий ўсиш суръатлари иқтисодий ўсиш суръатларидан паст бўлса мамлакатда ишчи кучига бўлган талаб кўтарилади ва чет эллик ишчиларнинг иш излаб келишлари ортади. Мисол учун, 90-йилларнинг ўрталаригача Иқтисодий Ҳамкорлик ва Тараққиёт Ташкилоти мамлакатларида (АҚШ, Япония, Канада, Австралия, Янги Зеландия, Исландия, Туркия, Швейцария ва Европа Иттифоқи давлатлари) иқтисодий фаол аҳоли йилига ўртача 0,8 фоиз кўпайган, ялпи ички миллий маҳсулот ҳажми эса 3 фоизга ошган.⁹

Сиёсий омиллар. Айрим мамлакатлардаги, сиёсий вазиятнинг барарор эмаслиги, уларнинг иқтисодий аҳволига таъсир этиб, мамлакат ишчи кучинининг четга оқимини кескин кучайтиради. Шу жумладан турли сиёсий инқироз ва урушлар натижасида

⁸ Ҳақимова М. ва бошқ. Халқаро иқтисодий муносабатлар. Т.; 1997. 140-бет.

⁹ Юқоридаги манба, 141- бет.

мажбурий мигрантлар (кочоклар, депортация қилинганлар) сонининг кўпайишига олиб келади. Собик Иттифоқнинг тарқалиб кетиши натижасида нафақат Иттифоқ таркибидаги давлатларда балки унга кўшни бўлган социалистик лагер таркибидаги давлатларда сиёсий беқарорлик ҳолларининг юзага келишига сабаб бўлди. Унинг натижасида мажбурий мигрантлар сони кўпайди. Экспертларнинг маълумотига кўра МДХ давлатларида айтилган пайтда (2003 й.) 1,8 млн. кочоклар ва мажбурий мигрантлар мавжуд.¹⁰

Ижтимоий омиллар. Аҳоли миграциясини келтириб чиқарувчи омиллар ичида ижтимоий омиллар ҳам каттагина аҳамият касб этади. Л.Л. Рыбаковский миграциянинг ижтимоий омиллари деганда миграцион жараёнга маънавий омилларнинг таъсирини тушунади.¹¹

М.Қ. Қорахонов миграцион жараёндаги ижтимоий омилларни кишиларнинг малакаси ва маъумоти қанчалик юқори даражада бўлса, унинг миграцион ҳаракатчанлиги (мобиллиги) шунчалик тез ва у онгли равишда малакасида самарали фойдаланиш мумки бўлган жойни қидиради.¹² Шу жумладан ўқиш ва касбий малакани ошириш мақсадлари ҳам кўплаб кишиларни, айниқса ёшларни миграция қилишларига сабаб бўлади.

Ижтимоий омиллар ичида этник омиллар ҳам ўзига хос мавқега эга. Этник омилларга- аҳолининг анъаналари, урф-одатлари, тили, турмуш тарзи кабиларни киритиш мумкин. Уларнинг ҳар бири миграция жараёнини жадаллаштириши ёки секинлаштириш мумкин. Жумладан, ўзбек халқининг тарихан ўтроқлиги, ўз туғилган ва ўсган жойига боғлиқлиги, ўрганган қадриятлари ва турмуш тарзини ўзгартиришга мойил эмаслиги туфайли собик Иттифоқдаги бошқа халқлар ичида энг суст миграцион ҳаракатчанлиги билан ажралиб туради. Бироқ сўнги бир неча йил ичида мигрантлар таркибида ўзбеклар салмоғининг тобора ортиб бораётганлигини кўриш мумкин. Тил омили ҳам миграцияга сезиларли таъсир этади. Кишиларнинг тил билиш билмаслиги ҳам уларнинг миграция қилишига ёки миграциядан тийилиб туришига сабаб бўлади. Мисол учун 1989 йилда ўзбек тилига “Давлат тили” мақомининг берилиши ва давлат расмий идораларида ўзбек тилида иш юритишнинг лозимлиги таъминланиши натижасида ўзбек тилини ўрганишни ҳоҳламаган ёки ўрганмаган кишиларнинг бошқа ҳудудларга миграция қилишларига сабаб бўлди.

Экологик омиллар. XX асрнинг ўрталаридан миграция омиллари қаторига экологик омиллар ҳам қўшилди ва борган сари унинг кўлами тобора ортиб бормоқда. Экологик жиҳатдан ўз ҳаётларига ҳавф туғиладиган жойлардан кишиларнинг кўчиб кетиши табиий ҳолдир. Мисол учун, Ўзбекистонда иккита йирик экологик ҳавф ўчоғи мавжуд. Булар Орол денгизининг қуриши билан боғлиқ экологик ҳавф ўчоғи ва Сурхондарё вилоятининг Тожикистон билан чегара ҳудудлари (Турсунзода алюминий заводи атмосферага чиқиндиларни чиқариши натижасида) бўлиб, бу ерлардаги кишилар ўзларининг ва авлодларининг келажак тақдирини ўйлаб бошқа экологик жиҳатдан ҳавсизроқ ҳудудларга кўчиб кетмоқдалар. Биргина Ўзбекистоннинг Оролбўйи ҳудудларидан 90-йилларда Қозоғистонга- қарийиб 30 минг, Туркменистонга – 4 минг ва Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларига қарийиб 20 минг киши кўчиб кетишга мажбур бўлишган.¹³

Мавзу. Никоҳ

Никоҳ социологик ва демографик категория сифатида.

Никоҳ-бу эркак ва аёл ўртасидаги муносабатларнинг, уларнинг бир-бирига ва ўз болаларига нисбатан ҳуқуқлари ва мажбуриятларининг жамият томонидан қайд этиладиган ва бошқариладиган шаклидир. **Никоҳ тарихан кўп асрлик узоқ тараққиёт йўлини ва маълум бир шаклларнинг бошқа шакллар билан алмашинувини босиб**

¹⁰ Интернет маълумоти - www.From Uz Com- сайт Эммигрантов из Узбекистана.

¹¹ Рыбаковский Л.Л. Миграция населения: прогнозы, факторы, политика. М.; 1987.

¹² Караханов М.К. Некапиталистический путь развития и проблемы народонаселения. Т., 1982.

¹³ Alikhan Aman, Population migration in Uzbekistan (1998-1999). Т., 2000. 84-бет.

ўтган. Бу тарихий ўзгаришлар ана шу соҳа билан боғлиқ махсус тарихий этнографик ва тарихий социологик илмий адабиётда яхши ёритилган. Никоҳ ҳақида сўз борар экан унинг ҳуқуқий ва бошқа турли ижтимоий фанларда турлича талқин қилинишини таъкидлаш лозим. Дейлик, ҳуқуқий нуқтаи назардан, никоҳ бу эркак ва аёл ўртасида эркин, ихтиёрий, тенг ҳуқуқли асосда тузилган иттифоқ бўлиб, унда қонун талабларига риоя қилиш ва эр-хотин ўртасида шахсий ҳамда мулкий қонунлар ва мажбуриятларга сўзсиз бўйсунуш таъкидланади. Ўзбекистонда никоҳ фуқаролик ҳолати қайд этиладиган ташкилотларда рўйхатдан ўтказилгандан кейингина қонуний ҳисобланади ва бу ҳозирги вақтда қабул қилинган оила кодекси бўйича тартибга солиб турилади.

Демография нуқтаи назаридан эса никоҳ деганда оила қуриш ва болалар туғилиши ҳамда туғилиш ва ўлим факторлари, уларнинг ўзгариш қонуниятлари ва хусусиятлари назарда тутилади. Бошқача қилиб айтганда, демография никоҳнинг эркак ва аёл ўртасидаги иттифоқнинг қонунийлаштирилган юридик шаклидан кўра амалдаги никоҳ, яъни никоҳга қирувчиларнинг муносабатларига эътибор беради. Бунинг учун никоҳ маълум бирор бир давлат қонун-қоидалари асосида қайд этилиши шарт эмас. Умуман олганда демографияда никоҳнинг юридик шакли ҳам муҳим аҳамият касб этади ва шу асосда никоҳсиз туғилиш деган тушунча ҳам бор.

Социологик жиҳатдан олиб қарайдиган бўлсак, никоҳ муносабатларининг расмий қайд этилгани ёки этилмагани, уларнинг юридик томондан расмийлаштирилгани оила ҳолатининг социал институт сифатида энг муҳим белгиси саналади. Кейинги йилларда никоҳсиз яшаш ҳолатлари содир бўлаётгани оила тушунчаси учун инқирозий ҳолат ҳисобланади ва бу ўз навбатида жамиятда ижтимоий ҳолат кескинлашгани, социал ахлоқий нормаларнинг салбийлашувидан дарак беради. Бундай пайтда оила тушунчасида, айниқса болалар масалаларида социал муаммолар келиб чиқади. Мазкур имконият бошқа томондан ҳуқуқий никоҳ ва оила бирга яшашнинг ягона мезоний шакли эканлигига ҳам путур етказади. Энди никоҳ ва никоҳ муносабатларига келсак, бу ерда фанда бир мунча чалкашлик бор. Аниқроғи, никоҳнинг юридик, демографик ва социологик жиҳатлари аниқ ишлаб чиқилмаган. Шу сабабдан бўлса керак, турли нашрларда расмий никоҳ тушунчасига ва қайд этилган никоҳ тушунчасига турлича баҳо беришади. Баъзан эса қайд этилмаган никоҳларни “фуқаролик никоҳи” деб аташади. Бу чалкашликдан қутулиш учун фуқаролик никоҳи деганда қайд этилган никоҳни тушуниш керак. “Амалдаги никоҳ” масаласига келсак, унинг ҳуқуқий жиҳатларидан қатъий назар, ҳақиқий никоҳ муносабатлари бўлганлиги эътиборга олиниши керак. Умуман олганда амалдаги никоҳни қайд этилган никоҳга қарама-қарши қўйиш маълум ноаниқликларга асосланган; зеро ҳуқуқий никоҳ шаклининг борлиги ўз навбатида амалдаги никоҳ муносабатлари борлигини инкор қилмайди ва аксинча, амалдаги никоҳ бўлиши унинг ҳуқуқий шакллари инкор қилмайди.

Никоҳнинг турлари-қайд қилган ва амалдаги –бир-бирини инкор қилмайди. Аксари қайд қилинган никоҳлар айти пайтда амалдагидир, шунингдек амалдаги никоҳларининг кўпчилиги эса –қайд қилинганлардир. Никоҳлар ичида ёлғон никоҳлар ҳам бор, улар қонуний жиҳатдан расмийлаштирилган бўлсада аслида бунда оила қуриш эмас балки уй-жой олиш, мол-дунёга эга бўлиш ва шунга ўхшаш ҳуқуқлар учундир. Айрим қайд қилинган никоҳлар амалда тарқаб кетган бўлсада, бироқ ажралиш расмийлаштирилмагани сабабли давом этади. Шундай ҳоллар ҳам бўладики кимдир бир киши билан никоҳдан ўтиб бошқаси билан яшайди. Шунинг учун қайд қилинган ва қайд қилинмаган никоҳлар мавжуд дейиш мумкин.

Никоҳнинг хиллари ёки шакллари деганда никоҳга қирадиган ёки қирган эркак ва аёлларнинг никоҳ иттифоқлари назарда тутилади. Никоҳ хиллари деганда моногамия (бир никоҳлилик) ва полигамия (кўп никоҳлилик) тушунилади.

Моногамия ёки моногам никоҳ- бу бир эркакнинг бир аёл билан никоҳидир, полигамия ёки полигам никоҳ- бу бир эркакнинг бир неча аёл билан никоҳидир (кўпхотинлилик),

ёки бир аёлнинг бир неча эркак билан никоҳидир (кўпэрлилик). Тарихий этнографик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, тарихда полигамия моногамияга қараганда кўпроқ тарқалган. Айниқса ислом динига эътиқод қилувчи мамлакатларда.

Полиандрия ёки кўпэрлилик никоҳ шакли жуда кам учрайди; Ҳиндистон ва Тибетнинг баъзи халқларидагина бор, у ҳам бўлса битта аёлнинг бир нечта ака-укалар билан никоҳда бўлиши шаклидан иборат.

Ҳозирги вақтда боған сари полигамия миқдори камайиб моногамия кўпайиб бормоқда. Ҳатто ислом қоидалари полигиния (кўпхотинлилик)ни йўл қўйган бўлсада, бироқ қонун билан тақиқланган.

Ҳозирги даврда серияли моногамия, яъни такрорий, асосан эркак ва аёлларнинг ажралгандан сўнг никоҳ қуриш ҳоллари кўпайиб бормоқда. Бу ҳодиса шундай кенг тарқалмоқдаки, ҳатто кўпгина тадқиқотчилар, айниқса журналистлар ва сиёсатчилар никоҳни эркак ва аёл ўртасидаги умрбод иттифоқ демай қўйишди. Аксинча уни вақтинча бирлашув деб ҳисоблайдилар, уни хоҳлаган пайтда хоҳлаган томоннинг истагига кўра бекор қилиш мумкин дейишади. Серияли моногамия ва унга бўлган хайрихоҳлик оиланинг институт сифатида кризисига олиб келади ва ҳозирги демографик жараёнларга ўта сабий таъсир қилади.

Никоҳни қайд этиш бу никоҳ танловининг натижаси, сўнгги босқичи ҳисобланади. Никоҳ танлови деганда никоҳга кириш мумкин бўлган бир қанча шахслар ўртасида борадиган жараён тушунилади. Бундай пайтда у ёки бу усул билан конкрет бирор ҳолатда ягона никоҳга кирувчи киши (эркак ёки аёл) танланади ва у эр (хотин) бўлади ҳамда улар яшайдилар. Буни оила доираси дейилади. Оила доираси- бу никоҳга кирувчиларнинг гуруҳидан иборат.

Никоҳ танлови жараёни тарихан аниқ жараён ҳисобланади, у жамиятда мавжуд демографик, иқтисодий, социал, социал – маданий ва бошқа шароитлар билан боғлиқ. Никоҳ танлови жараёнининг асосий хусусиятлари турли хилда намоён бўлади: турли маданиятларда ва турлича тарихий тараққиёт босқичларида ҳар хил шаклда, бошқача қилиб айтганда никоҳга кирувчилар ва никоҳга кириш учун танлов имкониятлари ва эркинлиги хилма-хилдир. Никоҳга кириш имконияти деганда турли хил никоҳга кирувчиларнинг тарқалиши кўзда тутилган. Бундай ҳолатда уларнинг қайта никоҳга кириши мумкинлиги эҳтимоли муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирги замон тадқиқотларидан шу нарса маълум бўлмоқдаки никоҳга кирмоқчи бўлганлар, эркаклар орасида ҳам аёллар орасида ҳам, жамиятнинг асосий структураларига, шу жумладан социал, маданий, иқтисодий ва психологик элементларга катта таъсир кўрсатади. Эркак ва аёллар ўртасидаги никоҳга кириш имконияти мавжудлигининг бузилиши уларнинг фаолияти ва ҳукмронлигига жинсий, ахлоқий ҳолатига, нисбатан коэффициентининг динамикасига, оила ва туғилишнинг бир текис боришига кескин таъсир кўрсатади.

Агар қайта никоҳга кириш тақиқланадиган бўлса, яъни шахс социал-маданий, ахлоқий ва ҳуқуқий таъқиқлар таъсирида моногамия ҳолати ҳукмрон бўлса, бундай пайтда никоҳга кирувчилар фақатгина ҳали никоҳга кирмаганлардан иборат бўлиб қолади.

Агар қайта никоҳга кириш мумкин бўлса, яъни серияли моногамияга йўл қўйилса, бундай ҳолатда никоҳга кирувчиларда танлов имконияти кенгайди ва унда никоҳга кирганлар ҳам, кирмаганлар ҳам бўлаверади. Бундай пайтда асосий қоида, ҳар бир киши, у хоҳ эркак, хоҳ аёл бўлсин никоҳда бўлган ва бўлмаганлигидан қатъий назар никоҳга кириш имкониятига эга бўлади. Бошқача қилиб айтганда никоҳга кирувчилар имконияти кенгайди.

Никоҳ ёши –бу қонун ёки одат никоҳга киришга руҳсат берадиган энг кичик ёшидир. Кўпчилик мамлакатларда никоҳ ёши қонун томонидан никоҳга кирувчиларнинг жинсий етуклиги, психологик ва социал етуклиги шунингдек анъаналар, урф-одатлар

ва шунга ўхшаш шароитларга қараб қонун томонидан белгиланади. Никоҳга кириш учун индивидуал танлов масаласига келсак, бунда ҳам турли жамоалар ўртасида катта фарқ бор. Ўтмишда баъзи маданиятлар вакилларида кўпинча никоҳ ота-оналар, қариндошлар ёки ҳомийлар томонидан ташкил қилинган. Бошқа бир гуруҳ вакилларида эса никоҳга кириш “эркин” танлов асосий ўринда турган, яъни бу масалани никоҳга кирувчиларнинг ўзлари ҳал қилганлар. Бироқ ҳар қандай ҳолатда ҳам никоҳга кириш ва танлаш эркин ҳолат эмас. Никоҳга кирувчилар маълум бир маданий, социал, психологик ва ҳатто социал биологик характердаги факторлар таъсирига бўйсундилар. Социологик нуқтаи назардан никоҳга кириш ўз навбатида ҳар бир одамда социал статус ўзгаришини англатади, яъни бундай пайтда никоҳ статуси алмашуви ёки никоҳ ҳолати алмашуви юз беради. Демография аҳолининг такрор барпо этилиши ҳақидаги фан сифатида никоҳга кириш (ажралиш) ҳолати бўйича умумий жараёнлар шаклланишини, яъни никоҳ статуслари алмашувлари умумий жараёнлари-никоҳга кириш, ажралиш, бева қолиш ҳолатлари билан бирга, аҳолининг никоҳ статусларига аниқроғи никоҳ структурасига қараб таксимлинишини ўрганади.

Аҳолининг никоҳ-оила структураси.

Никоҳ ҳолати ва никоҳ структураси. *Никоҳ ҳолати (статуси)* деганда индивиднинг никоҳ институтига нисбатан ҳолати тушунилади; мазкур ҳолат у ёки бу мамлакатнинг урф-одатлари ва ҳуқуқий нормаларига муофиқ белгиланади. Ҳозирги вақтда аксари мамлакатларнинг статистик идоралари Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Статистик комиссияси тавсияномаларига муофиқ никоҳ статуси қоидаларини белгилашга ҳаракат қиладилар. Бунга кўра никоҳ ҳолати ёки никоҳ статусининг қуйидаги категориялари назарда тутилган: никоҳда бўлмаган шахслар; никоҳда бўлган ва бирга яшовчи шахслар; бевалар қолиб янги никоҳга кирмаганлар; ажралиб янги никоҳга кирмаганлар; никоҳда бўлиб бирга яшамайдиганлар; у ёки бу категорияга киритишнинг иложи бўлмаганлар. Бу олти категория никоҳ ҳолатининг асосий категориялари бўлиб, жаҳоннинг кўпгина мамлакатларидаги демографик статистика томонидан ҳисобга олинади. Юқорида санаб ўтилган асосий никоҳ статусларидан ташқари айрим мамлакатларнинг статистикасида унинг бошқа хилларини ҳам учратиш мумкин. Масалан, баъзан қайд қилинган ва қайд қилинмаган никоҳдагиларни алоҳида ажратиб кўрсатишади ва кейинги вақтда бу икки категорияга, никоҳсиз туғилганларнинг сони ортиб бориши билан, қизиқиш кўпаймоқда.

Айрим мамлакатларда маҳаллий никоҳ қонуни ва урф-одатлардан келиб чиқиб у ёки бу шаклдаги никоҳлар хусусида бошқа статуслар ҳам белгиланган. Масалан, Африкадаги бир қатор мамлакатларда аҳоли рўйхати чоғида статистика қуйидаги никоҳ статусларини ҳисобга олади: никоҳга кирмаганлар; моногам никоҳда турувчилар; ҳуқуқий, диний қоидалар ва халқ урф-одатларига муофиқ тузилган никоҳлар; ҳуқуқий ёки эркин тарзда полигам, яъни иккита хотин билан яшовчилар; ҳуқуқий ёки эркин тарзда бирга яшовчи полигам, яъни учта хотинликлар; полигам тўртта ва ундан ортик хотинбилан қонуний ёки эркин тарзда бирга яшовчилар; моногам эркин тарзда бир ойдан кам бўлмаган муддатга бирга яшовчилар; ҳуқуқий никоҳ бекор қилиниши натижасида ажралганлар; никоҳдагиларнинг бирортаси ўлинши натижасида бева қолиб ҳуқуқий жиҳатдан қайд этилганлар; эркин никоҳ иттифоқининг бекор қилиниши натижасида ажралганлар; классификацияга киритиб бўлмайдиган ҳолатлар.

Одамлар никоҳга кириб, ажралиб ёки бева қолиб, ўзларнинг никоҳ статусларини ўзгартирадилар, яъни бир никоҳ ҳолатидан бошқасига ўтадилар. Мазкур ўзгаришларжами аҳоли бўйича олиб қараганда уларнинг мажмуаси никоҳ структурасининг қайта барпо этилишини билдиради.

Никоҳ структураси –бу аҳолининг никоҳ ҳолатлари (статуслари) бўйича тақсимланишидир. Никоҳ структураси аҳолини рўйхатга олиш ёки микро рўйхатга

олиш маълумотлари бўйича белгиланади. Бунда одатда никоҳ ҳолатига қараб жинси, ёши бўйича гуруҳларга ажратилади. Натижада аҳолининг турли жинс ва ёшдаги никоҳ структураси ҳосил бўлади. Бундай ишни аҳоли рўйхатлари оалиғида қилиб бўлмайди, зеро никоҳ ҳолати ҳақида маълумотлар йиғиш анча мушкул.

Аҳолининг никоҳ структурасини билиш оиланинг шаклланиши ва бузилиши, туғилиш тенденциясининг ўзгариши, ўлиш, аҳолининг қайта барпо этилиши тенденцияларининг ўзгаришини билиш нуқтаи назардан зарурдир. Шу асосда демографик жараёнларнинг ўтмишдаги динамикаси ва келажакдаги ўзгаришларини аниқлашга ёрдам беради.

Никоҳда бўлиш

Никоҳда бўлишни аниқлаш

“Никоҳ” аслида социал институт ҳисобланади, “никоҳга кириш” эса индивидуал қайд бўлиб эркак ва аёл ўртасидаги иттифоқни англатади. “Никоҳда бўлиш” тушунчаси эса аҳоли таркибида никоҳга кирувчи жуфтлар шаклланишининг ялпи жараёнини англатади. Ва бу ҳодиса авлодлар доирасида ёки бир авлоддаги жамоалар орасида юз беради. Демографияда “никоҳда бўлиш” кенг тушунча бўлиб никоҳдаги жуфтларнинг оммовий шаклланиш жараёнини аҳоли никоҳ структураси шаклланиш жараёнини англатади. Ана шу кенг тушунчада никоҳда бўлиш ажралиш ва бева қолиш жараёнларини ўз ичига олади. Никоҳда бўлишни ўрганиш никоҳнинг қайталаниши билан ёки эркак ва аёл ўртасидаги иттифоқ блан боғлиқ. Улар ўзоро маълум бир қонун ва мажбурият шакллантирадилар ва ўз навбатида қонунлар ёки одаталарда қайд этилган бўлади. Кенгроқ тушунчада олиб қараганда, зарурат туғилган ҳолларда мазкур тушунча бошқа турли ҳил қонунда қайд этилмаган никоҳларни ҳам қамраб олади.

Никоҳларнинг абсолют сони.

Демографияда никоҳда бўлиш бутун бошли бир кўрсаткичлар тизими билан ўлчанади, улар унинг шаклланиш ва ўзгариш тенденцияларини изоҳлаб келади. Уларнинг аксарияти учун никоҳни қайд этиш ҳолати умумий кўрсаткич ҳисобланади ва шу сабабдан фақат легал, юридик расмийлаштирилган никоҳлар назарда тутилади. Бошқача қилиб айтганда мазкур ҳолат никоҳда бўлишни тўла реал кўрсата олмайди, айниқса бирга яшаш ҳоллари кўб бўлган пайтларда.

Никоҳда бўлиш –бу аҳоли таркибида никоҳдаги жуфтлар ташкил бўлиш жараёнидан иборат ва ўз таркибига биринчи ва қайта никоҳларни қамраб олади. Бева қолиш ва ажралиш жараёнларини қўшиб ҳисоблаганда никоҳда бўлиш аҳолининг никоҳда бўлиш структурасининг такрор барпо бўлишини англатади. Никоҳ тушунчаси битта жуфт эркак ва аёлга тегишли. Никоҳни қайдж этшнинг ялпи жараёни никоҳда бўлиш деб аталади. Бироқ демографик адабиётларда “никоҳда бўлиш” кенгроқ тушунча: никоҳда бўлиш деб никоҳга кириш ва никоҳдан чиқиш яъни ажралиш ёки ўлим туфайли жараёнларнинг мажмуасини англатади (бунда “ никоҳда бўлиш ” атамаси ажралиш ва бева қолиш жараёнларини ҳам қамраб олади). Никоҳнинг сони аҳоли сони ва демографик структурасига шу жумладан аҳоли никоҳ структурасидаги мутаносибликларга боғлиқ.

Никоҳга киришнинг ўртача ёши

Никоҳда бўлишнинг муҳим кўрсаткичи бу никоҳга киришдир. Мазкур ҳолат туғилишдан бошлаб никоҳ қайд этилган вақт оралиғидан келиб чиқиб ҳисобланади. Аҳоли рўйхати, махсус социал демографик тадқиқотлар, демографик ҳолатларнинг мунтазам ҳисоб-китоблари никоҳга кириш ёши учун манба бўлиб хизмат қилади. Демографик таҳлилларда никоҳга кириш ёши алоҳида индивидлар ёки аҳолининг маълум бир даврдаги ёки бутун бошли бир авлоднинг умри давомидаги ҳолати учун

муҳим кўрсаткич саналади. Никоҳга кириш ўртача ёшини аниқлашда турли услублар қўлланилади: никоҳга кирувчиларнинг ёшини турли ёшдаги никоҳга кирувчилар умумий сонига тақсимлаш асосида; аҳолининг никоҳ статусига кўра рўйхатга олинган маълумотлари асосида; реал ва гипотетик авлодлар учун тузилган никоҳда бўлиш жадваллари асосида.

Одатда ўртача никоҳ ёши никоҳга кирганларнинг абсолют сонига қараб ҳисобланади, у ёки бу ёшда. Туғилишнинг ўзгариб туриши таъсирида никоҳга кирувчилар сони эркаклар ва аёллар ўртасида кўпайиб ёки озайиб туриши мумкин.

Никоҳда бўлиш потенциали

Юқорида кўриб ўтилган никоҳда бўлиш кўрсаткичлари, умумий коэффициентдан ташқари яна эркаклар ва аёллар учун алоҳида никоҳда бўлишни ҳам англатади. Никоҳда бўлиш потенциали максимал никоҳ сонидан келиб чиқиб ҳисобланади ва назарий жиҳатдан у ёки бу даврда амалга ошиши мумкин. Мазкур рақам ўз навбатида аҳолини эркак ва аёллар сонига ва ёш структурасига, никоҳда бўлмаганлар ҳиссасига, эҳтимолдаги келин ва куёвларнинг мавжуд ёш нисбатига қараб белгиланади. Потенциал никоҳда бўлишнинг муҳим томони шундаки, улар кузатиб борилаётган никоҳда бўлиш статистикасининг шаклланишида никоҳ ҳолати ролини дастлабки баҳолаш учун зарурдир.

Улардан биринчиси никоҳда бўлишнинг умумий потенциал коэффициенти, аҳолининг ўртача йиллик никоҳлар сони максимал эҳтимолидан келиб чиқиб ҳисобланади. Иккинчи кўрсаткич-никоҳда бўлиш кўшимча потенциалнинг реализация даражаси, амалдаги никоҳда бўлиш коэффициентини потенциал коэффициентга бўлиш орқали топилади.

Қайд қилинмайдиган никоҳлар ёки шунчаки бирга яшаш

Илгари айтиб ўтилганидек, демография учун никоҳнинг юридик шакли билан бир қаторда, унинг реалдаги ва эффективлиги ҳам аҳамиятлидир. Демографик таҳлилларда қайд қилинмайдиган никоҳда бўлиш муҳим ўрин эгаллайди. Сабаби, бундай никоҳлар биринчи навбатда бола туғилиши билан боғлиқ. Шу асосда никоҳсиз туғилиш даражаси ўсиб боради. Шунчаки бирга яшаш деганда маълум бир мамлакатнинг никоҳ қонуни орқали расмийлаштирилмаган жинсий иттифоқ назарда тутилади. Бошқача қилиб айтганда шунчаки бирга яшаш бу ноқонуний никоҳ бўлиб, никоҳ қонунчилиги воситасида расмийлаштирилмаган жинсий иттифоқнинг ғайри илмий аталишидир. Яна бир фикрга кўра, шунчаки бирга яшаш деганда битта хўжаликда иккита вояга етган шахснинг яшаши тушунилади, улар никоҳда бўлмайдилар ва қариндош ҳам эмаслар, бироқ жинсий алоқада бўладилар. Жамият тараққиётининг ҳозирги босқичида дунёдаги барча халқларда никоҳ турлари унинг қайд этилиши, мақсади ва вазифалари ўзоро жуда яқин бўлсада, лекин никоҳ ёши, ёш гуруҳлари, жинслар бўйича никоҳда турвчилар салмоғи, яъни никоҳлилиқ даражаси турличадир.

Никоҳ жараёнини аҳолишунослик фанлари тизимига кирувчи қатор фанлар ўз мақсадларига мос равишда таҳлил этадилар, ўрганадилар.

Демографияда никоҳ аҳоли такрор барпо бўлишига бевосита таъсир этувчи демографик жараён сифатида, ўз ўрганиш услуби, коэффициентлари ёрдамида таҳлил этилади. Аҳоли гуруҳидаги никоҳлилиқ даражасини никоҳ коэффициентлари ёрдамида аниқ ўганилади. Никоҳ коэффициентлари – аҳолини (эркаклар ва аёлларнинг) никоҳда бўлишини ифодаловчи нисбий кўрсаткич бўлиб, у маълум даврда қайд этилган никоҳлар сонини никоҳ ёшидаги аҳолига (16 ёшдан юқори) нисбати билан ўлчанади.

Никоҳнинг умумий ёш гуруҳлари ва йиғинди коэффицентлари мавжуддир. Ниоқҳнинг умумий коэффицентини – маълум ҳудудда маълум даврда никоҳга қирганлар сонининг шу ҳудуд аҳолисининг ўртача сонига нисбатан ифодалайди.

$$R = \frac{B}{P_{16+}} * 1000$$

B - бир йилда никоҳга қирганлар сони.

P_{16+} - 16 ёш ва ундан юқори никоҳ ёшидаги аҳоли. Никоҳнинг умумий коэффицентини орқали маълум давлат ёки аҳоли гуруҳи никоҳ динамикасидаги ўзгаришлар, никоҳга ижтимоий иқтисодий омиллар таъсирини ўрганиш мумкин. Лекин, никоҳнинг умумий коэффицентини ҳам туғулиш ва ўлимнинг умумий коэффицентлари каби аҳолининг ёш жинсий таркибига боғлиқдир.

Аҳолининг никоҳ ҳолатини ўрганишдан никоҳнинг ёш гуруҳлари коэффицентини аниқ кўрсаткич ҳисобланади. Бу коэффицент ёрдамида маълум ёш гуруҳлардаги (16-19, 20-24, 25-29...) эркаклар, аёллар, бўйдоқлар, ажралганлар, беваларга нисбатан никоҳда турганлар сони аниқланади. Никоҳнинг ёш гуруҳлари коэффицентини маълум ёшда никоҳга қирганлар сонини шу ёшдаги аҳоли сонига нисбатан ифодалайди. Никоҳнинг йиғинди коэффицентини - никоҳнинг ёш гуруҳлари (16-69 ёшдаги эркаклар ва аёллар) коэффицентининг йиғиндиси бўлиб, ўрганилаётган авлоднинг ҳаёти давомидаги никоҳлар сонини ифодалайди. Ушбу коэффицентда ўлим ҳоллари ва авлод сонига таъсир этувчи омиллар ҳисобга олинмайди. Одатда никоҳнинг йиғинди коэффицентини бир кишига нисбатан ҳисобланади ва маълум авлоднинг никоҳда бўлиш ҳолатини ифодалайди. Шунингдек мазкур коэффицент орқали ўрганилаётган авлодда биринчи , иккинчи никоҳга кириш ва никоҳсизлик ҳолатлари ҳам ўрганилади.

Мавзу. Ажралиш (никоҳнинг бекор этилиши)

Режа:

1. Ажралиш ва унинг коэффицентлари.
2. Ажралиш омиллари.

Ажралиш ва унинг коэффицентлари. Ажралиш-эр-хотиннинг ҳаётлик даврида никоҳнинг бекор этилишидир. Ажралиш-мураккаб социал жараён бўлиб, қатор омиллар таъсирида содир бўлади. Уларга жамиятда никоҳнинг тутган ўрни, никоҳ турлари, ҳар бир давлатда никоҳ ва ажралиш ҳақидаги мавжуд қонунлар, давлат томонидан оила мустақамлиги борасида олиб борилаётган сиёсат, аёлларнинг ижтимоий ҳаётда тутган ўрни, фарзандсизлик, оила турмуш тарзи, дин, урф одатлар. алкоғолизм ва нарқомания қабиларни қиритиш мумкин. Ушбу омиллар таъсирида жамият тараққиётининг турлича босқичларида, давлатларда, халқларда ва аҳоли гуруҳларида ажралиш даражаси турлича бўлади. Ажралиш жараёнини ўрганишда қатор коэффицентлардан фойдаланилади.

Ажралишнинг умумий коэффицентини- маълум даврдаги ажралиш сонини шу даврдаги аҳолини ўртача сонига нисбатини ифодалайди, ва промилледа белгиланади.

$$a = \frac{A}{P} \cdot 1000 -$$

A - маълум даврдаги ажралиш сони.

P - ўрганилаётган даврдаги аҳолининг ўртача сони.

Масалан, Ўзбекистонда 2003-йил учун ажралишнинг умумий коэффицентини топамиз:

A (ажралганлар сони, 2003-йил)- 17,6 минг

$P_{2003} - 25115,8$

$P_{2004} - 25707,4$

P^* (2003-йил учун ўртача аҳоли сони)

P^* ни топамиз:

$$P^* = 25411,6 \quad \dot{a} = \frac{\dot{A}}{D} \cdot 1000 = \frac{17600}{25411,6} \cdot 1000 = 0,7\% \circ$$

Шунингдек, ажралишнинг ёш гуруҳлари коэффиценти (маълум ёш гуруҳлари эркалар ва аёлларда содир бўлган жами ажралишлар сонини шу ёш гуруҳидаги жами эркалар ва аёлларга нисбатан); ажралишнинг махсус коэффиценти (маълум ёш гуруҳида эркалар ёки аёлларда содир бўлган жами ажралишлар сонини шу ёш гуруҳидаги оилали эркалар ва аёлларга нисбатан) ва никоҳ давомийлиги бўйича ажралишнинг махсус коэффицент (никоҳда туришнинг маълум даврида ажралганлар сонининг ана шу давр бошида қайд этилган жами никоҳлар сонига нисбати) лари ҳам мавжуд бўлиб, улар орқали ажралиш жараёнидаги ўзгаришлар мукамал ўрганилади. Ажралишнинг камайишига олиб келган асосий омил, давлат, дин ва халқ фаоллари томонидан оилага катта эътибор берилишидир. Маълумки, қадимдан мусулмон халқларида оила жуда муқаддас ҳисобланган, оила қуриш, фарзандлар кўриш ҳар бир оиланинг бурчи деб қаралган. Оиладagi барча муносабатларни хамиша пок тутишга, тўғри йўналтиришга ҳаракат қилинган. Бу сифатлар Қуръони Карим сураларида ҳам, Хадисларда ҳам, тарихий, бадий ва илмий манбаларда ҳам ўз ифодасини топган. _ ажралиш омиллари орасида асосий ўрин демографик ва ижтимоий-иқтисодий детерминантларга тегишли. Масалан, эр-хотинларнинг ёши катта роль ўйнайди. Мазкур демографик ўзгарувчи уч хил турли мадификацияда намоён бўлади: никоҳга кириш ёши, ажралиш давридаги ёши, аёл ва эрка ёши орасидаги фарқ. Биринчиси, яъни никоҳга кириш ёшига келсак, тадқиқотлардан аниқ бўладиги, мазкур ўзгарувчидан бўладиган ажримлар эҳтимоли қуйидагича: дастлаб у ёш никоҳлардаги пасайиб келади, сўнг яна каттароқ ёшда тузилган никоҳларда кўтарилади. Ажралишнинг энг кам эҳтимоли максимал никоҳлилиқ ёшида тузилган никоҳларда мавжуд. Ажралиш давридаги ёш ҳақида сўз юритсак, ажралиш 20-30 ёшлар орасида максимал кўрсаткичга эга, сўнг аста-секин камайиб 50 ёшдан катта ёшдагилар орасида энг паст даражага етади. Бунда аёлларда ажралишнинг максимал ёши эҳтимоли эркаларникидан пастроқ. Эр ва хотин ёши орасидаги катта фарқ ажралиш эҳтимолини оширади, бунда айниқса хотин эрдан каттароқ бўлса, ажримлар кўпроқ учрайди. Ажралишнинг яна бир омили, бу никоҳнинг давомийлигидир. Мазкур боғлиқлик ҳам кўнғироқсимон характерга эга: дастлаб ажралиш эҳтимоли ошиб боради ва бунда максимум никоҳнинг биринчи ва иккинчи беш йилликлари чегарасига тўғри келади, сўнг ажралиш эҳтимолиги пасайиб боради. Ажралишлар кўплигини детерминация қилишда никоҳнинг тартиб рақами алоҳида аҳамият касб этади. Мазкур саволга доир маълумотлар кам бўлса-да, ўтказилган тадқиқотлар такрор никоҳлар ўртасида ажралишлар кўплиги юқорироқ эканини кўрсатади. Қайд этилмаган, яъни “синов” никоҳлар ўртасидаги ажралиш детерминацияси қизиқарли. Бундай жуфтликлар аъзолари ўз муносабатларини қонунийлаштирилмаётганининг сабаби сифатида ўзини текшириш ва шу тарзда никоҳни янада мустаҳкамроқ қилишни кўрсатсалар ҳам, амалда бундай эмас. Бундай проба ҳаётдан сўнг тузилган никоҳлар нисбатан мустаҳкам эмас ва нормал никоҳлардан кўра тезроқ тарқатилиши аниқланган. Никоҳга киргунга қадар бирга яшаганлар орасида никоҳнинг дастлабки 10 йили мобайнида ажралиш никоҳгача бирга яшаб кўрмаганларникига нисбатан 1/3га кўпроқ – 36 % 27 %га қарши. Бунинг сабаблари никоҳга бўлган қарашларнинг сустроқлигида ва аъзоларнинг ўзини, бир-бирини нотўғри тушунганида. Никоҳ тузилгунга қадар бу каби “оила”ларда томонлар ўзларининг энг яхши жиҳатларини намоён қилишлари мумкин. Никоҳ тузилганидан сўнг эса буларнинг “асл” шахсияти намоён бўлиши ва бу бир-бирида яхши таассурот қолдирмаслиги мумкин. Мазкур ҳолат, аввалги муносабатларнинг бузилиши ва натижада ажралишга олиб келиши эҳтимоли юқорироқ бўлишига олиб келади. Швециялик аёллардан 4966таси сўров

килинганида никоҳгача бирга яшаганлар орасида ажралиш коэффициенти никоҳгача бирга яшамаганларникидан таҳминан 80 % юқорилиги айён бўлди. Никоҳгача бирга яшаган шахслар никоҳ мустаҳкамлигига ишонмай ёки умуман никоҳ институтини инкор этиб келганлар ва, афтидан, никоҳни катта босим таъсирида тузганлар. Шунингдек, қонуний никоҳга кириш албатта кейинчалик томонларнинг роллари ўзгариши билан боғлиқ. Масалан, икки томон тенг бўлиши тўғрисидаги тасаввурлар никоҳ тузилганидан кейин анъанавий томонга ўзгариши мумкин. Ёки эр-хотинлар эркинлик шароитида бирга яшаган ҳаётдаги ўзаро муносабатлар никоҳ билан ўрнатиладиган ижтимоий ва қонуний чекланишга умуман тўғри келмаслигига дуч келдилар. Ниҳоят, никоҳгача бирга яшаш, бу ижтимоий меъёрларни бузиш, деган дунёқараш ҳам аҳамиятли бўлиб, ҳозирча уларда “паспортдаги муҳр” мавжудлиги талаб қилинади. Никоҳгача бирга яшовчилар, бу ижтимоий меъёрларни бузувчи шахслар. Улар никоҳгача бирга яшамаган шахсларга нисбатан никоҳ мажбуриятларида маъсулиятни камроқ хис этадилар. Статистик маълумотлар ва олимларнинг изланишларига кўра, кўпайиб бораётган “синов” никоҳлар, эҳтимол, никоҳнинг мустаҳкамлигини бузувчи ва ажралишларни кўпайтирувчи омил сифатида ўз ролини ошириб боради. Ажралишнинг муҳим омилларидан бири, бу ажралиш ва унинг сабаблари ҳақидаги жамоатчилик фикри. Мазкур омилнинг аҳамияти сўнгги вақтларда ошиб бормоқда. Махсус социологик изланишларнинг кўрсатишича, жамиятнинг ажримга нисбатан ҳолислиги ўсиб, сабаблар таркиби ҳам ўзгармоқда ва буларга мувофиқ ажралиш жараёни нафақат эҳтимолий, балки шарт бўлган ҳодиса, деб тушунилмоқда. Сабаблар ўзгараётган йўналиш, бу “ажралиш фақатгина аниқ узрли сабабларга кўра (бепоштлиқ, бевафолик ва ҳ.к.) содир бўлиши мумкинлигини” тан олган фикрдан “эр ва хотин ўртасида муҳаббат йўқлигидан юз бериши эҳтимоли ҳам мавжуд”, деган хулосаларга келиб ажралишга аҳд қилишди.

Таянч сўзлар (глоссарий)

Демография – мустақил ижтимоий фан сифатида туғилиш, ўлим, никоҳ ва ажралиш, оилаларнинг такрор барпо бўлиши, умуман шу жараёнларнинг негизи сифатида аҳолининг такрор барпо бўлиши кабиларнинг қонуниятлари ва ижтимоий негизларини таҳлил этади.

“Демография” икки юнон сўзининг қўшилишидан иборат бўлиб, “*демос*” – халқ, аҳоли, “*графия*” - тасвирлаш, шархлаш деган маъноларни билдиради.

Демографик статистика – аҳоли сони, таркиби, жойлашуви, такрор барпо бўлиш ва демографик жараёнлар ҳақида статистик услуб ёрдамида рақамли маълумотлар тўплайди.

Этник демография – турли халқлар ва этник гуруҳлар аҳолисининг сони, таркиби, такрор барпо бўлиши ва демографик жараёнларини ўрганади.

Иқтисодий демография – аҳоли такрор барпо бўлишини иқтисодий ривожланиш билан боғлиқ ҳолда ўрганади; демографик жараёнлар хусусиятларини иқтисодий структурага ва мувозанатга таъсирини таҳлил этади.

Худудий демография – маълум худуд, мамлакат, давлатнинг худудий бўлинмасидаги аҳоли сони, ёш – жинсий, оилавий таркиби демографик жараёнларининг хусусиятларини ўрганади.

Амалий демография – аҳоли ва демографик жараёнлар ҳақидаги маълумотларни шаҳарлар ва қишлоқларни, қурилишни, ишлаб чиқариш корхоналарини жойлаштиришда, умуман инсон ҳаёти учун зарур бўлган воситаларни режалаштиришда ишлатилиши

Аҳоли деганда – маълум худудда яшайдиган кишилар гуруҳи тушунилади. Шу боисдан илмий – географик тадқиқотларда аҳоли ва аҳоли манзилгоҳларини атроф муҳит ва хўжалик билан бевосита боғлиқ ҳолда тадқиқ этишади.

Антропология (грек тилидан – *antropos* – “инсон”) инсон организмнинг эволюцияси ва ундаги жисмоний ўзгаришларнинг келиб чиқиш қонуниятлари, шунингдек ирқларнинг вужудга келиши ва географик тарқалишини ўрганиб, у аҳоли географияси билан

биргаликда аҳоли меҳнат фаолияти турмуш шароити ва маданиятидаги ҳудудий хусусиятларни ўрганади.

Агломерация – аҳоли пунктларнинг бир-бирларига қўшилиб кетиб, улкан шаҳар, ягона иқтисодий ҳудуд ҳосил қилиши. Агломерацияларда аҳоли зич ўрнашган, хилма-хил ишлаб чиқариш тармоқлари, хусусан саноат корхоналари, илмий ва ўқув муассасалари тўпланган бўлади

Эндоген омиллар- организмнинг ички ривожланиши, унинг шаклланиши ва қариши, инсоннинг яшаш фаолияти қобилятининг пасайишига сабаб бўладиган омиллардир

Экзоген омиллар- одамларда ташқи таъсир билан боғлиқ пайдо бўладиган ўлимлар бўлиб бу омиллар оқибатид аҳолининг турли ёшдаги кишилари турли вақтда турли жойда вафот этадилар.

Аҳоли географияси – аҳолининг таркиби, динамикаси ва жойлашувидаги регионал тафовутларни ва бу тафовутларни вужудга келтирадиган омилларни, аҳоли ва аҳоли манзилгоҳларининг ҳудудий тизимларини ҳамда уларнинг ривожланиш қонуниятларини ўрганади.

Эмиграция- кишиларнинг доимий ёки вақтинча яшаш учун ўз ватанидан бошқа мамлакатларга кўчиб кетиши. Эмиграцияда қатнашган аҳоли эмигрантлар деб аталади.

Иммиграция- кишиларнинг узоқ муддатга доимий ёки вақтинча яшаши учун бирон бир мамлакатга бошқа давлатлардан кўчиб келиши. Имиграцияда қатнашган аҳоли “иммигрантлар” дейилади.

Реэмиграция- кишиларнинг узоқ муддатга доимий ёки вақтинча яшаш учун ўз ватанидан бошқа мамлакатга кўчиб кетиб, муайян муддатдан сўнг яна қайтиб кўчиб келишидир. Реэмиграцияда қатнашган кишилар “реэмигрантлар” дейилди.

Доимий миграция- аҳолининг узоқ муддатга (бир йилдан ошқ) бир жойдан иккинчи бир жойга кўчиб яна қайтишидир.

Мавсумий миграция- аҳолининг маълум бир вақтга (мавсумга) бир жойдан иккинчи бир жойга кўчиб яна қайтишидир.

Тебранма миграция- аҳолининг бир жойдан иккинчи бир жойга ҳар куни ёки ҳар ҳафтада бориб қайтиши

Прогрессив- ёш таркибида аҳоли умумий миқдорида болалар (0-14 ёшдаги) салмоғи қарияларга (65 ёш ва ундан юқори) қараганда юқори бўлган ҳудудларда кузатилиб уларнинг аҳолиси мунтазам кўпайиб боради. Бу ёш таркибига Африка ва Осиё давлатларини киритса бўлади. Дунё бўйича 15 ёшдан кичиклар жами аҳолининг 30 фоизини (2003 йил) ташкил қилса, Африкада 42 фоизни, Осиёда 30 фоиз, Европада 17 фоизга тенг. Бизнинг республикамиз аҳолиси ёш таркибида айнан шу ёшдагилар дунё кўрсаткичидан баланд (38 фоиз) лиги тилан тафсифланади.

Стационар- ёш таркибида аҳоли умумий миқдорида қариялар салмоғи ёшлар билан тенгдир. Стационар ёш таркибида аҳоли сони бир хил миқдорда туради. Аҳолининг тез камайиши ёки камайиши кузатилмайди.

Регрессив- ёш таркибида аҳоли умумий сониди қариялар салмоғи болаларга қараганда юқори бўлади. Бундай ҳолда эса аҳоли сони аста-секин камайиб боради ва “депопуляция” ҳолати юз беради. Аҳоли “қариб” бориши кузатилади.

Урбанизация – (лотинча urbanus – шаҳар) – шаҳарлашиш, яъни шаҳарларнинг ўсиши ва кўпайиши. Бу жараён фан-техника инқилоби даврида кескин кучайиб, шаҳар аҳолисининг кўпайишига, шаҳар турмуш тарзининг кенг тарқалишига сабаб бўлади

Никоҳ - бу эркак ва аёл ўртасидаги муносабатларнинг, уларнинг бир-бирига ва ўз болаларига нисбатан ҳуқуқлари ва мажбуриятларининг жамият томонидан қайд этиладиган ва бошқариладиган шаклидир.

Моногамия ёки моногам никоҳ- бу бир эркакнинг бир аёл билан никоҳидир, полигамия ёки полигам никоҳ- бу бир эркакнинг бир неча аёл билан никоҳидир (кўпхотинлилик), ёки бир аёлнинг бир неча эркак билан никоҳидир (кўпэрлилик).

Полиандрия ёки кўпэрлилик никоҳ шакли жуда кам учрайди; Ҳиндистон ва Тибетнинг баъзи халқларидагина бор, у ҳам бўлса битта аёлнинг бир нечта ака-укалар билан никоҳда бўлиши шаклидан иборат.

Никоҳ ёши –бу қонун ёки одат никоҳга киришга рухсат берадиган энг кичик ёшидир.

Никоҳ структураси –бу аҳолининг никоҳ ҳолатлари (статуслари) бўйича тақсимланишидир. Никоҳ структураси аҳолини рўйхатга олиш ёки микро рўйхатга олиш маълумотлари бўйича белгиланади.

Оила – инсонларнинг табиий, биологик, никоҳ-қон қариндошлик, иқтисодий, ҳуқуқий, иаънавий муносабатларда асосланган, турмуш бирлиги ва ўзаро жавобгарлик орқали боғланган ижтимоий гуруҳидир.

Жинс – жинсий кўпайишни таъминлайдиган, организмнинг генетик, физиологик ва морфологик белгилар мажмуидир

Жинсий таркиб – аҳолининг эркаклар ва аёлларга бўлинишидир.

Ёш – инсон туғилганидан ҳаётининг маълум нуқтасигача бўлган давр.

Ёш аккумуляцияси – баъзи ёш гуруҳларидаги аҳоли сонини ўзидан олдинги ёш гуруҳидаги аҳоли сонидан ошиб кетиши.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Фойдаланиладиган асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар рўйхати:

Асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар:

- Борисов В.А. Демография. Учебник для вузов. М., 1999.
- Бўриева М.Р., Тожиева З.Н. Аҳоли географияси. Т., 2000.
- Копылов В.А. География населения. Учебное пособие. М., 1999,
- Медков В.М. Демография. Учебник. М., 2004,
- Симагин Ю.А. Территориальная организация населения. М., 2004,
- Тожиева З.Н. Ўзбекистон аҳолиси: ўсиши ва жойланиши. Т., 2010.
- Умарова М. А., Артыкбаев Р.Д. Основы демографии. Т., 2001.
- Абдурахмонов Қ.Х., Абдурамонов Х.Х. Демография. Т.: ТДИУ, 2010
- Демографический энциклопедический словарь. – М. 1985.
- Метков В.М. Демография. – М. 2004.
- Голод С.И. Семья и брак: историко-социологический анализ. – М. 1998.
- Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи. – М. 1996.
- Волков А.Г. Семья – объект демографии. – М. 1986.
- Бўриева М.Р. Демография асослари. – Тошкент, 2001.
- Бўриева М.Р. Ўзбекистонда оила демографияси. – Тошкент, 1997.
- Брак и семья. Демографический аспект. – М. 1975.
- Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. – Тошкент, 1998.
- Демографический ежегодник Узбекистана – 2002. – Ташкент, 2003.

Қўшимча адабиётлар:

1. Артыкбаев Р.Д., Мухаммаджанова М.М. Демографические проблемы Узбекистана и международные организации // География и использование природных ресурсов. Т., 2001. С. 101-104.
2. Ата-Мирзаев О.Б., Гентшке В., Муртазаева Р., Салиев А. Историко-демографические очерки урбанизации Узбекистана. Т., 2002,
3. Ата-Мирзаев О.Б., Гентшке В., Муртазаева Р.Х. Узбекистан многонациональный: историко-демографический аспект. Т., 1998.
4. Ахмедов Э.А. Ўзбекистон шаҳарлари мустақиллик йилларида. Т., 2002.
5. Демографический энциклопедический словарь. М., 1994.
6. Максакова Л.П. Миграция населения: проблемы регулирования. Т., 2001.
7. Народонаселение. Энциклопедический словарь. М., 1994.
8. Ортықбоев Р.Ж. Ўзбекистон аҳолиси ва аҳоли манзилгоҳлари мустақиллик даврида // Истиқлол ва география. Т., 1995, 173-176 бетлар.
9. Райимжонов З.Х., Ортықбоев Р.Ж., Саъдуллаев А. Орол экологик кризисининг демографик оқибатлари // Истиқлол ва география. Т., 1995, 108-114 бетлар.
10. Убайдуллаева Р.А., Ата-Мирзаев О.Б., Умарова Н.О. Ўзбекистон демографик жараёнлари ва аҳоли бандлиги (илмий-ўқув қўлланма). Т., 2006.
11. Эгамова Д.Н. Бозор иқтисодиёти шароитида Қашқадарё вилоятида оиланинг социал-демографик ривожланиш хусусиятлари. И.ф.н. илмий даражасини олиш учун диссертация. Тошкент, 2006.
12. 2010 World Population Data Sheet of the Population Reference Bureau.
13. <http://demography.narod.ru>
14. <http://demoscope.ru>

